VṚṢASāRASAṀGRAHA

A Critical Edition in Progress

Version of November 27, 2021

Csaba Kiss

Contents

प्रथमो ऽध्यायः 5
द्वितीयो ऽध्यायः 16
तृतीयो ऽध्यायः 21
चतुर्थो ऽध्यायः 27
पञ्चमो ऽध्यायः 42
षष्ठो ऽध्यायः 46
सप्तमो ऽध्यायः 50
अष्टमो ऽध्यायः 55
नवमो ऽध्यायः 62
दशमो ऽध्यायः 69
एकादशमो ऽध्यायः 75
द्वादशमो ऽध्यायः 84
१३ गर्भोत्पत्तिः 99
१४ प्रश्नव्याकरणम् 104
पञ्चदशमो ऽध्यायः 109
षोडशमो ऽध्यायः 113
१७ दानधर्मविशेषः 122
१८ पूर्वकर्मविपाकः 129
१९ दानयज्ञविशेषः 135
विंशतिमो ऽध्यायः 139
एकविंशतिमो ऽध्यायः 150
द्वाविंशो ऽध्यायः 157

२३ निद्रोत्पत्तिः 166
२४ शास्त्रवर्णनम् 171

वृषसारसंग्रहः

[प्रथमो ऽध्यायः]

अनादिमध्यान्तमनन्तपारं
  सुसूक्ष्ममव्यक्तजगत्सुसारम् ।
हरीन्द्रब्रह्मादिभिराप्तमग्रं
  प्रणम्य वक्ष्ये वृषसारसंग्रहम् ॥ १:१॥

[जनमेजयवैशम्पायनसंवादः]

शतसाहस्रिकं ग्रन्थं सहस्राध्यायमुत्तमम् ।
पर्व चास्य शतं पूर्णं श्रुत्वा भारतसंहिताम् ॥ १:२॥
अतृप्तः पुन पप्रच्छ वैशम्पायनमेव हि ।
जनमेजय यत्पूर्वं तच्छृणु त्वमतन्द्रितः ॥ १:३॥
जनमेजय उवाच ।
भगवन्सर्वधर्मज्ञ सर्वशास्त्रविशारद ।

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 193v–195v, C_{45} ff. 201v–203v, C_{02} ff. 267r–270r, K_{82} ff. 1v–3v, K_{10} exp. 44 (then exp. 43 lower and then upper leaves; 1.62cd–2.22 are missing), K_{07} ff. 209v–211v, K_{03} ff. 227v–229v; C = C_{94}+ C_{45}+ C_{02}; lemmata in parentheses indicate a longer chuck of text for which there may be additional variants given in the apparatus **2c** cf. MBh 1.2.70ab: एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना

1a °न्तमनन्त°] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}$E ; °न्तमन्त° C_{45}^{ac} • °पारं] CK_{07}E ; °पारगं $K_{82}K_{10}K_{03}$ **1b** सुसूक्ष्म°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; शुसुक्ष्म° C_{02} • °जगत्सुसारम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; °जगशुसारं C_{02} , °जगत्सुरासुरं K_{10} , °जगतसुसारम् K_{03} **1c** °भिराप्त°] conj. ; °भिरास° $CK_{82}K_{10}K_{07}K_{03}$E **2b** सहस्राध्यायमु°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}$; सहश्रध्यायमु° C_{02} , सहस्राध्यायरु° E **2c** पर्व चास्य] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; पर्वञ्चास्य C_{45} , पर्व्वमस्य $C_{02}K_{03}$E • शतं पूर्णं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}$E ; त C_{02} **2d** श्रुत्वा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}$E ; श्रद्धा C_{45} • भारतसंहिताम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; भारसंहिता C_{02} , भारतसंहितं K_{03} , नारादसंहिताम् E **3a** अतृप्तः पुन पप्रच्छ] em. ; अ॑तृप्तः पु॑⋆⋆प्रच्छ C_{94} , अतृप्तः पुनः पप्रच्छ $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$, अतृप्तः पुनरप्रच्छे C_{02} , अतृप्तः पुन पःप्रच्छ K_{03} , अतृप्ता पुनः पप्रच्छ E **3b** वैशम्पायन°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}$E ; वेसम्पायन° C_{02} **3c** जनमेजय यत्] em. ; जनमेजयेन यत् $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}$E , जनमेजये यत् C_{94}^{ac} , जन्मेजयेन यम् C_{02} • पूर्वं] CK_{07}E ; पूर्व K_{82} , पूर्॑व॑ K_{10} **3d** तच्छृणु त्वम°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; तच्छृण त्वम° C_{02} , ××××× K_{10} , तच्छृणु स्वम° K_{03} • °तन्द्रितः] C_{02} ; °तन्द्रितम् $C_{94}C_{45}K_{07}K_{03}$E , °तन्द्रि॑तम्॑ K_{82} , ××× K_{10} **4** जनमेजय] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}$E ; जन्मेजय C_{02} **4a** भगवन्स°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; भचावं स° C_{02} , भगव स° K_{03} • °धर्मज्ञ] $CK_{10}K_{07}$E ; °ज्ञ K_{82} , °धर्मज्ञः K_{03} **4b** °विशारद] $C_{94}K_{10}K_{07}K_{03}$; °विसारदः $C_{45}C_{02}K_{82}$E

अस्ति धर्मं परं गुह्यं संसारार्णवतारणम् ॥ १:४॥
द्वैपायनमुखोद्गीर्णं धर्मं यत्तद्विजोत्तम।
कथयस्व हि मे तृप्तिं कुरु यत्नात्तपोधन ॥ १:५॥
वैशम्पायन उवाच।
शृणु राजन्नवहितो धर्माख्यानमनुत्तमम्।
व्यासानुग्रहसम्प्राप्तं गुह्यधर्मं शृणोतु मे ॥ १:६॥
अनर्थयज्ञकर्तारं तपोव्रतपरायणम्।
शीलशौचसमाचारं सर्वभूतदयापरम् ॥ १:७॥
जिज्ञासनार्थं प्रश्नैकं विष्णुना प्रभविष्णुना।
द्विजरूपधरो भूत्वा पप्रच्छ विनयान्वितः ॥ १:८॥

[ब्रह्मविद्या]

[विगतराग उवाच।]
ब्रह्मविद्या कथं ज्ञेया रूपवर्णविवर्जिता।
स्वरव्यञ्जननिर्मुक्तमक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:९॥
अनर्थयज्ञ उवाच।
अनुच्चार्यमसन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्।
निर्मलं सर्वगं सूक्ष्ममक्षरं किमु तत्परम् ॥ १:१०॥

[कालपाशः]

4d अस्ति धर्मं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; अस्ति धर्मः C_{45} , अस्ति धर्म C_{02} , अधर्म K_{03} • परं गुह्यं] $C_{94}K_{10}K_{03}E$; परो गुह्य C_{45} , परं गुह्य $C_{02}K_{82}$, परगुह्यं K_{07} **5a** द्वैपायन°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}E$; द्वेपायन° C_{02} • °मुखोद्गीर्णं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °मुखोद्गीर्ण C_{02} , °मुद्गीर्ण्णं K_{03} , मुखाद्गीर्णं E **5b** धर्मं यत्तद्वि°] C_{45} ; धर्मं वा यद्वि° $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$, धर्मवत्य द्वि° C_{02} , धर्म वा यद्वि° K_{03} • °त्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}E$; °त्तमः C_{02} **5c** तृप्तिं] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; तृप्ति K_{03} **5d** यत्नात्तपोधन] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; यन्नात्त⋆⋆न C_{94} , यत्ना तपोधनः C_{02} , यत्ना तपोधन K_{03} **6a** राजन्न°] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; राजंन° K_{03} **6b** °ख्यानमनुत्तमम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °ख्यानमुत्तमम् C_{45} , °ख्यानमुतमम् C_{02} , °धर्मव्याख्यानमुत्तमं K_{03} (unmetr.) **6c** °प्राप्तं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}E$; °प्राप्त C_{02} **6d** °धर्मं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}E$; °र्मं C_{02} • शृणोतु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}E$; शृणोत C_{02} • मे] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}E$; मै C_{45} **7a** °कर्तारं] $CK_{82}K_{07}K_{03}E$; °कर्त्तन्तं K_{10} **7b** °यणम्] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; °यन C_{02} , °यणः K_{82} , °यनं K_{07} , °ऽयणंऽ K_{03} **7d** °परम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °न्वितम् $C_{02}K_{03}$, °ऽपऽरं K_{10} **8a** °र्थं प्रश्नैकं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °र्थं प्रश्नेकं $C_{94}K_{03}$, °र्थप्रश्नेकम् $C_{02}E$ **8b** प्रभ°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{03}E$; प्रभु° C_{02} , प्राभ° K_{07} **8c** °धरो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}K_{03}E$; °⋆रो C_{94} , °धरा K_{10} **8d** °न्वितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °न्वितं $C_{02}K_{03}$ **9a** ज्ञेया] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; ज्ञेयं $C_{45}C_{02}$, ज्ञेय K_{03} , भूयो E **9b** °वर्ण°] $CK_{82}K_{10}K_{07}K_{03}$; °वर्णा° E • °वर्जिता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{03}E$; °वर्जितं C_{02} , °वर्जिताः K_{07} **9c** °व्यञ्जन°] $CK_{82}K_{10}K_{07}K_{03}$; °व्यज्जन° E **9cd** °मुक्तमक्ष°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °मुक्त अक्ष° C_{45} , °मुक्तं अख° K_{03} **9d** किमु तत्परम्] $C_{94}K_{82}K_{07}E$; किमतः परम् $C_{45}C_{02}$, किमतत्परं $K_{10}K_{03}$ **10a** °च्चार्य°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °चार्य° $C_{02}K_{07}K_{03}$ **10ab** °सन्दिग्धमविच्छिन्नमनाकुलम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}K_{03}E$; °विच्छिन्नसन्दिग्धमनाकुन C_{02} , °सन्दिग्धमनच्छिन्नमनाकुलम् K_{10} **10d** किमु तत्परम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; किमतः परम् C_{45} , किमतत्परं $C_{02}K_{03}$

विगतराग उवाच।
देही देहे क्षयं याते भूजलाग्निशिवादिभिः।
यमदूतैः कथं नीतो निरालम्बो निरञ्जनः ॥१:११॥
कालपाशैः कथं बद्धो निर्देहश्च कथं व्रजेत्।
स्वर्गं वा स कथं याति निर्देहो बहुधर्मकृत्।
एतन्मे संशयं ब्रूहि ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः ॥१:१२॥
अनर्थयज्ञ उवाच।
अतिसंशयकष्टं ते पृष्टो ऽहं द्विजसत्तम।
दुर्विज्ञेयं मनुष्यैस्तु देवदानवपन्नगैः ॥१:१३॥
कर्महेतुः शरीरस्य उत्पत्तिर्निधनं च यत्।
सुकृतं दुष्कृतं चैव पाशद्वयमुदाहृतम् ॥१:१४॥
तेनैव सह संयाति नरकं स्वर्गमेव वा।
सुखदुःखं शरीरेण भोक्तव्यं कर्मसम्भवम् ॥१:१५॥
हेतुनानेन विप्रेन्द्र देहः सम्भवते नृणाम्।

11b cf. Kūrmapurāṇa 2.23.74: अथ कश्चित्प्रमादेन म्रियते ऽग्निविषादिभिः। तस्याशौचं विधातव्यं कार्यं चैवोदकादिकम्॥

---

11 °राग उवाच] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; °रागोवाच K_{03} **11a** देहे क्ष°] $C_{94}C_{02}K_{07}$; देहात्क्ष° C_{45} , देहक्ष° $K_{82}K_{10}K_{03}E$ • याते] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; यान्ते K_{03} **11b** °ग्निशिवादिभिः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °ग्निशिवादिभि C_{02} , °ग्निं शि⋆दिभि K_{03} **11c** °दूतैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °दूते $C_{02}K_{03}$ • नीतो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}$; नीत्वा C_{02} , नीता E **11d** निरञ्जनः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}E$; निरञ्जन C_{02} **12a** °पाशैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °पाशे C_{02} , °पाशै K_{03} • बद्धो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ब⟨द्धो⟩ C_{45} , बद्ध K_{03} **12b** निर्देहश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; निर्दहः स C_{02} , निर्देहस्य K_{03} • व्रजेत्] $CK_{82}K_{07}K_{03}E$; भवेत् K_{10} **12c** स्वर्गं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; स्वर्ग $C_{02}K_{03}$ • स] $CK_{82}K_{07}K_{03}E$; सं K_{10} • याति] $K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}$; यान्ति CE **12e** संशयं] $CK_{07}E$; संशये K_{82} , संशयो $K_{10}K_{03}$ **12f** °तुमिच्छामि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}E$; °तुमि C_{45} **13** अनर्थयज्ञ उवाच] $CK_{82}^{pc}K_{10}K_{07}K_{03}E$; omitted in K_{82}^{ac} **13a** अतिसंशयकष्टं ते] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; अतिशंस⟨य⟩कष्टन्ते C_{94} , अतिशंसयकष्टम्मे $C_{02}E$, अतिसंशयकष्टो मो K_{03} **13b** द्विजसत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; च द्विजोत्तमः C_{02} , द्विजसत्तमः K_{03} **13c** °ज्ञेयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; °ज्ञेय $C_{02}K_{10}K_{03}E$ • मनुष्यैस्तु] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; मनुषैश्च C_{45} , मणुक्षे⟨तु⟩ C_{02} , मनुष्येस्तु K_{03} **14a** कर्म°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}$; अनर्थयज्ञ उवाच॥ कर्म° $C_{02}E$ • °हेतुः] C_{45} ; °हेतु $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$, °हेंतु C_{02} , °हेतु K_{03} • शरीरस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}E$; शरीरस्यं C_{02} **14b** उत्पत्तिर्नि°] corr. ; उत्पत्तिनि° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$, उत्पतिनि° $C_{02}K_{03}$ • च यत्] $CK_{82}K_{07}E$; च यः K_{10} , यत् K_{03} **14c** सुकृतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सुकृतकृतन् C_{02} , सुकृत K_{03} • चैव] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; वापि K_{03} **14d** °हृतम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}K_{03}E$; °हृतः C_{02} **15a** तेनैव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; तेनेव $C_{02}K_{03}$ • संयाति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सा यान्ति $C_{02}K_{03}$ **15b** वा] $CK_{10}K_{07}E$; च $K_{82}K_{03}$ **15c** °दुःखं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; °दुःख $C_{02}K_{10}E$ **15d** °सम्भवम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °सम्भवः $C_{02}E$ **16a** °न्द्र] $CK_{82}K_{07}E$; °न्द्रः K_{10} **16b** देहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; देहे C_{02} , देह K_{10} • नृणाम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; नृणा $C_{45}C_{02}$

यं कालपाशमित्याहुः शृणु वक्ष्यामि सुव्रत ॥ १:१६॥
न त्वया विदितं किञ्चिज्जिज्ञास्यसि कथं द्विज।
कालपाशं च विप्रेन्द्र सकलं वेत्तुमर्हसि ॥ १:१७॥
कलाकलितकालं च कालतत्त्वकलां शृणु।
त्रुटिद्वयं निमेषस्तु निमेषद्विगुणा कला ॥ १:१८॥
कलाद्विगुणिता काष्ठा काष्ठा वै त्रिंशतिः कला।
त्रिंशत्कला मुहूर्तश्च मानुषेन द्विजोत्तम ॥ १:१९॥
मुहूर्तत्रिंशकेनैव अहोरात्रं विदुर्बुधाः।
अहोरात्रं पुनस्त्रिंशन्मासमाहुर्मनीषिणः ॥ १:२०॥
समा द्वादश मासाश्च कालतत्त्वविदो जनाः।
शतं वर्षसहस्राणि त्रीणि मानुषसंख्यया ॥ १:२१॥
षष्टिं चैव सहस्राणि कालः कलियुगः स्मृतः।
द्विगुणः कलिसंख्यातो द्वापरो युग संज्ञितः ॥ १:२२॥
त्रेता तु त्रिगुणा ज्ञेया चतुः कृतयुगः स्मृतः।
एषा चतुर्युगासंख्या कृत्वा वै ह्येकसप्ततिः ॥ १:२३॥
मन्वन्तरस्य चैकस्य ज्ञानमुक्तं समासतः।

16c यं कालपाशमित्याहुः] em. ; यं कालपाशमित्याह $C_{94}C_{45}K_{82}$, कालपासेति सत्वाह C_{02} , यं कालपाशमित्याहु $K_{10}K_{07}$, यं कालपाशमित्याहु E **16d** °व्रत] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °व्रतः $C_{45}C_{02}$ **17a** विदितं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; विदित C_{02} **17ab** किञ्चिज्जि°] C_{45} ; किञ्चिद्वि° $C_{94}^{pc}K_{82}K_{10}K_{07}E$, किद्वि° C_{94}^{ac} , किञ्चि जि° C_{02} **17b** कथं द्विज] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ********* ⟨म त्वया विदितं किञ्चिद्विज्ञास्यसि⟩ (*cancelled*) कथं द्विज C_{02} **17d** वेत्तुमर्हसि] $CK_{82}K_{10}$; वेत्तुमूहसि K_{07} , वक्तुमर्हसि E **18a** कला°] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_{07}E$; काला° $C_{02}K_{82}^{ac}$ • °कालं च] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °कालश्च E **18b** °कलां] $C_{94}C_{02}K_{10}E$; °कला $C_{45}K_{07}$, °विधिं K_{82} **18c** त्रुटिद्वयं] $C_{94}C_{02}K_{07}E$; तुटिद्वय $C_{45}K_{10}$, तुटिद्वयं K_{82} • °मेषस्तु] $C_{45}C_{02}K_{10}K_{07}E$; °मेवस्तु C_{94} , °मेषद्वि° K_{82} **19b** काष्ठा वै त्रिंशतिः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; वै त्रिंशता C_{45} , काष्ठा वै त्रिंशति C_{02} **19c** मुहूर्तश्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; मुहूर्त्त C_{45} , मुहूर्तश्च E **19d** मानुषेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; मानु⟨षश्च⟩ C_{02} • °त्तम] $CK_{82}K_{07}^{pc}E$; °तमः K_{10} , °त्तमः K_{07}^{ac} **20a** मुहूर्त°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; मुहूर्तं E **21a** समा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; मास C_{02} • °मासा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °मास° $C_{02}E$ **21b** काल°] $CK_{82}K_{10}E$; कला° K_{07} **21c** शतं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; शत° E **21b** मानुष°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; माणुष्य° $C_{45}C_{02}$ (unmetr.) **22** (षष्टिं ... संज्ञितः)] $CK_{82}K_{07}E$; omitted in (eyeskip to from 21d to 24d)K_{10} **22a** षष्टिं चैव] CK_{07} ; षष्टिं वर्ष° K_{82} , omitted in K_{10} , षष्टिश्चैव E **22b** °युगः] $CK_{82}K_{07}$; omitted in K_{10} , °युग E **22c** द्विगुणः] $CK_{82}K_{07}$; omitted in K_{10} , द्विगुणा E **22d** द्वापरो] $CK_{82}K_{07}$; omitted in K_{10} , द्वापरे E **23** (त्रेता ... एकसप्ततिः)] $CK_{82}K_{07}E$; omitted in (eyeskip to from 21d to 24d)K_{10} **23a** त्रेता] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; तेत्रा C_{02} , omitted in K_{10} , त्रेत्रा K_{07} **23b** °युगः] $CK_{82}K_{07}$; omitted in K_{10} , °युग E **23d** ह्ये°] $CK_{82}K_{10}E$; हे° K_{07} **24** (मन्वन्तरस्य ... संख्यया)] $CK_{82}K_{07}E$; omitted in(eyeskip to from 21d to 24d)K_{10} **24a** चैकस्य] $CK_{82}^{pc}K_{07}E$; omitted in $K_{82}^{ac}K_{10}$

कल्पो मन्वन्तराणां तु चतुर्दश तु संख्यया ॥ १:२४॥
दश कल्पसहस्राणि ब्रह्माहः परिकल्पितम्।
रात्रिरेतावती प्रोक्ता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ १:२५॥
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते जगत्सर्वं चराचरम्।
अहागमे तथैवेह उत्पद्यन्ते चराचरम् ॥ १:२६॥
परार्धपरकल्पानि अतीतानि द्विजोत्तम।
अनागतं तथैवाहुर्भृगुरादिमहर्षयः ॥ १:२७॥
यथार्कग्रहतारेन्दु भ्रमतो दृश्यते त्विह।
कालचक्रं भ्रमत्वैव विश्रमं न च विग्रहे ॥ १:२८॥
कालः सृजति भूतानि कालः संहरते पुनः।
कालस्य वशगाः सर्वे न कालवशकृत् क्वचित् ॥ १:२९॥
चतुर्दशपरार्धानि देवराजा द्विजोत्तम।
कालेन समतीतानि कालो हि दुरतिक्रमः ॥ १:३०॥
एष कालो महायोगी ब्रह्मा विष्णुः परः शिवः।
अनादिनिधनो धाता स महात्मा नमस्कुरु ॥ १:३१॥

[परार्धादि]

विगतराग उवाच।
श्रुतं वै कालचक्रं तु मुखपद्मविनिःसृतम्।
परार्धं च परं चैव श्रोतुं वः प्रतिदीपितम् ॥ १:३२॥
अनर्थयज्ञ उवाच।

---

29 ≈ Kūrmapurāṇa 1.11.32: कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः। सर्वे कालस्य वशगा न कालः कस्यचिद् वशे॥ **30d** = MBh 12.220.41d = Garuḍapurāṇa 1.108.7

24c कल्पो] C_{45} ; कल्प $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$, omitted in K_{10} **24d** °दश] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; °दशं C_{45}, omitted in K_{10} **25b** °आहः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °आह C_{94} • परिकल्पितम्] $C_{94}K_{07}$; करिकल्पितम् C_{45}, परिकल्पितः $C_{02}K_{10}E$, परिकीर्तिताः K_{82} **26a** प्रलीयन्ते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; प्रलीयते C_{45} **26d** अहागमे] $CK_{82}K_{07}$; अहाग× K_{10}, अह्नागमे E **27a** °र्ध°] $CK_{82}K_{07}E$; °र्धं K_{10} **27cd** °वाहुर्भृ°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °वाहु भृ° $C_{02}K_{10}$ **27d** महर्षयः] $CK^{pc}_{82}K_{10}E$; महयः K^{ac}_{82}, मर्हषयः K_{07} **28b** दृश्यते त्विह] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दृश्यन्दिह C_{45}, दृस्यते त्विहः C_{02} **28c** °चक्रं] $CK_{82}K_{07}E$; °चक्र K_{10} • °त्वैव] $C_{94}K_{82}K_{07}E$; °त्वेव $C_{45}K_{10}$, °त्वेह C_{02} **28d** °श्रमं] $CK^{pc}_{82}K_{07}E$; °श्रमो K^{ac}_{82}, °श्रामन् K_{10} • विग्रहे] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; विग्रहे C_{45} **29b** कालः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; काल E **29c** वशगाः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; वशगा E **30b** देवराजा] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; देवराज E **31a** कालो] $C_{94}C_{45}K_{82}$; काल $C_{02}K_{10}K_{07}E$ **31b** ब्रह्मा विष्णुः परः] C_{45} ; ब्रह्मविष्णुपरः $C_{94}K_{07}$, ब्रह्मा विष्णु परः $C_{02}K_{82}K_{10}$, ब्रह्मविष्णुपर E (unmetr.) **32a** °चक्रं तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °चक्रस्य C_{02} **32b** विनिःसृतम्] corr. ; विनिसृतम् $CK_{82}K_{10}K_{07}E$ (unmetr.) **32c** परार्धं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ꣳपꣳरार्द्धं C_{94} **32d** वः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; यः E **33** अनर्थयज्ञ उवाच] $CK^{pc}_{82}K_{10}K_{07}E$; omitted in K^{ac}_{82}

एकं दशं शतं चैव सहस्रमयुतं तथा।
प्रयुतं नियुतं कोटिमर्बुदं वृन्दमेव च ॥ १:३३॥
खर्वं चैव निखर्वं च शङ्कुः पद्मं तथैव च।
समुद्रो मध्यमन्तं च परार्धं च परं तथा ॥ १:३४॥
सर्वे दशगुणा ज्ञेयाः परार्धं यावदेव हि।
परार्धद्विगुणेनैव परसंख्या विधीयते ॥ १:३५॥
परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः।
पुराणवेदपठिता मयाख्याता द्विजोत्तम ॥ १:३६॥

[ब्रह्माण्डम्]

विगतराग उवाच।
ब्रह्माण्डं कति विज्ञेयं प्रमाणं प्रापितं क्वचित्।
कति चाङ्गुलिमूर्धेषु सूर्यस्तपति वै महीम् ॥ १:३७॥
अनर्थयज्ञ उवाच।
ब्रह्माण्डानां प्रसंख्यातुं मया शक्यं कथं द्विज।
देवास्ते ऽपि न जानन्ति मानुषाणां च का कथा ॥ १:३८॥
पर्यायेण तु वक्ष्यामि यथाशक्यं द्विजोत्तम।
ब्रह्मणा यत्पुराख्यातो मातरिश्वा यथा तथा ॥ १:३९॥
शिवाण्डाभ्यन्तरेणैव †सर्वेषामिव भूरिताः†।
दशनाम दिशाष्टानां ब्रह्माण्डे कीर्तितं शृणु ॥ १:४०॥

[दश नामानि दिगष्टकानाम्]

34ab = Brahmāṇḍapurāṇa 3.2.101 **39cd** cf. Brahmāṇḍapurāṇa 3.4.58cd: ब्रह्मा ददौ शास्त्रमिदं पुराणं मातरिश्वने

33b °युतं] $CK_{82}K_{07}E$; °तन् K_{10} **33cd** कोटिम°] $CK_{82}K_{10}E$; कोटिर° K_{07} **33d** °र्बुदं] C $K_{82}K_{10}E$; °बुदं K_{07} **34a** च] $CK_{82}K_{07}E$; तु K_{10} **34b** शङ्कुः] corr. ; शङ्कु $CK_{82}K_{10}K_{07}$, शंख E **34cd** (समुद्रो ... तथा)] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; omitted in E **34c** मध्यमन्तं च] CK_{82}^{ac} ; मध्यमान्तं च K_{82}^{pc}, मध्य⟨मन्तञ्च⟩ K_{10}, मध्यमन्तश्च K_{07}, omitted in E **35** (सर्वे ... विधीयते)] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; omitted in E **35b** परार्धं] K_{07} ; परार्ध $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$, परा⟨र्धं⟩ C_{94}, omitted in E **35c** परार्ध°] $CK_{82}K_{10}E$; परार्धं K_{07} **36ab** परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः] $CK_{10}K_{07}^{pc}$; परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मति $K_{82}K_{07}^{ac}$, वृन्दञ्चैव महावृन्द द्विपरानन्तमेव च। परात्परतरं नास्ति इति मे निश्चिता मतिः॥ E **36e** °वेद°] $C_{94}E$; °वेदे $C_{45}C_{02}K_{10}K_{07}$ (unmetr.), °वेदा K_{82} **36f** °आख्याता] $C_{94}C_{45}K_{82}$; °आख्यातं $C_{02}K_{10}K_{07}E$ **37a** ब्रह्माण्डं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ब्रह्माण्ड C_{02} **37b** प्रमाणं प्रापितं] conj. ; प्रमाणञ्चापितं $CK_{82}K_{10}E$, प्रमाञ्चापितत् K_{07} **37d** महीम्] $C_{45}C_{02}K_{82}$; मही⟨म्⟩ C_{94}, मही $K_{10}K_{07}E$ **38a** प्रसंख्यातुं] $CK_{82}K_{07}$; प्रसंसा तु K_{10}, च संख्यातुं E **38b** शक्यं] $K_{82}K_{10}E$; शक्या CK_{07} **39c** पुरा°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; ममा° E **40b** °षामिव भूरिताः] $C_{94}C_{45}K_{07}$; °षामेव भूरिताः C_{02}, °षामिव भूरिता K_{82}, °षामेव भूरिणाम् K_{10}, °षामेव भूर् इमां E **40c** दिशा°] $CK_{82}K_{07}E$; शिवा° K_{10} **40d** कीर्तितं शृणु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; य च कीर्तितम् C_{45}

सहासह सहः सह्यो विसहः संहतो ऽसभा।
प्रसहो ऽप्रसहः सानुः पूर्वतो दश नायकाः ॥ १:४१॥
प्रभासो भासनो भानुः प्रद्योतो द्युतिमो द्युतिः।
दीप्ततेजाश्च तेजाश्च तेजा तेजवहो दश ॥ १:४२॥
आग्नेये त्वेतदाख्यातं याम्ये शृण्वथ भो द्विज।
यमो ऽथ यमुना यामः संयमो यमुनो ऽयमः ॥ १:४३॥
संयनो यमनोयानो यनियुग्मा यनोयनः।
नगजो नगना नन्दो नगरो नग नन्दनः ॥ १:४४॥
नगर्भो गहनो गुह्यो गूढजो दश तत्परः।
वारुणेन प्रवक्ष्यामि शृणु विप्र निबोध मे ॥ १:४५॥
बभ्रः सेतुर्भवोद्भद्रः प्रभवोद्भवभाजनः।
भरणो भुवनो भर्ता दशैते वरुणालयाः ॥ १:४६॥
नृगर्भो ऽसुरगर्भश्च देवगर्भो महीधरः।
वृषभो वृषगर्भश्च वृषाङ्को वृषभध्वजः ॥ १:४७॥
ज्ञातव्यश्च तथा सम्यग्वृषजो वृषनन्दनः।
नायका दश वायव्ये कीर्तिता ये मया द्विज ॥ १:४८॥

41a सहासह] $CK_{82}K_{10}E$; सहासहः K_{07} • सह्यो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; स〈ह्यो〉 C_{45} , सज्ञो E **41b** विसहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; विसह C_{02} • सभा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; सभाः C_{45} , सता E **41c** प्रसहो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; प्रसहेः E • प्रसहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; प्रस〈वः〉 C_{02} , सप्रहः E • सानुः] $CK_{82}K_{10}$; सानु $K_{07}E$ **41d** पूर्वतो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; पर्वतो E **42a** भासनो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; भास× C_{02} , भासतो E • भानुः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; भानु C_{45} **42b** द्युतिमो] $CK_{82}K_{10}$; द्युतिनो $K_{07}E$ **42c** दीप्ततेजा°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; दीप्ततेज° E • तेजाश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; तेजश्च C_{02} **43a** आग्नेये] $CK_{82}K_{10}E$; आग्नेय K_{07} **43b** द्विज] $CK_{82}K_{07}E$; द्विजः K_{10} **43c** यमुना] $CK_{82}K_{10}E$; यमना K_{07} **43d** यमुनो] $C_{94}C_{45}K_{10}$; यमनो $C_{02}K_{07}$, युमुना K_{82} , यमुना° E **44a** संयनो] K_{82} ; संयमो $CK_{10}E$, संयमा K_{07} • यमनो°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; यमुनो° $C_{45}K_{10}$ • °यानो] $CK_{82}K_{10}E$; °यामो K_{07} **44b** यनो यनः] K_{10} ; नयो यनः $C_{94}C_{02}K_{82}$, नयो नयः C_{45} , नयो यमः K_{07} , नयोनय E **44c** नगना नन्दो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; नगजा नन्दो C_{45} , नगनो नदो E **44d** नगरो नगनन्दनः] K_{10} ; नगरोरगनन्दनः $C_{94}K_{07}$, नगरो〈नगनन्द〉नः C_{45} , नग〈रो〉××नन्दनः C_{02} , नगरोगरनन्दनः K_{82} , नगरोन्नगनन्दनः E **45a** नगर्भो] $CK_{82}K_{07}E$; नृगभो K_{10} • गुह्यो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; गुह्ये E **45c** वारुणेन] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; वारुणे च E **45d** शृणु] K_{10} ; शृङ्गे $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$, शृ〈ङ्गे〉 C_{02} , मृद्धे E **46a** बभ्रः सेतुर्भ°] corr. ; बभ्रं सेतुर्भ° $C_{94}C_{45}$, बभ्रं सेतु भ° C_{02} , बभ्रः सेतु भ° K_{82} , बभ्रं सोतुर्भ° K_{10} , बभ्र सेतुर्भ° K_{07} , बभ्रून्सतुर्भ° E **46b** °भाजनः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °भाजन E **46c** भरणो] $C_{45}K_{07}$; भरण $C_{94}K_{82}$, भरणां $C_{02}E$, भरणा K_{10} **46d** दशैते] $CK_{82}K_{10}E$; दशेते K_{07} • °आलयाः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °आलया E **47a** °गर्भश्च] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$; °गर्भाश्च $C_{02}K_{82}E$ **47c** °गर्भश्च] $CK_{10}K_{07}E$; °गर्भाश्च K_{82} **47d** वृषभ°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; वृष⋆° C_{02} **48a** ज्ञातव्यश्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; ज्ञानवाञ् E abसम्यग्वृषजो] $CK_{10}K_{07}$; सम्यग् K_{82} , सत्यवृषजो E **48d** ये] $CK_{82}K_{10}E$; य K_{07} • द्विज] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; द्विजः $C_{02}K_{10}$

सुलभः सुमनः सौम्यः सुप्रजः सुतनुः शिवः।
सत सत्य लयः शम्भुर्दशनायकमुत्तरे ॥१:४९॥
इन्दु बिन्दु भुवो वज्र वरदो वर वर्षणः।
इलनो वलिनो ब्रह्मा दशेशानेषु नायकाः ॥१:५०॥
अपरो विमलो मोहो निर्मलो मन मोहनः।
अक्षयश्चाव्ययो विष्णुर्वरदो मध्यमे दश ॥१:५१॥
सर्वेषां दशमीशानां परिवारशतं शतं।
शतानां पृथगेकैकं सहस्रैः परिवारितम् ॥१:५२॥
सहस्रेषु च एकैकमयुतैः परिवारितम्।
अयुतं प्रयुतैर्वृन्दैः प्रयुतं नियुतैर्वृतः ॥१:५३॥
एकैकस्य परीवारो नियुतः पृथगेव च।
कोटिभिर्दशकोट्येन एकैकः परिवारितः ॥१:५४॥
दशकोटिषु एकैकं वृन्दवृन्दभृतैर्वृतम्।
वृन्दवर्गेषु एकैकं खर्वभिः परिवारितम् ॥१:५५॥
खर्ववर्गेषु एकैकं दशखर्वगणैर्वृतम्।
दशखर्वेषु एकैकं शङ्कुभिः परिवारितम् ॥१:५६॥

49a सुलभः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; सुरभः E • सुमनः] $CK_{82}K_{10}E$; सुमनाः K_{07} **49c** सत सत्य] CK_{07} ; सत्यसत्य K_{82} , सुत सत्य K_{10} , सत सत्या° E • लयः] $CK_{82}K_{10}E$; लयं K_{07} **49cd** शम्भुर्द°] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; शम्भु द° $C_{02}K_{82}K_{07}$ **49d** °नायकमु°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °नायक उ° E **50b** °वर्षणः] $CK_{82}K_{10}$; °⋆र्शणम्र् K_{07} , °दर्य्य च E **50d** दशे°] $C_{94}K_{82}K_{07}E$; दशै° $C_{45}C_{02}K_{10}$ **51b** निर्मलो म°] em. ; निमलो म° C_{94} , निर्मलोन्म° $C_{45}K_{07}$, निर्मलोत्म° $C_{02}E$, निमलोर्म° $K_{82}K_{10}$ **51c** अक्षयश्चा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; अक्षयाश्चा° C_{02} , अक्षयश्चा° E **51cd** विष्णुर्व°] $C_{94}C_{45}K_{07}E$; विष्णु व° $C_{02}K_{82}$, र्विष्णुर्व K_{10} **51d** मध्यमे दश] $C_{94}C_{45}K_{07}$; मध्यमो दश $C_{02}K_{82}$, वरवर्षणः K_{10} , मध्यमे दशः E **52a** सर्वेषां] $CK_{82}K_{10}E$; सर्वेषा K_{07} • दशमीशानां] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; दशरीशानां E **52b** परिवार°] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{07}E$; परि° C_{45} , परिवारं K_{82} **52d** °वारितम्] $C_{94}C_{45}C_{02}^{pc}K_{82}K_{10}K_{07}$; °वारिता C_{02}^{ac} , °वारिताः E **53ab** एकैकम°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; एकैकं म° $C_{02}K_{82}$ **53b** परिवारितम्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; परिवारितमाः E **53c** अयुतं] E ; अयुतैः $CK_{82}K_{07}$, अयुतै K_{10} • प्रयुतैर्वृ°] $CK_{82}K_{10}E$; प्रयुतै वृ° K_{07} **53d** प्रयुतं नियुतैर्वृतम्] em. ; प्रयुतं नियुतैर्वृतः E , प्रयुतैर्नियुतैर्वृतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$, प्रयुतेर्नियुतैर्वृतः C_{02} , प्रयुतै नियुतै वृतः K_{10} **54a** परीवारो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; परिवारो E **54b** नियुतः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; नियुत C_{02} • च] $CK_{82}K_{10}K_{07}^{pc}E$; चः K_{07}^{ac} **54c** कोटिभिर्द°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; कोटिभि C_{45} • °कोट्येन] CE ; °कोट्योन $K_{82}K_{07}$, °कोट्येनः K_{10} **54d** एकैकः] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; एकैक $C_{02}K_{10}K_{07}$ • परिवारितः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; परिवारि⟨तः⟩ C_{94} **55a** °कोटिषु] $C_{45}C_{02}K_{10}E$; °कोटीषु $C_{94}K_{82}K_{07}$ **55b** °वृन्दभृतैर्वृतम्] CK_{10} ; °वृन्दवृतैर्वृतं K_{82} , °वृन्दभृतै वृतं K_{07} , °वृन्दं वृतैर्वृतः E **55d** खर्वभिः] $CK_{82}K_{10}E$; खर्वभिः K_{07} • °वारितम्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °वारितः E **56b** °गणैर्वृतम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; °गणै वृतम् C_{45} , °गणे वृत्तं K_{07} , °गणैर्वृतः E **56c** °खर्वेषु] $CK_{82}K_{10}E$; °गर्वेषु K_{07} **56d** °वारितम्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °वारितः E

शङ्कुभिः पृथगेकैकं पद्मेन परिवारितम्।
पद्मवर्गेषु एकैकं समुद्रैः परिवारितम् ॥१:५७॥
समुद्रेषु तथैकैकं मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम्।
मध्यसंख्येषु एकैकमनन्तैः परिवारितम् ॥१:५८॥
अनन्तेषु च एकैकं परार्धपरिवारितम्।
परार्धेषु च एकैकं परेण परिवारितम्।
एष वै कथितो विप्र शक्यं सांख्यमुदीरितम् ॥१:५९॥

[प्रमाणम्]

प्रमाणं शृणु मे विप्र संक्षेपाद्भुवतो मम।
चन्द्रोदये पूर्णमास्यां वपुरण्डस्य तादृशम् ॥१:६०॥
कोटिकोटिसहस्रं तु योजनानां समन्ततः।
अण्डानां च परीमाणं ब्रह्मणा परिकीर्तितम् ॥१:६१॥
सप्तकोटिसहस्राणि सप्तकोटिशतानि च।
विंशकोटिषु गुल्मेषु ऊर्ध्वतस्तपते रविः ॥१:६२॥
प्रमाणं नाम संख्या च कीर्तितानि समासतः।
ब्रह्माण्डं चाप्रमेयाणां लक्षणं परिकीर्तितम् ॥१:६३॥

[व्यासाः]

पुराणाशीसहस्राणि शतानि द्विजसत्तम।
ब्रह्मणा कथितं पूर्णं मातरिश्वा यथातथम् ॥१:६४॥

62cd The folio in K_{10} ends with ऊर्ध्व°, and the folios that may have contained verses 1.62cd–2.22 are missing.

57a पृथगेकैकं] em. ; पृथगेनैव $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$, पृथगैनैव C_{45} **57b** °वारितम्] K_{82}^{pc} ; °वारितः $CK_{10}K_{07}E$, °तं K_{82}^{ac} **57d** समुद्रैः] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; समुदैः C_{94}, दमु⟨दैः⟩ C_{45} • °वारितम्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °वारितः E **58a** तथै°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; तथे° C_{02} **58b** मध्यसंख्यैस्तु तैर्वृतम्] CK_{82} ; मध्यसख्यैस्तु तै वृतम् K_{10}, मध्यसख्यैस्तु तेर्वृतं K_{07}, मध्ये शङ्खायुतैर्वृतः E **58c** मध्यसंख्येषु] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; मध्ये शंखेषु E **58cd** एकैकमनन्तैः] $CK_{82}K_{10}E$; एकैकं मनतैः K_{07} **58d** °वारितम्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °वारितः E **59b** परार्धपरिवारितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; परार्ध×××रितम् C_{02}, परार्धैः परिवारितः E **59d** °वारितम्] $CK_{82}K_{07}$; °वारिवारितं K_{10}, °वारितः E **59e** कथितो] $CK_{82}K_{07}$; ⟨कथितो⟩ K_{10}, कथिता E **59f** शक्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; शक्य C_{02} • सांख्यमु°] $C_{94}C_{02}K_{10}$; साख्यमु° C_{45}, स्यख्यमु° K_{82}, संख्यमु K_{07}, संख्यामु° E **60a** प्रमाणं] $C_{02}K_{82}K_{07}E$; प्रणामं $C_{94}C_{45}$, प्रमाण K_{10} **60b** संक्षेपाद्भुवतो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; संक्षेपाद्वदतो C_{45}, संख्येपाद्भुवतो K_{07} **61a** परी°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; परि° C_{45} (unmetr.) **61b** ब्रह्मणा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ××× C_{02} • °कीर्तितम्] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; °कीर्ति⟨ताः⟩ C_{02}, °कीर्तितः K_{82} **62d** रविः] $CK_{82}K_{07}$; रवि E **63a** प्रमाणं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; प्रणामं C_{45} **63c** ब्रह्माण्डं चा°] K_{82} ; ब्रह्माण्डश्च $C_{94}C_{45}K_{07}$, ⟨ब्रह्माण्डाश्चा⟩° C_{02}, ब्रह्माण्डाश्चा E • °मेयाणां] $C_{94}K_{82}E$; °मेयाणा $C_{45}C_{02}K_{07}$ **63d** °कीर्तितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °कीर्तिताः C_{02} **64b** °सत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; ××मः C_{02} **64c** पूर्णं] $C_{94}C_{02}K_{82}E$; पूर्वे C_{45}, पूर्ण्णं K_{07} **64d** °तथम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °तथा C_{02}

वायुना पाद संक्षिप्य प्राप्तं चोशनसं पुरा।
तेनापि पाद संक्षिप्य प्राप्तवांश्च बृहस्पतिः ॥ १:६५॥
बृहस्पतिस्तु प्रोवाच सूर्यं त्रिंशत्सहस्रिकम्।
पञ्चविंशत्सहस्राणि मृत्युं प्राह दिवाकरः ॥ १:६६॥
एकविंशत्सहस्राणि मृत्युनेन्द्राय कीर्तितम्।
इन्द्रेणाह वसिष्ठाय विंशत्श्लोकसहस्रिकम् ॥ १:६७॥
अष्टादशसहस्राणि तेन सारस्वताय तु।
सारस्वतस्त्रिधामाय सहस्रदश सप्त च ॥ १:६८॥
षोडशानां सहस्राणि भरद्वाजाय वै ततः।
दश पञ्चसहस्राणि त्रिवृषाय अभाषत ॥ १:६९॥
चतुर्दशसहस्राणि अन्तरीक्षाय वै ततः।
त्रय्यारुणिं सहस्राणि त्रयोदश अभाषत ॥ १:७०॥
त्रय्यारुणिस्तु विप्रेन्द्रो धनंजयमभाषत।
द्वादशानि सहस्राणि संक्षिप्य पुनरब्रवीत् ॥ १:७१॥
कृतंजयाय सम्प्राप्तो धनंजयमहामुनिः।
कृतंजयाद्विजश्रेष्ठ ऋणंजयमहात्मने ॥ १:७२॥
ऋणञ्जयात्पुनः प्राप्तो गौतमाय महर्षिणे।
गौतमाच्च भरद्वाजस्तस्माद्धर्यद्वताय तु ॥ १:७३॥
राजश्रवास्ततः प्राप्तः सोमशुष्माय वै ततः।
सोमशुष्मात्ततः प्राप्तस्तृणबिन्दुस्तु भो द्विज ॥ १:७४॥

65b प्राप्तं चोशनसं] $C_{45}K_{82}K_{07}$; प्राप्तं चौसनसं C_{94} , प्राप्त⋆औसनसं C_{02} , प्राप्तश्चोशनसं E **66b** सूर्यं] $C_{02}E$; सूर्यस् $C_{94}K_{82}K_{07}$, सूर्य C_{45} • त्रिंशत्स°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; त्रिंशस° C_{02} **66c** °विंशत्सहस्राणि] corr. ; °विंशहस्राणि C_{94} , °विंशसहस्राणि $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}$, °विशत्सहस्राणि E **67a** °विंशत्°] E ; °विंश° $CK_{82}K_{07}$ **67b** कीर्तितम्] E ; कीर्तितः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}^{pc}$, कीर्तिताः C_{02} , कीर्त्तित K_{07}^{ac} **67c** वसिष्ठाय] $C_{94}C_{02}K_{82}E$; विशिष्ठाय C_{45} , वहिष्ठाय K_{07} **67d** विंशत्श्लो°] corr. ; विंशश्लो° $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$, विशश्लो° C_{45} **68a** अष्टा°] $CK_{82}E$; आष्टा° K_{07} **68c** सारस्वतस्त्रि°] em. ; सारस्वता त्रि° $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$, सारस्वतास्त्रि° C_{45} • °धामाय] $CK_{82}^{pc}K_{07}E$; omitted in K_{82}^{ac} **69b** भर°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; भार° C_{02} **69d** अभाषत] $C_{94}C_{45}K_{82}$; अ(भाषत) C_{02} , अभाषतः K_{07} E **70c** त्रय्यारुणिं] corr. ; त्र्यैयारुणि $C_{94}C_{45}K_{82}$, त्रैयारुणि $C_{02}E$, त्र्यैयारूपिनि K_{07} **70d** अभाषत] $C_{94}C_{02}K_{07}$; अभाषतः C_{45} , स्वभावत K_{82} , ह्यभाषत E **71a** त्रय्यारुणि°] corr. ; त्र्यैयारुणि° CK_{07} , त्रैयारुणि° $K_{82}E$ • विप्रेन्द्रो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; विप्रेन्द C_{02} **71b** धनंजय°] $CK_{82}^{pc}K_{07}E$; धन° K_{82}^{ac} • °भाषत] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}$; °भाषतः $C_{45}E$ **72c** °जयाद्वि°] $C_{94}K_{82}E$; °जया द्वि° $C_{45}C_{02}K_{07}$ • °श्रेष्ठ] $CK_{82}K_{07}$; °श्रेष्ठो E **72d** ऋणंजय°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; ऋणंजाय° C_{45} **73a** प्राप्तो] $CK_{82}K_{07}$; प्राप्तौ E **73c** गौतमाच्च] $CK_{82}E$; गौतमाश्च K_{07} • भरद्वाज°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; भरद्वार° C_{45} **73d** तस्माद्धर्यद्वताय] $CK_{82}K_{07}$; तस्माद्दम्याद्दमाय E **74a** राजश्रवास्] em. ; राजश्रव $CK_{82}E$, राजश्रव K_{07} **74c** °शुष्मात्त°] $CK_{07}E$; °शुष्मा त° K_{82} **74cd** प्राप्तस्तृ°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; प्राप्त तृ° C_{02} **74d** भो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; omitted in C_{45}

तृणबिन्दुस्तु वृक्षाय वृक्षः शक्तिमभाषत।
शक्तिः पराशरं प्राह जातूकर्णाय वै ततः ॥ १:७५॥
द्वैपायनं तु प्रोवाच जातूकर्णो महर्षिणम्।
रोमहर्षाय सम्प्राप्तो द्वैपायनमहामुनिः ॥ १:७६॥
रोमहर्षाय प्रोवाच पुत्रायामितबुद्धये।
दशद्वे च सहस्राणि पुराणं सम्प्रकाशितम्।
मानुषाणां हितार्थाय किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १:७७॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे ब्रह्माण्डसंख्या नामाध्यायः प्रथमः॥

75b °भाषत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; °भाषतः $C_{02}E$ **75d** जातू°] corr. ; जतु° $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$, तु° C_{45} **76a** द्वैपायनं तु] em. ; द्वैपायनस्तु $CK_{82}K_{07}$, द्वैपायनाय E **76b** जातूकर्णो महर्षिणम्] em. ; जतुकर्णो महर्षिणम् $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{07}$, जतुकर्णा महर्षिणः C_{02}, जकर्णो महर्षिणं K_{82}^{ac}, जतुकर्णमहर्षिणा E **76d** °मुनिः] $CK_{82}K_{07}$; °मुनि E **77a** °हर्षाय] $CK_{82}K_{07}$; °हर्षणाय E **77b** पुराणं सम्प्रकाशितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; पुराण सम्प्रकाशितां C_{02} **77e** मानुषाणां] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; मनुषाणां C_{45} **77f** भूयः] $CK_{82}K_{07}$; भूय E • °च्छसि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °च्छसीति C_{02} **Colophon**: नामाध्यायः प्रथमः] $CK_{82}K_{07}$; नाम प्रथमो ऽध्याय E

[द्वितीयो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच।
श्रुतं मया जनाग्रेण ब्रह्माण्डस्य तु निर्णयम्।
प्रमाणं वर्णरूपं च संख्या तस्य समासतः ॥ २:१॥
शिवाण्डेति त्वया प्रोक्तो ब्रह्माण्डालयकीर्तितः।
कीदृशं लक्षणं ज्ञेयं प्रमाणं तस्य वा कति ॥ २:२॥
कस्य वालयनं ज्ञेयं प्रमाणं वात्र वासिनः।
का वा तत्र प्रजा ज्ञेया को वा तत्र प्रजापतिः ॥ २:३॥

[शिवाण्डसंख्या]

अनर्थयज्ञ उवाच।
शिवाण्डलक्षणं विप्र न त्वं प्रष्टुमिहार्हसि।
दैवतैरपि का शक्तिर्ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वतः ॥ २:४॥
अगम्यगमनं गुह्यं गुह्यादपि समुद्धितम्।
न प्रभुर्नेतरस्तत्र न दण्ड्यो न च दण्डकः ॥ २:५॥
न सत्यो नानृतस्तत्र सुशीलो नो दुःशीलवान्।
नानृजुर्न च दम्भित्वं न तृष्णा न च ईर्ष्यता ॥ २:६॥
न क्रोधो न च लोभो ऽस्ति न मानो ऽस्ति न सूयकः।
ईर्ष्या द्वेषो न तत्रास्ति न शठो न च मत्सरः ॥ २:७॥

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 195v–197r, C_{45} ff. 203v–204v, C_{02} ff. 270r–270v (it breaks off at 2.21 and resumes at 3.30b), K_{82} ff. 3v–4v, K_{10} exp. 43 and 42 (sic!) (it broke off at 1.62d and resumes at 2.23), K_{07} ff. 211v–213r; C = C_{94}+ C_{45}+ C_{02} **5ab** cf. Liṅgapurāṇa 1.21.71ab: नमो गुण्याय गुह्याय अगम्यगमनाय च

1a जनाग्रेण] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}$E ; जना×× C_{94} **2b** ब्रह्माण्डा°] $CK_{82}K_{07}$; ब्रह्माण्ड E **2c** ज्ञेयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; ज्ञेया C_{02} **2d** कति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; कतिः C_{02} **3a** लयनं ज्ञेयं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}$; लयनं C_{45}, लक्षणं ज्ञेयं E **3b** वासिनः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}$E ; वासिरानः C_{45} **3c** का] em. ; को C $K_{82}K_{07}$, किं E • प्रजा ज्ञेया] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}$E ; प्र⟨जा⟩×या C_{94} **4b** न त्वं] $CK_{82}K_{07}$; तत्वं E • °र्हसि] CK_{82}E ; °हसि K_{07} **4c** दैवतै°] $C_{94}C_{45}K_{82}$; देवतै° $C_{02}K_{07}$E • शक्तिर्] C_{94} ; शक्ति $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}$E **5a** अगम्यगमनं] $C_{94}C_{45}K_{82}$E ; अगम्यगगहनं C_{02}, अगम्यगगमनं K_{07} **5b** गुह्या°] K_{07}E ; गुहा° CK_{82} • समुद्धितम्] CK_{82} ; सम्रद्धितं K_{07}, समृद्धिदम् E **5c** प्रभुर्ने°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; प्रने° C_{02} **5d** दण्ड्यो] $C_{02}K_{82}K_{07}$; दण्डो $C_{94}C_{45}$, दण्ड्या E • दण्डकः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}$E ; ण्डकः C_{45}^{ac}, पण्डकः C_{45}^{pc} **6a** सत्यो] $CK_{82}K_{07}$; सत्यौ E • तत्र] $CK_{82}K_{07}$; तत्रा E **6b** नो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}$E ; × C_{94} **6c** नानृजुर्न] em. ; नाऋजुर्न्न C_{94}E, नाऋजुर्न $C_{45}K_{07}$, नाऋजुन्न K_{82}, ⟨नाऋजु न⟩ C_{02} **6d** न तृष्णा न च] CK_{07}E ; न च तृष्णा न K_{82} • ईर्ष्यता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; ईर्ष्यताः C_{02}, इर्ष्यता E **7a** क्रोधो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; क्रोधौ C_{02} **7b** सूयकः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}$; सूचकः C_{45}, स्तेयकः E (unmetr.) **7d** शठो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; षठो C_{02}, शठे E • मत्सरः] C $K_{82}K_{07}$; मत्सराः E

न व्याधिर्न जरा तत्र न शोको ऽस्ति न विक्लवः।
नाधमः पुरुषस्तत्र नोत्तमो न च मध्यमः ॥ २:८॥
नोत्कृष्टो मानवस्तस्मिन्स्त्रियश्चैव शिवालये।
न निन्दा न प्रशंसास्ति मत्सरी पिशुनो न च ॥ २:९॥
गर्वदर्पं न तत्रास्ति क्रूरमायादिकं तथा।
याचमानो न तत्रास्ति दाता चैव न विद्यते ॥ २:१०॥
अनर्थी व्रज तत्रस्थः कल्पवृक्षसमाश्रितः।
न कर्म नाप्रियस्तत्र न कलिः कलहो न च ॥ २:११॥
द्वापरो न च न त्रेता कृतं चापि न विद्यते।
मन्वन्तरं न तत्रास्ति कल्पश्चैव न विद्यते ॥ २:१२॥
आहूतसम्स्रवं नास्ति ब्रह्मरात्रिदिनं तथा।
न जन्ममरणं तत्र आपदं नाप्नुयात्क्वचित् ॥ २:१३॥
न चाशापाशबद्धो ऽस्ति रागमोहं न विद्यते।
न देवा नासुरास्तत्र न यक्षोरगराक्षसाः ॥ २:१४॥
न भूता न पिशाचाश्च गन्धर्वा ऋषयस्तथा।
तारा ग्रहं न तत्रास्ति नागकिंनरगारुडम् ॥ २:१५॥
न जपो नाह्निकस्तत्र नाग्निहोत्री न यज्ञकृत्।
न व्रतं न तपश्चैव न तिर्यं नरकं तथा ॥ २:१६॥
तस्येशानस्य देवस्य ऐश्वर्यगुणविस्तरम्।
अपि वर्षशतेनापि शक्यं वक्तुं न केनचित् ॥ २:१७॥
हरेच्छाप्रभवाः सर्वे पर्यायेण ब्रवीमि ते।

16d Cf. 19.48cd: विशिष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यन्नरकसाधनम्

8a व्याधिर्न] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; व्याधि न $C_{02}K_{07}$ • जरा तत्र] $C_{45}K_{07}$; जरास्तत्र $C_{94}C_{02}K_{82}E$ **8b** विक्लवः] $CK_{82}K_{07}$; विक्लव E **9a** मानव°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; मा×व° C_{94} **9c** प्रशंसास्ति] $CK_{82}K_{07}$; प्रशंसाश्च E **10c** तत्रास्ति] $CK^{pc}_{82}K_{07}E$; तत्रा K^{ac}_{82} **11a** व्रज त°] $CK_{82}E$; व्रजस्त° K_{07} **11c** कर्म ना°] em. ; कर्म न $CK_{82}K_{07}$, कर्मणा E **11d** कलिः] $CK_{82}K^{pc}_{07}$; कलि $K^{ac}_{07}E$ **12a** च न त्रेता] $C_{02}K_{82}K_{07}E$; च न त्रेत्रा C_{94} , च त्रेता न C_{45} **12b** कृतं चा°] $C_{02}K_{82}$; कृतश्चा° $C_{94}C_{45}K_{07}E$ **12c** मन्वन्तरं न तत्रास्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; मन्वन्तत्रास्ति C_{02} , मन्वन्तरनन्त तत्रास्ति K_{07} **12d** कल्पश्चैव] $CK_{07}E$; कल्पं चैव K_{82} **13a** आहूत°] $CK_{82}K_{07}$; आभूत° E **13b** ब्रह्मरात्रिदिनं] $CK_{82}K_{07}$; ब्रह्मरात्रिदिवस् E **13c** जन्ममरणं तत्र] $C_{02}K_{82}E$; जन्मरणं तत्र $C_{94}C_{45}$, जन्ममरणन्त्रत K_{07} **13d** आपदं] $CK_{82}K_{07}$; अपदं E **14a** चाशापाश°] $C_{45}K^{pc}_{07}$; च सायाश° $C_{94}C_{02}K_{82}K^{ac}_{07}E$ • °बद्धो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; °द्धो C_{02} , °वृद्धो E **14b** °मोहं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; °मोहो C_{94} **14c** देवा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; देवो C_{45} **15b** गन्धर्वा] $CK_{82}K_{07}$; गन्धर्वो E **16a** जपो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; जयो C_{94} • नाह्निकस्त°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; नाह्निक त° C_{45} **16d** न तिर्यं नरकं] em. ; नातिर्यन्नरकस् $C_{94}C_{02}K_{82}$, नातिर्यनरकन् C_{45} , नात्रिर्यं नरकस् K_{07} , न तीर्थन्नरकन् E **18a** हरेच्छाप्रभवाः] K_{07} ; हरेच्छप्रभवाः CK_{82} , हरेच्छाप्रभवा E

देवमानुषवर्ज्यानि वृक्षगुल्मलतादयः ॥ २:१८॥
परार्धद्विगुणोत्सेधा विस्तारश्च तथाविधः।
अनेकाकारपुष्पाणि फलानि च मनोहरम् ॥ २:१९॥
अन्ये काञ्चनवृक्षाणि मणिवृक्षाण्यथापरे।
प्रवालमणिषण्डाश्च पद्मरागरुहानि च ॥ २:२०॥
स्वादुमूलफलास्कन्दलताविटपपादपाः।
कामरूपाश्च ते सर्वे कामदाः कामभाषिणः ॥ २:२१॥
तत्र विप्र प्रजाः सर्वे अनन्तगुणसागराः।
तुल्यरूपबलाः सर्वे सूर्यायुतसमप्रभाः ॥ २:२२॥
परार्धद्वयविस्तारं परार्धद्वयमायतम्।
परार्धद्वयविक्षेपा योजनानां द्विजोत्तम ॥ २:२३॥
ऐश्वर्यत्वं न संख्यास्ति बलशक्तिश्च भो द्विज।
अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति न तिर्यञ्चैति कश्चन ॥ २:२४॥
शिवाण्डस्य च विस्तारमायामं च न वेद्म्यहम्।
भोगमक्षयस्तत्रैव जन्ममृत्युर्न विद्यते ॥ २:२५॥
शिवाण्डमध्यमाश्रित्य गोक्षीरसदृशप्रभाः।
परार्धपरकोटीनामीशानानां स्मृतालयः ॥ २:२६॥
बालसूर्यप्रभाः सर्वे ज्ञेयास्तत्पुरुषालये।
परार्धपरकोटीनां पूर्वस्यां दिशमाश्रिताः ॥ २:२७॥
भिन्नाञ्जनप्रभाः सर्वे दक्षिणां दिशमाश्रिताः।

18c वर्ज्यानि] $CK_{82}K_{07}$; वज्ज्ञानि E **19a** °गुणोत्सेधा] conj. ; °गुणोच्छेधा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$, °गुणेच्छेधा C_{02} , °गुणाच्छ्रेधा E **19b** विस्तारश्च] K_{07} ; विस्तारं च $CK_{82}E$ • °विधः] K_{07} ; °विधा $CK_{82}E$ **19c** अनेकाकार°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; अनेकार° C_{94} **20a** अन्ये] $CK_{82}K_{07}$; बहु° E **20c** षण्डाश्च] $CK_{82}K_{07}$; घण्टाश्च E **20d** °रुहानि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; °रुहाणि C_{02} , °सहानि E **21a** स्वादु°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; स्वाधु° C_{94} • °मूल°] $CK_{07}E$; °मूला K_{82} **22c** °बालाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; °वराः E **23c** °द्वय°] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_{07}E$; °द्व° K_{82}^{ac} • विक्षेपा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; विज्ञेया E **23d** °त्तम] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; °त्तमः K_{82} **24b** बलशक्तिश्च भो द्विज] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_{07}$; omitted in K_{82}^{ac} , तव शक्तिश्च भो द्विज E **24c** अधोर्ध्वो न च संख्यास्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_{07}E$; omitted in K_{82}^{ac} **24d** न तिर्यञ्चैति कश्चन] $K_{82}^{pc}K_{07}$; न तिर्यञ्चेति कश्चन $C_{94}C_{45}K_{10}E$, न तिर्यं चेति कश्चन K_{82}^{ac} **25c** भोगमक्षयस्त°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; भोगमयास्तु त° E **25d** °मृत्युर्न] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °मृत्यु न K_{10} **26b** प्रभाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; प्रभा E **26d** °शानानां] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; °शानाना K_{10} , °गानानां K_{07} • स्मृतालयः] $C_{94}K_{10}K_{07}$; स्मृतालय C_{45} , स्मृतालयं K_{82} , स्मृतालया E **27a** °भाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °भा E **27b** ज्ञेयास्त°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$; ज्ञेया त° $K_{82}E$ • °आलये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °आलयं E **27d** दिश°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; दिशि° K_{10} **28a** °प्रभाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °प्रभा E **28b** दक्षिणां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; दक्षिण° E • दिशम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; दिशिम् $C_{45}E$

परार्धपरकोटीनामघोरालयमाश्रिताः ॥ २:२८॥
कुन्देन्दुहिमशैलाभाः पश्चिमां दिशमाश्रिताः।
परार्धपरकोटीनां सद्यमिष्टालयः स्मृतः ॥ २:२९॥
कुङ्कुमोदकसंकाशा उत्तरां दिशमाश्रिताः।
परार्धपरकोतीनां वामदेवालयः स्मृतः ॥ २:३०॥
ईशानस्य कलाः पञ्च वक्त्रस्यापि चतुष्कलाः।
अघोरस्य कला अष्टौ वामदेवास्त्रयोदश ॥ २:३१॥
सद्यश्चाष्टौ कला ज्ञेयाः संसारार्णवतारकाः।
अष्टत्रिंशत्कला ह्येताः कीर्तिता द्विजसत्तम ॥ २:३२॥
संख्या वर्णा दिशश्चैव एकैकस्य पृथक्पृथक्।
पूर्वोक्तेन विधानेन बोधव्यास्तत्त्वचिन्तकैः ॥ २:३३॥
शिवाण्डगमनाकृष्ट्या शिवयोगं सदाभ्यसेत्।
शिवयोगं विना विप्र तत्र गन्तुं न शक्यते ॥ २:३४॥
अश्वमेधादियज्ञानां कोट्यायुतशतानि च।
कृच्छ्रादितप सर्वाणि कृत्वा कल्पशतानि च।
तत्र गन्तुं न शक्येत देवैरपि तपोधन ॥ २:३५॥
गङ्गादिसर्वतीर्थेषु स्नात्वा तत्वा च वै पुनः।
तत्र गन्तुं न शक्येत ऋषिभिर्वा महात्मभिः ॥ २:३६॥
सप्तद्वीपसमुद्राणि रत्नपूर्णानि भो द्विज।

37ab Cf. ŚDhU 2.104: त्रिः प्रदत्वा महीं पूर्णां...

28d °घोरा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °धोरा° E • °श्रिताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °श्रिता E **29b** पश्चिमां] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; पश्चिमा C_{45} • दिश°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; दिशि° K_{07} • °श्रिताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °श्रिता E **29d** सद्यमिष्टा°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; सद्यमिष्ट्वा° K_{82} • स्मृतः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; स्मृताः C_{45} **30b** उत्तरां] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; उत्तरा C_{45} • दिशम्] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दिशिम् C_{94} **30d** °लयः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °लय K_{07} **31a** कलाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; कला E **31b** चतुष्कलाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; चतुष्तके E **31d** वामदेवा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; वामदेव° K_{10} **32a** ज्ञेयाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; ज्ञेया E **32b** संसारा°] $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}K_{10}K_{07}E$; संसा° C_{45}^{ac} **32c** °त्रिंशत्क°] corr. ; °त्रिंशक° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$ • ह्येताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; ज्ञेयाः E **32d** °सत्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; °सत्तमः $K_{10}E$ **33a** संख्या वर्णा] $C_{45}K_{07}$; संख्या वर्णो $C_{94}K_{10}$, संख्या वण्णा K_{82} , संध्या वर्णा E **33b** एकैकस्य] $C_{94}K_{10}K_{07}E$; ऐकैकस्य $C_{45}K_{82}$ **33d** बोधव्यास्त°] em. ; बोधव्यात° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$ **34a** °कृष्ट्या] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; कृष्टा $K_{82}K_{07}$ **34b** योगं सदाभ्यसेत्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; योग समभ्यसेत् K_{10} **34c** °योगं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °योग E **35c** °तप] E ; °तपः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$ (unmetr.) **35e** शक्येत] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; शक्यैत C_{45} , शक्येते E **35f** देवै°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; देवे° K_{07} • °धन] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °धनम् C_{45} **36a** गन्तुं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; गन्तु $K_{10}K_{07}$ • शक्येत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; शक्यन्ते E **37a** °द्वीप°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °दीप° K_{07} • °समुद्राणि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °समुद्राय K_{10}

दत्त्वा वा वेदविदुषे श्रद्धाभक्तिसमन्वितः।
तत्र गन्तुं न शक्येत विना ध्यानेन निश्चयः ॥ २:३७॥
स्वदेहान्मांसमुद्धृत्य दत्त्वार्थिभ्यश्च निश्चयात्।
स्वदारपुत्रसर्वस्वं शिरो ऽर्थिभ्यश्च यो ददेत्।
न तत्र गन्तुं शक्येत अन्यैर्वापि सुदुष्करैः ॥ २:३८॥
यज्ञतीर्थतपोदानवेदाध्ययनपारगः।
ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु भुङ्क्ते कालवशानुगः ॥ २:३९॥
कालेन समप्रेष्येण धर्मो याति परिक्षयम्।
अलातचक्रवत्सर्वं कालो याति परिभ्रमन्।
त्रैकाल्यकलनात्कालस्तेन कालः प्रकीर्तितः ॥ २:४०॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शिवाण्डसंख्या नामाध्यायो द्वितीयः॥

37c गन्तुं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; गन्तु K_{10} , गंन्तु K_{07} • शक्येत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; शक्यन्ते E **38a** स्वदेहान्मांस°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; स्वदेहात्मांस° K_{07} , स्वदेहात्मां स° E **38a** °स्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °स्व K_{10} **38e** न तत्र गन्तुं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; न तत्र गन्तुं न C_{45} **38f** °दुष्करैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °दुष्कृतः K_{10} **39c** °दान°] $C_{94}C_{45}K_{07}E$; °दानं K_{82} , °दानै K_{10} **39d** °पारगः] $C_{45}K_{82}K_{07}E$; °पारगाः $C_{94}K_{10}$ **39a** ब्रह्माण्डान्तस्य भोगांस्तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; ब्रह्माण्डान्तस्य भोगास्तु K_{10} , ब्रह्माण्डात्तस्य भोगास्तु E **39b** भुङ्क्ते] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; ⟨भुङ्क्ते⟩ K_{07} , भुक्त्वा E • °गः] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_{07}E$; °गाः K_{82}^{ac} **40b** धर्मो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; धर्मे K_{07} **40e** °कलनात्काल°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °कलना काल° K_{10} **Colophon**: नामाध्यायो द्वितीयः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; नामाध्याय द्वितीयः K_{10} , नाम द्वितीयो ऽध्यायः E

[तृतीयो ऽध्यायः]

[धर्मप्रवचनम्]

विगतराग उवाच।
किमर्थं धर्ममित्याहुः कतिमूर्तिश्च कीर्त्यते।
कतिपादवृषो ज्ञेयो गतिस्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:१॥
कौतूहलं ममोत्पन्नं संशयं छिन्धि तत्त्वतः।
कस्य पुत्रो मुनिश्रेष्ठ प्रजास्तस्य कति स्मृताः ॥ ३:२॥
अनर्थयज्ञ उवाच।
धृतिरित्येष धातुर्वै पर्यायः परिकीर्तितः।
आधारणान्महत्त्वाच्च धर्म इत्यभिधीयते ॥ ३:३॥
श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्चतुष्पादवृषः स्थितः।
चतुराश्रम यो धर्मः कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ ३:४॥
गतिश्च पञ्च विज्ञेयाः शृणु धर्मस्य भो द्विज।
देवमानुषतिर्यं च नरकस्थावरादयः ॥ ३:५॥
ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा जातो धर्मः सनातनः।
तस्य पत्नी महाभागा त्रयोदश सुमध्यमाः ॥ ३:६॥
दक्षकन्या विशालाक्षी श्रद्धाद्याः सुमनोहराः।

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 197r–198v, C_{45} ff. 204v–206r, C_{02} ff. 273r–273v (it broke off at 2.21 and resumes at 3.30b; f. 272 is missing), K_{82} ff. 4v–6r, K_{10} exp. 42, 47–48 (sic!), K_{07} ff. 213r–214v; C = C_{94}+ C_{45}+ C_{02} **3** ≈ Matsyapurāṇa 145.27: धर्मेति धारणे धातुर्महत्वे चैव उच्यते। आधारणे महत्त्वे वा धर्मः स तु निरुच्यते। **5ab** C_{45} reads here गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह, skipping to 3.7cd, omitting 3.5–7ab. **6ab** cf. Devīpurāṇa 4.59cd: ब्रह्मणो हृदयाज्जातः पुत्रो धर्म इति स्मृतः • cf. also MBh 1.60.40ab: ब्रह्मणो हृदयं भित्त्वा निःसृतो भगवान्भृगुः

1a आहुः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; आहु E **1d** स्मृताः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; स्मृता C_{45}, स्मृतः E **2a** कौतूहलं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; कौतुहल E • ममोत्पन्नं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E ; समोत्पन्नं K_{07} **2b** संशयं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; सशयं C_{94} **3c** आधारणान्म°] $C_{94}K_{10}$; आधारणात्प° C_{45}, आधारणात्म° K_{82} K_{07}, आधारेण म° E **3d** °भिधीयते] $C_{94}K_{82}K_{07}$E ; °विधीयते $C_{45}K_{10}$ **4ab** °स्मृतिद्वयोर्मूर्तिश्च°] C_{94} ; °स्मृतिद्वयो मूर्त्तिश्च° $C_{45}K_{10}$, °स्मृतिद्वयो मूर्त्ति च° $K_{82}K_{07}$, °स्मृतिर्द्वयो मूर्तिश्च E **4b** °वृषः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E ; °वृष K_{07} **4c** चतुरा°] $C_{45}K_{82}K_{10}$E ; चातुरा° $C_{94}K_{07}$ **5a** विज्ञेयाः] em. ; विज्ञेयः $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$E, omitted in C_{45} **6a** ब्रह्मणो] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; omitted in C_{45}, ब्राह्मणो E • भित्त्वा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; वित्त्वा K_{10} **6b** धर्मः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; धर्म K_{10} **6d** °मध्यमाः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; omitted in C_{45} **7a** °आक्षी] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; omitted in C_{45}, °आक्षि E **7b** °आद्याः] em. ; °आद्या $K_{10}K_{07}$E, °आद्याः K_{82}, omitted in C_{45}, °आद्या C_{94} • °हराः] K_{10}E ; °हरा $C_{94}K_{07}$, omitted in C_{45}, °⋆(मा)ः K_{82}

तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह।
एष धर्मनिसर्गो ऽयं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३:७॥
विगतराग उवाच।
धर्मपत्नी विशेषेण पुत्रस्तेभ्यः पृथक्पृथक्।
श्रोतुमिच्छामि तत्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ३:८॥
अनर्थयज्ञ उवाच।
श्रद्धा लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया लज्जा।
बुद्धिः शान्तिर्वपुः कीर्तिः सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः ॥ ३:९॥
श्रद्धा कामः सुतो जातो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः।
धृत्यास्तु नियमः पुत्रः संतोषस्तुष्टिजः स्मृतः ॥ ३:१०॥
पुष्ट्या लाभः सुतो जातो मेधापुत्रः श्रुतस्तथा।
क्रियायास्त्वभयः पुत्रो दण्डः समय एव च ॥ ३:११॥
लज्जाया विनयः पुत्रो बुद्ध्या बोधःसुतः स्मृतः।
लज्जायाः सुधियः पुत्र अप्रमादश्च तावुभौ ॥ ३:१२॥
क्षेमः शान्तिसुतो विन्द्याद्व्यवसायो वपोः सुतः।
यशः कीर्तिसुतो ज्ञेयः सुखं सिद्धेर्व्यजायत।

---

10 For 3.10–13, see a rather similar passage e.g. in Kūrmapurāṇa 1.8.20 ff.: श्रद्धाया आत्मजः कामो दर्पो लक्ष्मीसुतः स्मृतः। धृत्यास्तु नियमः पुत्रस्तुष्ट्याः संतोष उच्यते॥ पुष्ट्या लाभः सुतश्चापि मेधापुत्रः श्रुतस्तथा। क्रियायाश्चाभवत्पुत्रो दण्डः समय एव च॥ बुद्ध्या बोधः सुतस्तद्वदप्रमादो व्यजायत। लज्जाया विनयः पुत्रो वपुषो व्यवसायकः॥ क्षेमः शान्तिसुतश्चापि सुखं सिद्धिरजायत। यशः कीर्तिसुतस्तद्वदित्येते धर्मसूनवः॥ कामस्य हर्षः पुत्रो ऽभूद्देवानन्दो व्यजायत। इत्येष वै सुखोदर्कः सर्गो धर्मस्य कीर्तितः॥

7cd तस्य पुत्राश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह] $C_{94}K_{10}$; गतिश्च पौत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह (eyeskip to from 3.5a)C_{45} , तस्य पुत्राश्च योत्राश्च अनेकाश्च बभूव ह $K_{82}K_{07}$, तस्य पुत्रा अनेकाश्च तथा पौत्रा बभूवहः E **8** विगतराग उवाच] $C_{45}K_{82}^{pc}K_{07}E$; विगतराग उ $C_{94}K_{10}$, omitted in K_{82}^{ac} **9a** लक्ष्मीर्धृतिस्तुष्टिः] C_{94} ; लक्ष्मीर्धृतिस्तुष् C_{45} , लक्ष्मी द्धृतिर्द्धृतिस्तुष्टिः K_{82}^{ac} , लक्ष्मीर्द्धृतिस्तुष्टिः K_{82}^{pc} , लक्ष्मीं धृति तुष्टिः K_{10} , लक्ष्मी धृतिस्तुष्टिः K_{07} , लक्ष्मी धृतिस्तुष्टी E **9b** पुष्टिर्मे°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; पुष्टि मे° E • लज्जा] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; लजा K_{82} **9c** बुद्धिः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; बुद्धि C_{94} **9d** सिद्धिः प्रसूतिसम्भवाः] conj. ; सिद्धिश्चाभूतिसम्भवा $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$, सिद्धिश्चातिसम्भवा C_{45} , सिद्धिश्च भूतिसम्भवा E **10a** कामः] K_{82} ; काम° $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$, धर्म° E **11a** लाभः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$; लाभ° $K_{82}E$ **11b** °पुत्रः] em. ; °पुत्र $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$ • श्रुत°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; श्रत° C_{45} **11c** त्वभयः पुत्रो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; तूभयः पुत्रौ E **11d** दण्डः] corr. ; दण्डे $C_{94}K_{82}^{ac}$, दण्डो C_{45} , दण्ड° $K_{82}^{pc}K_{10}K_{07}E$ • च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; तु E **12a** लज्जाया विनयः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; लज्जायाः विनय° E **12b** सुतः स्मृतः] $K_{82}K_{10}K_{07}E$; सुतः ⋆⋆ C_{94} , सुतःस्तथा C_{45} **12c** सुधियः] E ; सुधिय $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$ • पुत्र] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; पुत्रः E **12d** अप्रमाद°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; अप्रमादा° K_{82} **13b** वपोः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; वपो K_{82} **13d** सिद्धे°] $C_{45}K_{82}K_{10}$; सिद्धि $C_{94}K_{07}E$ • व्यजायत] $C_{94}C_{45}K_{82}$; व्यजायते $K_{10}E$, व्यजायतः K_{07}

स्वायम्भुवे ऽन्तरे त्वासन्कीर्तिता धर्मसूनवः ॥ ३:१३॥
विगतराग उवाच।
मूर्तिद्वयं कथं धर्मं कथयस्व तपोधन।
कौतूहलमतीवं मे कर्तय ज्ञानसंशयम् ॥ ३:१४॥
अनर्थयज्ञ उवाच।
श्रुतिस्मृतिद्वयोर्मूर्तिर्धर्मस्य परिकीर्तिता।
दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम्।
स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः ॥ ३:१५॥

[यमनियमभेदः]

यमश्च नियमश्चैव द्वयोर्भेदमतः शृणु।
अहिंसा सत्यमस्तेयमानृशंस्यं दमो घृणा ॥ ३:१६॥
धन्याप्रमादो माधुर्यमार्जवं च यमा दश।
एकैकस्य पुनः पञ्चभेदमाहुर्मनीषिणः ॥ ३:१७॥

[यमेष्वहिंसा (१)]

अहिंसादि प्रवक्ष्यामि शृणुष्वावहितो द्विज।
त्रासनं ताडनं बन्धो मारणं वृत्तिनाशनम्।
हिंसां पञ्चविधामाहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:१८॥
काष्ठलोष्टकशाद्यैस्तु ताडयन्तीह निर्दयाः।

15cd cf. Manu 3.171ab: दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते यो ऽग्रजे स्थिते; and also Matsyapurāṇa 142.41: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमृग्यजुःसामसंहिताः। इत्यादिबहुलं श्रौतं धर्मं सप्तर्षयो ऽब्रुवन्॥ **15c–f** ≈ Matsyapurāṇa 145.31: दाराग्निहोत्रसम्बन्धमिज्या श्रौतस्य लक्षणम्। स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः॥ ≈ MBh Indeces 1.36.10: दानाग्निहोत्रमिज्या च श्रौतस्यैतद्धि लक्षणम्। स्मार्तो वर्णाश्रमाचारो यमैश्च नियमैर्युतः॥

13e स्वायम्भुवे] $C_{94}K_{82}K_{07}$; स्वायम्भुवो C_{45} , स्वयम्भुवे $K_{10}E$ • ऽन्तरे त्वासन्] conj. ; ऽन्तरे त्वासि $C_{94}C_{45}K_{82}$, ऽन्तरे त्वासीत् K_{10} , ऽन्तरे त्वासं K_{07} , ऽन्तरेवासि E **14a** धर्मं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; द्धर्म K_{07} , धर्मः E **14c** कौतूहल°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; कोतूहल° C_{45} • °तीवं मे] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °तीव मे C_{45} **14d** कर्तय] em. ; कीर्तय $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$ • °संशयम्] $C_{94}K_{82}K_{07}E$; °संशयः $C_{45}K_{10}$ **15a** श्रुति°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; श्रुतिः $C_{45}E$ **15ab** °द्वयोर्मूर्तिर्ध°] C_{94} ; °द्वयो मूर्ति ध° $C_{45}K_{82}K_{10}$, °द्वयी मूर्ति ध° K_{07} , °द्वयोर्मूर्ति ध° E **15b** °कीर्तिता] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; °कीर्त्तितः K_{10} , कीर्त्तिताः K_{07} **15cd** °बन्धमि°] em. ; °बद्ध इ° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$, °बन्ध इ° $K_{10}E$ **15d** श्रौतस्य] em. ; श्रोतस्य $C_{94}C_{45}K_{07}$, श्रौत्रस्य K_{82} , स्रोत्रस्य K_{10} , श्रुतस्य E **15e** स्मार्तो] em. ; स्मार्त $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$ **16a** नियम°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; नियमै° K_{82} **16d** °मानृशंस्यं] em. ; °मनृशंस्यो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, °मानृशंस्या K_{07} **17a** धन्या°] E ; धन्यः $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$, ध्यन्यं K_{82} • माधुर्य°] E ; माधूर्य° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$ **17b** आर्जवं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; आर्जवश्च E **17d** °माहुर्म°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °माहु म° K_{07} **18b** शृणुष्वा°] $C_{94}C_{45}K_{07}E$; शृणुष्व° $K_{82}K_{10}$ **18c** बन्धो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; बद्धो K_{10} , बन्ध E **18e** हिंसां] $C_{94}K_{82}K_{07}$; हिंसा $C_{45}K_{10}E$ • °विधामाहु°] $C_{45}K_{82}K_{07}$; °विधमाहु° C_{94} , °विधान्याहु° K_{10} , °विध प्राहु° E **19a** काष्ठलोष्ट°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; का⟨ष्ठ⟩×× K_{10} **19b** निर्दयाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; निर्दया E

तत्प्रहारविभिन्नाङ्गो मृतवध्यमवाप्नुयात् ॥ ३:१९॥
बद्धा पादौ भुजोरश्च शिरोरुक्कण्ठपाशिताः।
अनाहता म्रियन्त्येवं वधो बन्धनजः स्मृतः ॥ ३:२०॥
शत्रुचौरभयैर्घोरैः सिंहव्याघ्रगजोरगैः।
त्रासनाद्वधमाप्नोति अन्यैर्वापि सुदुःसहैः ॥ ३:२१॥
यस्य यस्य हरेद्वित्तं तस्य तस्य वधः स्मृतः।
वृत्तिजीवाभिभूतानां तद्वारान्निहतः स्मृतः ॥ ३:२२॥
विषवह्निशरशस्त्रैर्मायायोगबलेन वा।
हिंसकान्याहु विप्रेन्द्र मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ ३:२३॥
अहिंसा परमं धर्मं यस्त्यजेत्स दुरात्मवान्।
क्लेशायासविनिर्मुक्तं सर्वधर्मफलप्रदम् ॥ ३:२४॥
नातः परतरो मूर्खो नातः परतरं तमः।
नातः परतरं दुःखं नातः परतरो ऽयशः ॥ ३:२५॥
नातः परतरं पापं नातः परतरं विषम्।
नातः परतराविद्या नातः परं तपोधन ॥ ३:२६॥
यो हिनस्ति न भूतानि उद्भिज्जादि चतुर्विधम्।
स भवेत्पुरुषः श्रेष्ठः सर्वभूतदयान्वितः ॥ ३:२७॥
सर्वभूतदयां नित्यं यः करोति स पण्डितः।
स यज्वा स तपस्वी च स दाता स दृढव्रतः ॥ ३:२८॥
अहिंसा परमं तीर्थमहिंसा परमं तपः।

19c °भिन्नाङ्गो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °भिन्नाङ्गा E **19d** °वध्यमवा°] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; °वध्यववा° C_{94} **20a** भुजोरश्च] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$; भुजौरश्च K_{82}E **20b** शिरोरुक्कण्ठ°] em. ; शिरोरुकण्ठ° C_{94} $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$, शिरोरुः कण्ठ° E **20c** अनाहता म्रियन्त्येवं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; अनाहत म्रियंत्येष K_{10} **20d** वधो बन्धनजः स्मृतः] conj. ; °नजाः स्मृताः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, °नजाः स्मृता K_{07}, °नज स्मृतः E **21a** °चौरभयैर्घोरैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; °चोरभयै घोरै K_{10} **21d** अन्यैर्वापि] $C_{94}C_{45}K_{82}$ K_{10}E ; अन्ये चापि K_{07} **22a** हरेद्वि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; हरे वि° K_{10} **22b** वधः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ K_{07} ; वध E **22a** °भिभूतानां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; °विभूतानां K_{10} **22b** तद्वारान्नि°] $C_{94}C_{45}K_{82}$ $K_{10}K_{07}$; तद्वारान्नि° E **23ab** °शस्त्रैर्माया°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; °शस्त्रै मा° K_{07}, °शस्त्रैर्म्माया° E **23c** हिंसकान्याहु वि°] $C_{45}K_{10}K_{07}$; हिंसकान्याहुर्वि° $C_{94}K_{82}$ (unmetr.), हिंसकेत्याहु वि° E **24c** परमं धर्मं] $C_{94}C_{45}K_{82}$E ; परमं धर्म K_{10}, परमो धर्मं K_{07} **24d** त्यजेत्स दुरात्मवान्] $C_{45}K_{07}$ E ; त्यजेच्छ दुरात्म⋆ C_{94}, त्यजेत्सुदुरात्मवान् K_{82}, त्यजेत्स दुरात्मनम् K_{10} **25b** °तरं] C_{94} $C_{45}^{pc}K_{82}K_{10}K_{07}$; °तन् C_{45}^{ac}E **26d** परं तपोधन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; पर तपोद्यमाः E **27a** यो हिनस्ति न] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; यो न हिन्सन्ति K_{10}, यो हि नास्ति न E **27b** उद्भिज्जादि] em. ; उद्भिजादि $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$E, उद्भिजानि K_{82} • °विधम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E ; °विधिं K_{07} **27c** पुरुषः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; पुरुष° E **28a** °दयां नित्यं] $C_{94}K_{82}$E ; °दया नित्यं $C_{45}K_{10}$, °दया नित्य K_{07} **28c** यज्वा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; यज्या K_{10} **29a** परमं ती°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; परन्ती° C_{45}

अहिंसा परमं दानमहिंसा परमं सुखम् ॥ ३:२९॥
अहिंसा परमो यज्ञः अहिंसा परमं व्रतम्।
अहिंसा परमं ज्ञानमहिंसा परमा क्रिया ॥ ३:३०॥
अहिंसा परमं शौचमहिंसा परमो दमः।
अहिंसा परमो लाभः अहिंसा परमं यशः ॥ ३:३१॥
अहिंसा परमो धर्मः अहिंसा परमा गतिः।
अहिंसा परमं ब्रह्म अहिंसा परमः शिवः ॥ ३:३२॥
मांसाशनान्निवर्तेत मनसापि न काङ्क्षयेत्।
स महत्फलमाप्नोति यस्तु मांसं विवर्जयेत् ॥ ३:३३॥
स्वमांसं परमांसेन यो वर्धयितुमिच्छति।
अनभ्यर्च्य पितॄन्देवान्न ततो ऽन्यो ऽस्ति पापकृत् ॥ ३:३४॥
मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि।
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्र मनुरब्रवीत् ॥ ३:३५॥
क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहृतमेव वा।
देवान्पितॄंश्चार्चयित्वा खादन्मांसं न दोषभाक् ॥ ३:३६॥
वेदयज्ञतपस्तीर्थदानशीलक्रियाव्रतैः।

---

29 This and the following verses are similar to MBh 13.117.37–38 ● C_{02} resumes here in 189.jpg, f. 273r (sic!) with रमं सुखम् (3.30b) After pādas cd, E inserts this: अहिंसा परमा कीर्ति अहिंसा परमो दमः, which is not to be found in $CK_{82}K_{10}K_{07}$ **34ab** = MBh 13.116.14ab and 13.116.34ab ≈ Uttarottara 2.XXxx: स्वमांसं परमांसेन यो देहे वृद्धिमिच्छति **34** ≈ Manu 5.52 **35** ≈ Manu 5.41 **36** = Manu 5.32 (in Olivelle's critical edition; other editions read परोपकृत॰)

30a यज्ञः] $C_{45}C_{02}K_{10}E$; यज्ञर् C_{94} , यज्ञ $K_{82}K_{07}$ **30c** परमं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; परमो E **30d** परमा] $CK_{82}K_{07}E$; परमां K_{10} **31ab** (अहिंसा ... दमः)] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; omitted in E **31c** लाभः] K_{07} ; लाभ $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, लाभो C_{02} **31d** परमं] $CK_{10}K_{07}E$; परमा K_{82} **32a** धर्मः] $K_{82}K_{07}$; धर्म $C_{94}C_{45}E$, धर्मो C_{02} , ध× K_{10} **32b** अहिंसा परमा गतिः] $CK_{82}K_{07}$; ×××××××× K_{10} , अहिंसा परमो गतिः E **32e** अहिंसा परमं ब्रह्म] $CK_{82}E$; ⟨अहिंसा परमं ब्रह्म⟩ K_{10} , अहिंसा परंमं ब्रह्म K_{07} **33a** मांसाशनान्नि॰] $C_{94}C_{45}E$; मान्साशन नि॰ C_{02} , मांसाशनन्नि॰ K_{82} , मन्सासनन्नि॰ K_{10} , ⟨मांसशानान्नि॰⟩ K_{07} **33d** मांसं] CK_{82} ; मांस $K_{10}E$, मासं K_{07} **34a** ॰मांसेन] $CK_{82}K_{10}E$; ॰मासेन K_{07} **34b** वर्धयितु॰] $CK_{82}K_{07}E$; वर्द्धयति K_{10} **34c** पितॄन्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; पितृन् $C_{02}E$, ⟨पितॄन्⟩ K_{10} **34d** ततो ऽन्यो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; तदन्यो E **35b** ॰दैवत॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; ॰देवत॰ $C_{02}K_{10}$ **35c** अत्रैव पशवो हिंस्या] $C_{94}C_{02}K_{07}E$; अत्रैव पशवो हिंसा C_{45} , अत्रैव पशवो हिंस्यान् K_{82} , ×××××××× K_{10} **35d** नान्यत्र मनुरब्रवीत्] $CK_{82}K_{07}E$; ××⟨त्र मनुरब्रवीत्⟩ K_{10} **36a** क्रीत्वा] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; कृत्वा E ● ॰प्युत्पाद्य] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; ॰प्युत्पाद्या॰ E **36b** ॰हृत॰] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; ॰हित॰ E ● वा] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; च E **36c** पितॄंश्चार्चयित्वा] $CK_{82}K_{07}$; पितृश्चार्चयित्वा K_{10} , पितृश्चार्पयित्वा E **36d** मांसं] $CK_{82}K_{10}E$; मासं K_{07} **37b** ॰शील॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ॰शल॰ C_{02} ● ॰व्रतैः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ॰व्र⟨तः⟩ C_{45}

मांसाहारनिवृत्तानां षोडशांशं न पूर्यते ॥ ३:३७॥
मृगाः पर्णतृणाहारादजमेषगवादिभिः।
सुखिनो बलवन्तश्च विचरन्ति महीतले ॥ ३:३८॥
वानराः फलमाहारा राक्षसा रुधिरप्रियाः।
निहता राक्षसाः सर्वे वानरैः फलभोजिभिः ॥ ३:३९॥
तस्मान्मांसं न हीहेत बलकामेन भो द्विज।
बलेन च गुणाकर्षात्परतो भयभीरुणा ॥ ३:४०॥
अहिंसकसमो नास्ति दानयज्ञसमीहया।
इह लोके यशः कीर्तिः परत्र च परा गतिः ॥ ३:४१॥
त्रैलोक्यं मणिरत्नपूर्णमखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे
कोटीयज्ञसहस्रपद्ममयुतं दत्त्वा महीं दक्षिणाम् ।
तीर्थानां च सहस्रकोटिनियुतं स्नात्वा सकृन्मानवः
एतत्पुण्यफलमहिंसकजनः प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ३:४२॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे अहिंसाप्रशंसा नामाध्यायस्तृतीयः॥

37c °वृत्तानां] $CK_{82}K_{07}$; °वृत्ताना K_{10} , °वृत्तीनां E **37d** न] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; त C_{45} **38a** पर्ण°] $CK_{10}K_{07}$; पण्ण° K_{82} , पर्णा° E **38ab** °हारादः] $C_{94}C_{02}K_{10}^{pc}K_{07}E$; °हादः K_{10}^{ac} , °हारा अ° $C_{45}K_{82}$ **39ab** °हारा रा°] $C_{45}K_{82}K_{10}$; °हारादा° $C_{94}C_{02}K_{07}E$ **39d** °भोजिभिः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °भोगिभिः E **40a** मांसं] $CK_{82}K_{10}E$; मासं K_{07} **40b** हीहेत] $CK_{07}E$; हीयेत $K_{82}K_{10}$ **40c** गुणाकर्षा°] conj. Törzsök ; गुणाकाशा° $CK_{82}K_{10}K_{07}$, गुणा कुर्या° E **41b** °यज्ञसमीहया] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; °धर्मसमीहया C_{02} , °यज्ञसमीहयाः K_{07} , °धर्मसमीहय E **41c** यशः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; य⟨शं⟩ C_{02} **41d** परा गतिः] $C_{02}K_{82}K_{07}$; ⟨परा गतिः⟩ C_{94} , पराङ्गतिम् $C_{45}K_{10}$, परां गतिः E **42a** त्रैलोक्यं] $CK_{82}K_{07}E$; त्रैलोक्य K_{10} • अखिलं दत्त्वोत्तमे ब्राह्मणे] $C_{45}C_{02}K_{10}K_{07}E$; अ⟨खिलं⟩⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆ C_{94} , अखिलं दत्तोत्तमे ब्राह्मणे K_{82} **42b** कोटीयज्ञसहस्रपद्मम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆ C_{94} • महीं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; मही C_{02} **42c** °कोटि°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °कोटी° E (unmetr.) • स्नात्वा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; स्ना ऽ C_{45} **42d** °फलमहिंस°] $CK_{82}K_{10}E$; °फलं त्वहिंस° K_{07} • निःसंशयः] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; ⋆⋆⋆⋆ C_{94} , निःसंशय⋆ C_{45} , निःसंशयं E **Colophon**: नामाध्यायस्तृतीयः] $CK_{82}K_{10}$; नामाध्यायस्तृतीय K_{07} , नामस्तृतीयो ऽध्यायः E

[चतुर्थो ऽध्यायः]

[यमेषु सत्यम् (२)]

अनर्थयज्ञ उवाच।
सद्भावः सत्यमित्याहुर्दृष्टप्रत्ययमेव वा।
यथाभूतार्थकथनं तत्सत्यकथनं स्मृतम् ॥ ४:१॥
आक्रोशताडनादीनि यः सहेत सुदुःसहम्।
क्षमते यो जितात्मा तु स च सत्यमुदाहृतम् ॥ ४:२॥
वधार्थमुद्यतः शस्त्रं यदि पृच्छेत कर्हिचित्।
न तत्र सत्यं वक्तव्यमनृतं सत्यमुच्यते ॥ ४:३॥
वधार्हः पुरुषः कश्चिद्व्रजेत्पथि भयातुरः।
पृच्छतो ऽपि न वक्तव्यं सत्यं तद्वापि उच्यते ॥ ४:४॥
न नर्मयुक्तमनृतं हिनस्ति
न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।
प्राणात्यये सर्वधनापहारे

1a ≈ MBh 12.288.45d: सद्भावः सत्यमुच्यते • cf. also Brahmāṇḍapurāṇa 3.3.86ab: असद्भावो ऽनृतं ज्ञेयं सद्भावः सत्यमुच्यते **1c** cf. Śivadharmaśāstra 11.105: स्वानुभूतं स्वदृष्टं च यः पृष्टार्थं न गूहति। यथाभूतार्थकथनमित्येतत्सत्यलक्षणम्॥ **2** cf. Śivadharmaśāstra 11.82: आक्रुष्टस्ताडितो वापि यो नाक्रोशेन्न ताडयेत् । वागाद्यविकृतः स्वस्थं क्षान्तिरेषा सुनिर्मला ॥

1a सद्भावः] $CK_{82}K_{07}$; सद्भाव° $K_{10}E$ **1ab** सत्यमित्याहुर्दृ°] $C_{45}K_{82}K_{07}E$; सत्य⟨मि⟩त्याहु दृ° C_{94} , सत्यमित्याहु दृ° C_{02} , सत्यामित्याहुर्दृ° K_{10} **1b** °प्रत्यय°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; °प्रत्य° C_{02} , °प्रत्येय° K_{07} , प्रत्यक्ष° E **1c** यथाभूतार्थकथनं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; यथाभूतार्थ C_{02}^{ac} , यथाभूतार्थ⋆क्त कथनं C_{02}^{pc} **1d** तत्सत्यकथनं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; तत्सत्यकथकं C_{45} , कथनं स्मृतं C_{02}^{ac} , सत्यककथनं स्मृतं C_{02}^{pc} **2a** °ताडना°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °नाडना° C_{45} **2b** सुदुःसहम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सुदुसहं C_{02} **2d** सत्यमुदाहृतम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⟨सत्य⟩मु⟨दा⟩हृतम् C_{94} **3a** °द्यतः] $CK_{10}K_{07}E$; °द्यत K_{82} • शस्त्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; शस्त्र C_{02} , सत्य $C_{45}E$ **3b** कर्हिचित्] CE ; कर्हचित् $K_{82}K_{10}K_{07}$ **3c** सत्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; सत्य $C_{45}E$ **4b** °तुरः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °तुर C_{45} **4c** पृच्छतो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; पृच्छते E **4d** तद्वापि] $CK_{82}K_{07}E$; तदपि K_{10} **5a** हिनस्ति] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$; हि नास्ति $C_{02}K_{82}E$ **5b** राजन्न] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; राज न C_{02} , राज्यं न K_{82} **5c** °त्यये] $CK_{82}K_{07}E$; °त्यजे K_{10} • °पहारे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °प्रहारे $C_{02}K_{10}$

पञ्चानृतं सत्यमुदाहरन्ति ॥ ४:५॥

देवमानुषतिर्येषु सत्यं धर्मः परो यतः।
सत्यं श्रेष्ठं वरिष्ठं च सत्यं धर्मः सनातनः ॥ ४:६॥
सत्यं सागरमव्यक्तं सत्यमक्षयभोगदम्।
सत्यं पोतः परत्रार्थं सत्यं पन्थान विस्तरम् ॥ ४:७॥
सत्यमिष्टगतिः प्रोक्तं सत्यं यज्ञमनुत्तमम्।
सत्यं तीर्थं परं तीर्थं सत्यं दानमनन्तकम् ॥ ४:८॥
सत्यं शीलं तपो ज्ञानं सत्यं शौचं दमः शमः।
सत्यं सोपानमूर्ध्वस्य सत्यं कीर्तिर्यशः सुखम् ॥ ४:९॥
अश्वमेधसहस्रं च सत्यं च तुलया धृतम्।
अश्वमेधसहस्राद्धि सत्यमेव विशिष्यते ॥ ४:१०॥
सत्येन तपते सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता।

---

5 cf. MBh 1.77.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले। प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि॥; MBh 12.159.28: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले। न गुर्वर्थे नात्मनो जीवितार्थे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि॥; MatPu 31.16: न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले। प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि॥; Kauṇḍinya's commentary ad PS 1.9: गोब्राह्मणार्थे ऽवचनं हिमस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले। प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतानि आहुरपातकानि॥; Abhidharmakośabhāṣya 24114–24117 (introduced by मोहजो मृषावादो यथाह): न नर्मयुक्तमनृतं हि नास्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले। प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि॥ **9c** cf. Varāhapurāṇa 193.36cd: सत्यं स्वर्गस्य सोपानं पारावारस्य नौरिव **10** = MBh 1.69.22 = MBh Indeces 13.20.330 = Mārkaṇḍeyapurāṇa 8.42 = Viṣṇudharmottarapurāṇa 3.265.7 ≈ MBh 12.156.26 (pāda d reads सत्यमेवातिरिच्यते) ≈ Viṣṇudharma 55.6 (pāda d reads सत्यमेतद्विशिष्यते) • cf. Śivadharmaśāstra 11.107: अश्वमेधायुतं पूर्णं सत्यञ्च तुलितं पुरा । अश्वमेधायुतात्सत्यमधिकं बहुभिर्गुणैः ॥

6b °मानुष°] $CK_{82}K_{10}E$; °मानुष्य° K_{07} • सत्यं धर्मः परो यतः] $C_{45}C_{02}$; सत्यं धर्मः पयतः C_{94} , सत्यं धर्म परो यतः $K_{82}K_{07}$, सत्यधर्म परो यतः K_{10} , सत्यधर्मपरायणः E **6c** श्रेष्ठं] $CK_{82}K_{07}$; श्रेष्ठ $K_{10}E$ • वरिष्ठं च] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; वरिष्ठम्वरिष्ठम्वञ्च C_{45}^{ac} **6d** सत्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; सत्य° $C_{45}K_{10}$ • धर्मः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; धर्म $C_{02}E$ **7a** सत्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सत्य C_{02} **7b** सत्यमक्षयभोगदम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; सत्यंमक्षयभोगदम् $C_{45}C_{02}$, सत्यमक्षयते नरं E **7c** पोतः] $CK_{10}K_{07}$; पोत K_{82} , प्रोक्तः E **7d** पन्थान विस्तरम्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; यज्ज्ञानविस्तरम् E **8a** °ष्टगतिः] $CK_{82}K_{07}E$; °⟨ष्टा⟩गतिः K_{10} **8c** तीर्थं] CK_{82} ; तीर्थ $K_{10}K_{07}$, तीर्थात् E **9a** सत्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सत्य C_{45} **9b** शमः] $CK_{82}K_{07}E$; शमम् K_{10} **9c** सत्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; संत्यं C_{45} , सत्य K_{07} **9d** सुखम्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; सुखः E **10a** °सहस्रं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °सहस्रस्य C_{02} **10b** तुलया] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; तुल्यया C_{02} **10c** °सहस्राद्धि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °सहस्रा हि C_{02} **10d** एव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; एवं $C_{02}E$ **11ab** सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिता] $K_{82}K_{07}$; सू⟨र्यः स⟩त्येन पृथि स्थिताः C_{94} , सूर्यः सत्यैन पृथिवी स्थिता C_{45} , सूर्य सत्येन पृथिवी स्थिताः C_{02} , सूर्य ⟨सत्ये⟩ ××× वी स्थिता K_{10} , सूर्यः सत्येन पृथिवी स्थिताः E

सत्येन वायवो वान्ति सत्ये तोयं च शीतलम् ॥ ४:११॥
तिष्ठन्ति सागराः सत्ये समयेन प्रियव्रतः।
सत्ये तिष्ठति गोविन्दो बलिबन्धनकारणात् ॥ ४:१२॥
अग्निर्दहति सत्येन सत्येन शशिनाचरः।
सत्येन विन्ध्यास्तिष्ठन्ति वर्धमानो न वर्धते ॥ ४:१३॥
लोकालोकः स्थितः सत्ये मेरुः सत्ये प्रतिष्ठितः।
वेदास्तिष्ठन्ति सत्येषु धर्मः सत्ये प्रतिष्ठति ॥ ४:१४॥
सत्यं गौः क्षरते क्षीरं सत्यं क्षीरे घृतं स्थितम्।
सत्ये जीवः स्थितो देहे सत्यं जीवः सनातनः ॥ ४:१५॥
सत्यमेकेन सम्प्राप्तो धर्मसाधननिश्चयः।
रामराघववीर्येण सत्यमेकं सुरक्षितम् ॥ ४:१६॥
एतत्सत्यविधानस्य कीर्तितं तव सुव्रत।
सर्वलोकहितार्थाय किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ ४:१७॥
विगतराग उवाच।
न हि तृप्तिं विजानामि श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम्।
उपरिष्टादतो भूयः कथयस्व तपोधन ॥ ४:१८॥
[यमेष्वस्तेयम् (३)]

11c ≈ Varāhapurāṇa 193.37: सूर्यस्तपति सत्येन वातः सत्येन वाति च। अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता॥ **13c** ≈ Varāhapurāṇa 193.37cd: अग्निर्दहति सत्येन सत्येन पृथिवी स्थिता

11c वायवो] $CK_{82}K_{07}E$; वात्यवो K_{10} **11d** सत्ये] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; सत्यात् E **12a** सागराः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सागरा C_{02} **12b** समयेन] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; सत्येन च E **13ab** सत्येन सत्येन] $CK^{pc}_{82}K_{10}E$; सत्येन $K^{ac}_{82}K_{07}$ **13b** शशिनाचरः] conj. ; सशि(भाचरः) C_{94}, शशिराचरः $K_{82}K_{10}K_{07}$, श(सि)⋆चरः C_{45}, स शिरा वरः C_{02}, शशिभाष्करः E **13c** विन्ध्यास्तिष्ठन्ति] $C_{94}K_{82}K_{07}$; विन्ध्यस्तिष्ठन्ति $C_{45}K_{10}$, विन्ध्या तिष्ठन्ति C_{02}, तिष्ठते विन्ध्यो E **14a** °लोकः] E ; °लोक $CK_{82}K_{10}K_{07}$ • स्थितः] $CK_{82}K_{10}E$; स्थिः K_{07} • सत्ये] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; सत्यं E **14b** मेरुः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; मेरु $C_{02}E$ **14c** वेदास्ति°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; देवास्ति° C_{45}, वेदा ति° E **14d** सत्ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; धर्मे C_{02} • प्रतिष्ठति] $CK_{82}K_{10}E$; प्रतिष्ठिति K^{ac}_{07}, प्रतिष्ठितः K^{pc}_{07} **15a** गौः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; गौ $C_{02}K_{10}$ **15ab** क्षीरं सत्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; क्षीत्यं C^{ac}_{45}, क्सी⋆ नित्यं C^{pc}_{45} **15b** क्षीरे घृतं स्थितम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; क्षीरं घृतं स्थितम् C_{02}, क्षीरे घृत स्थितम् K_{10}, क्षीरं स्थितं घृतम् E **15c** सत्ये जीवः] $CK_{82}K_{10}$; सत्ये जीव K_{07}, सत्यं जीव E **15d** जीवः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; जीव C_{02} **16a** सत्यमेकेन] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; सत्येमेकेन K_{10}, सत्यमेकैन C_{45} **16b** धर्म°] E ; धर्मः $CK_{82}K_{10}K_{07}$ • °निश्चयः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °निश्चः C_{94} **16d** सत्यमेकं] $CK_{82}K_{07}E$; सत्येमेकं K_{10} • सुरक्षितम्] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{07}E$; सुरक्षितः K_{82}, सुरिक्षितम् C_{45} **17a** एतत्सत्य°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; एवं सत्य° C_{45} **17b** सुव्रत] $C_{94}K_{82}K_{07}$; सुव्रते $C_{45}K_{10}$, सुव्रत(ः) C_{02}, सुव्रतं E **18a** तृप्तिं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; तृप्ति C_{02} • विजानामि] $CK_{82}K_{07}E$; विनामि K_{10} **18b** श्रुत्वा धर्मं तवाप्यहम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; श्रु धर्मन्तवाप्यहम् C_{94}, धर्मं श्रुत्वा तथाप्यहम् E **18d** °धन] $C_{02}K_{82}K_{10}E$; °धून C_{94}, °धनः $C_{45}K_{07}$

अनर्थयज्ञ उवाच।
स्तेयं शृण्वथ विप्रेन्द्र पञ्चधा परिकीर्तितम्।
अदत्तादानमादौ तु उत्कोचं च ततः परम्।
प्रस्थव्याजस्तुलाव्याजः प्रसह्यस्तेय पञ्चमम् ॥ ४:१९॥
धृष्टदुष्टप्रभावेन परद्रव्यापकर्षणम्।
वार्यमाणो ऽपि दुर्बुद्धिरदत्तादानमुच्यते ॥ ४:२०॥
उत्कोचं शृणु विप्रेन्द्र धर्मसंकरकारकम्।
मूल्यं कार्यविनाशार्थमुत्कोचः परिगृह्यते।
तेन चासौ विजानीयाद्द्रव्यलोभबलात्कृतम् ॥ ४:२१॥
प्रस्थव्याज-उपायेन कुटुम्बं त्रातुमिच्छति।
तं च स्तेनं विजानीयात्परद्रव्यापहारकम् ॥ ४:२२॥
तुलाव्याज-उपायेन परस्वार्थं हरेद्यदि।
चौरलक्षणकाश्चान्ये कूटकापटिका नराः ॥ ४:२३॥
दुर्बलार्जवबालेषु च्छद्मना वा बलेन वा।
अपहृत्य धनं मूढः स चोरश्चोर उच्यते ॥ ४:२४॥
नास्ति स्तेयसमं पापं नास्त्यधर्मश्च तत्समः।

23cd cf. Umāmaheśvarasaṁvāda 8.3cd: कूटकापटिकाश्चैव सत्यार्जवविवर्जिताः

19b °कीर्तितम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °कीर्त्तिताम् C_{45} **19d** उत्कोचं च ततः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; त्कोच ततः C_{45}, उत्कोचं चानृतः E **19c** तुलाव्याजः] $C_{45}K_{07}E$; तुलाव्याज $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ **19d** °सह्य°] $CK_{82}K_{07}E$; °सह्ये K_{10} • °स्तेय] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °स्तेन $C_{94}K_{07}$ • पञ्चमम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; पञ्चमः $C_{02}E$ **20a** धृष्टदुष्ट°] $C_{94}K_{82}K_{07}E$; धृष्टदुम्न° C_{45}, धृतदुष्ट° C_{02}, दृष्तदुष्ट° K_{10} **20b** °कर्षणम्] $CK_{10}K_{07}E$; °कर्षण K_{82} **20b** वार्यमाणो ऽपि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; वार्यमानो वि° C_{45} **21a** उत्कोचं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; उत्कोच C_{94} • विप्रेन्द्र] $CK_{82}K_{07}E$; विद्रेन्द्र K_{10} **21b** °संकर°] $C_{02}K_{82}$; °शङ्कर° $C_{94}C_{45}K_{10}$, °सकर° K_{07}, °संहार° E • °कारकम्] $CK_{10}K_{07}E$; °कारकः K_{82} **21c** मूल्यं] conj. ; मूल $CK_{82}K_{10}K_{07}E$ • °विनाशार्थ°] $CK^{pc}_{82}K_{10}K_{07}E$; °विनार्थ° K^{ac}_{82} **21d** °त्कोचः] $CK_{82}K_{07}$; °त्कोचं K_{10}, °त्कोच E **21ef** विजानीयाद्द्र°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; विजानीया द्र° C_{02} **22c** तं च स्तेनं] C_{94} ; तञ्च स्तेन C_{45}, तं च स्तेयं K_{82}, तञ्च तेय K_{10}, सो ऽपि तेन $C_{02}E$, तञ्च तेन K_{07} **22d** °हारकम्] $C_{94}C_{45}K^{pc}_{82}K_{07}E$; °हारकः C_{02}, °हारका K^{ac}_{82} °हारकाः K_{10} **23a** परस्वार्थं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}$; परस्वार्थ $C_{45}K_{10}$, परस्यार्थं E • हरेद्यदि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; हरेद्यति C_{45} **23d** कूटकापटिका] K_{10} ; ⟨कुटका यटिका C_{94}, कूटकायटिका $C_{45}C_{02}K^{ac}_{82}K_{07}$, कूटकार्यटिका $K^{pc}_{82}E$ **24a** °र्जव°] $CK_{82}K_{07}E$; °जव° K_{10} **24b** च्छद्मना] E ; च्छन्मना $CK_{82}K_{10}$, च्छत्माना K_{07} **24cd** मूढः स] $CK_{82}K_{07}E$; मूढास्स K_{10} **24d** चोरश्चोर] $C_{94}C_{02}K_{10}E$; चौर चोर C_{45}, चौरश्चौर K_{82}, चौरश्चोर K_{07} **25ab** (नास्ति ... तत्समः)] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; omitted in E **25a** स्तेय°] $K_{82}K_{07}$; तेन C_{94}, स्तेन° $C_{45}C_{02}K_{10}$, omitted in E **25b** °समः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °समं C_{02}, omitted in E

नास्ति स्तेनसमाकीर्तिर्नास्ति स्तेनसमो ऽनयः ॥ ४:२५॥
नास्ति स्तेयसमाविद्या नास्ति स्तेनसमः खलः।
नास्ति स्तेनसम अज्ञो नास्ति स्तेनसमो ऽलसः ॥ ४:२६॥
नास्ति स्तेनसमो द्वेष्यो नास्ति स्तेनसमो ऽप्रियः।
नास्ति स्तेयसमं दुःखं नास्ति स्तेनसमो ऽयशः ॥ ४:२७॥
प्रच्छन्नो ह्रियते ऽर्थमन्यपुरुषः प्रत्यक्षमन्यो हरेत्
निक्षेपाद्धनहारिणो ऽन्यमधमो व्याजेन चान्यो हरेत् ।
अन्ये लेख्यविकल्पनाहृतधना †अन्यो हृताद्वै हृता†
†अन्यः क्रीतधनो ऽपरो धयहृत† एते जघन्याः स्मृताः ॥ ४:२८॥

स्तेनस्तुल्य न मूढमस्ति पुरुषो धर्मार्थहीनो ऽधमः
यावज्जीवति शङ्कया नरपतेः संत्रस्यमानो रटन् ।
प्राप्तःशासन तीव्रसह्यविषमं प्राप्नोति कर्मेरितः
कालेन म्रियते स याति निरयमाक्रन्दमानो भृशम् ॥ ४:२९॥

---

29 The lower folio side in exposure 49 in K_{10} is rather blurred and seems to be partly erased, therefore all the readings in this MS for verses 4.29–46 are rather uncertain, even if not indicated explicitly.

25cd (नास्ति ... ऽनयः)] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; omitted in E **25c** स्तेन°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; तेन C_{02} , स्तेय° K_{07} , omitted in E • °समा°] $C_{45}C_{02}K_{10}$; °समो $C_{94}K_{82}K_{07}$, omitted in E **25d** स्तेन°] $CK_{10}E$; स्तेय° $K_{82}K_{07}$ **26a** स्तेय°] $K_{82}K_{07}E$; स्तेन° CK_{10} • °समा] $C_{02}K_{10}$; °समो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$ **26b** स्तेन°] CK_{10} ; स्तेय° $K_{82}K_{07}$, तेन E **26c** स्तेन°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$; स्तेय° $C_{02}K_{82}E$ • °सम] $CK_{82}K_{07}E$ (unmetr.) ; °समं K_{10} • अज्ञो] C_{45} ; अज्ञ⋆ C_{94} , अज्ञ $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$, अज्ञः E **26d** स्तेन°] $C_{94}C_{45}K_{10}$; स्तेय° $C_{02}K_{82}K_{07}$, तेन E **27a** स्तेन°] $C_{94}C_{45}K_{10}$; स्तेय° $C_{02}K_{82}K_{07}$, तेन E **27b** स्तेन°] K_{10} ; स्तेय° $CK_{82}K_{07}E$ **27c** स्तेय°] C_{02} ; स्तेन° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, स्तेन्य° K_{07} , तेन E **27d** स्तेन°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; स्तेय° $C_{02}K_{07}$, तेन E **28a** प्रच्छन्नो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; प्रस्थन्नो C_{45} • ऽर्थमन्यपुरुषः] $C_{45}K_{07}$; च वित्तमथवा $K_{82}^{pc}E$, वित्तम् $C_{94}K_{82}^{ac}K_{10}$, चित्त C_{02} • प्रत्यक्षमन्यो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; प्रत्यक्षमनो C_{45} , प्रत्यक्ष्यमन्ये E **28b** निक्षेपाद्धन°] $C_{94}C_{45}K_{82}$; निक्षेपा धन° $C_{02}K_{10}K_{07}$, निक्षेपात्रय° E • °हारिणो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; °हारिण्यो C_{45} , °हारिणा K_{10} • ऽन्यमधमो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; ऽन्यमधनो C_{02} , ऽन्यविधयो E • चान्यो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; चान्या E • हरेत्] $CK_{10}K_{07}E$; हरे K_{82} **28c** अन्ये लेख्य°] corr. ; अन्या लेख° $C_{45}C_{02}$, अन्यो ले⟨ख्य⟩° C_{94} , अन्यो लेख्य° $K_{82}K_{10}K_{07}$, अन्योल्लेख्य E • °धना अन्यो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °धन्यो C_{45} • हृताद्वै] $CK_{07}E$; हृतद्वै K_{82} , हृताद्वे K_{10} **28d** अन्यः क्रीतधनो] $CK_{82}K_{10}$; अन्य क्रीतधनो K_{07} , अनाश्रीतधनं E • ऽपरो धयहृत] $C_{94}C_{02}K_{10}$; परो धयह्यत C_{45} , परो धन⟨हृत⟩ K_{82} , परोधप्रहृत K_{07} , मदा ह्यपहृतं E • जघन्याः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; जघन्यः E **29a** स्तेनस्तुल्य] E ; स्तेनतुल्य $C_{94}C_{45}K_{07}$ (unmetr.), स्तेयस्तुल्य C_{02} , स्तेयतुल्य K_{82} (unmetr.), तेन तुल्य K_{10} (unmetr.) **29b** यावज्जीवति] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; यावत्तज्जीवति E • °पतेः] $C_{45}K_{10}K_{07}$; °पतिः $C_{94}C_{02}K_{82}E$ • संत्रस्यमानो रटन्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; संत्रास्यमानो शठः E **29c** प्राप्तः°] $CK_{10}K_{07}E$; प्राप्त° K_{82} • °सह्य°] $CK_{82}K_{07}$; ×× K_{10} , °सद्य° E • °विषमं] em. ; °विषमः $CK_{82}K_{07}E$, ××× K_{10} • कर्मेरितः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; कर्मे⟨रित⟩ C_{94} , ××⟨रितः⟩ K_{10} **29d** निरयमाक्रन्दमानो] CK_{82} ; ⟨निर⟩यमाक्रन्दमा⟨नो⟩ K_{10} , निरयं स क्रन्दमानो K_{07} , नियममाक्रन्द्रमानो E

नीत्वा दुर्गतिकोटिकल्प निरयात्तिर्यत्वमायान्ति ते
तिर्यत्वे च तथैवमेकशतिकं प्रभ्रम्य वर्षार्बुदम् ।
मानुष्यं तदवाप्नुवन्ति विपुले दारिद्र्यरोगाकुलम्
तस्माद्दुर्गतिहेतु कर्म सकलं त्यक्त्वा शिवं चाश्रयेत् ॥ ४:३०॥

[यमेष्वानृशंस्यम् (४)]

अष्टमूर्तिशिवद्वेष्टा पितुर्मातुश्च यो द्विषेत्।
गवां वा अतिथेर्द्वेष्टा नृशंसाः पञ्च एव ते ॥ ४:३१॥
अष्टमूर्तिः शिवः साक्षात्पञ्चव्योमसमन्वितः।
सूर्यः सोमश्च दीक्षश्च दूषकः तन्नृशंसकः ॥ ४:३२॥
पिताकाशसमो ज्ञेयो जन्मोत्पत्तिकरः पिता।
पितृदैवतमादित्यमानृशंस तमन्वितः ॥ ४:३३॥
पृथ्व्या गुरुतरी माता को न वन्देत मातरम्।
यज्ञदानतपोवेदास्तेन सर्वं कृतं भवेत् ॥ ४:३४॥
गावः पवित्रं मङ्गल्यं देवतानां च देवताः।

35a ≈ Viṣṇusmṛti 23.57c: गावः पवित्रमङ्गल्यं (गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः) cf. also MBh Indices 13.15.33: गावः पवित्रं परमं गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः and Agnipurāṇa 291.1cd: गावः पवित्रा माङ्गल्या गोषु लोकाः प्रतिष्ठिताः

30a निरयात्तिर्यत्व°] $C_{45}K_{82}$; निरयान्तिर्यत्व° C_{94} , निरया तिर्यत्व° C_{02} , नि⟨रयात्तिर्यत्व⟩° K_{10} , निरयान्तिर्यक्ष° K_{07} , निरयान्तिर्यत्क्क° E **30b** तिर्यत्वे] $CK_{82}K_{07}$; ⟨तिर्यत्वे⟩ K_{10} , तिर्यत्क्कं E • तथैवमेकशतिकं] C_{45} ; तथैकमेकशतिकं $C_{94}K_{82}K_{07}$, तथैकमेकशतिक C_{02} , ⟨तथै⟩कमेकशतिकं K_{10} , तथैकमेकसकिकं E • °भ्रम्य°] $CK_{07}E$; °भ्राम्य K_{82} , °×म्य K_{10} • वर्षार्बुदम्] K_{07}^{pc} ; वर्षाम्बुदम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}^{ac}$, वर्षाम्बुदः $C_{02}E$ **30c** मानुष्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; मानुष्य C_{45} (unmetr.), ⟨मानुष्य⟩ K_{10} (top of akṣaras lost) • विपुले] $CK_{82}K_{07}$; विपु⟨ल⟩ K_{10} (top of akṣaras lost), विपुलं E • दारिद्र्य°] $CK_{82}K_{07}$; ⋆रि⋆ K_{10} , दारिभ्र° E **30d** तस्माद्दु°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; तस्मा दु° C_{02} , ⟨तस्मा दु°⟩ K_{10} • चाश्रयेत्] $CK_{10}K_{07}E$; चाश्रत् K_{82} **31a** °शिव°] $CK_{82}K_{10}E$; °शिवं K_{07} **31c** गवां वा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; अवाम्वा C_{45} , ⋆⋆⟨म्वा⟩ K_{10} • अतिथेर्द्वे°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; अतिथिद्वे° C_{02} , अतिथे द्वे° K_{82} **31d** नृशंसाः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; नृशंसा $C_{45}K_{07}E$ **32a** °मूर्तिः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °मूर्ति° E **32b** °न्वितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °न्विताः $C_{02}K_{10}$ **32c** सूर्यः] CK_{82} ; ⟨सूर्य°⟩ $K_{10}K_{07}$, सूर्य° E • दीक्ष°] $CK_{82}K_{07}$; ⟨दी⟩⋆ K_{10} , दीक्षु° E **32d** तन्नृ°] em. Törzsök ; स नृ° $CK_{82}K_{10}K_{07}E$ **33b** °करः पिता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °⟨करः पिता⟩ K_{10} , °करपिताः C_{02} **33c** °दैवत°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; °देवत° C_{45} , ⋆वत° K_{10} **33cd** °दित्यमानृशंस तमन्वितः] em. ; °दिश्वमानृशंस तमन्वितः $C_{94}C_{45}$, °दित्यमनृशंस तमन्वितः $C_{02}K_{10}$, °दिश्व अनृशंस तमान्वितः K_{82} , °दिश्वमनृशंस तमान्वितः K_{07} , °दित्यम्मानृशंस ततो ऽन्वितः E **34a** पृथ्व्या] $C_{94}C_{45}K_{07}$; ⟨पृथ्व्या⟩ $C_{02}K_{82}$, पृथ्वी K_{10} , पृथ्व्यां E **34b** वन्देत] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; वन्देन वन्देत C_{45} , वन्द्येत C_{02} **34d** सर्वं] em. ; सर्व $CK_{82}K_{10}K_{07}E$ **35a** पवित्रं] $CK_{82}K_{07}E$; ⟨पवित्र⟩ K_{10} • मङ्गल्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}$; ⟨मङ्गल्यं⟩ K_{10} , माङ्गल्यं $C_{02}K_{07}E$ • देवताः] CK_{07} ; दैवताः K_{82} , ⟨देवताः⟩ K_{10} , देवता E

सर्वदेवमया गावस्तस्मादेव न हिंसयेत् ॥ ४:३५॥
जातमात्रस्य लोकस्य गावस्त्राता न संशयः।
घृतं क्षीरं दधि मूत्रं शकृत्कर्षणमेव च ॥ ४:३६॥
पञ्चामृतं पञ्चपवित्रपूतं
ये पञ्चगव्यं पुरुषाः पिबन्ति ।
ते वाजिमेधस्य फलं लभन्ति
तदक्षयं स्वर्गमवाप्नुवन्ति ॥ ४:३७॥

गोभिर्न तुल्यं धनमस्ति किंचिद्
दुह्यन्ति वाह्यन्ति बहिश्चरन्ति ।
तृणानि भुक्त्वा अमृतं स्रवन्ति
विप्रेषु दत्ताः कुलमुद्धरन्ति ॥ ४:३८॥

गवाह्निकं यश्च करोति नित्यं

35c = Viṣṇudharmottarapurāṇa 3.291.25c **36** See a passage in Śivadharmottara 12.92 ff. (especially 12.92, 100, 102–104) that seems closely related to VSS 4.36–39: तृणानि खादन्ति वसन्त्यरण्ये पिबन्ति तोयान्यपरिग्रहाणि। दुह्यन्ति बाह्यन्ति पुनन्ति पापं गवां रसैर्ज्जीवति जीवलोकः॥ ९२॥ कुतस्तेषां हि पापानि येषां गृहमलङ्कृतं। सततं बालवत्साभिर् गोभिः श्रीभिर् इव स्वयं॥ ९३॥ ये कुर्वन्ति गवां भक्तिं तृणतोयप्रदानतः। प्रणसंरोहनाद्यैश्च गवां लोकं व्रजन्ति ते॥ ९४॥ तृणतोयप्रदेशेषु नीत्वा यत्नेन मातरः। ये रक्षन्ति सदा गोपाः शिवलोके व्रजन्ति ते॥ ९५॥ ये शिवाय गुरोर्वापि गां प्रयच्छन्ति भक्तितः। ते मोदन्ति शिवेलोके भोगैः कल्पायुतन्नराः॥ ९६॥ निवेद्य गोरसं भकत्या शिवाय शिवयोगिने। सर्वान्कामानवाप्नोति शिवलोकमितो गतः॥ ९७॥ इहलोकसुखार्थाय परलोकहिताय च। सर्वस्वेनापि गान्तस्मादाददीत विपश्चितैः॥ ९८॥ अहो सुमहदाश्चर्यमहो सुष्ठु सुभाषितं। यत्पवित्रश्च मृष्टश्च गोरसो बुद्धिवर्द्धनः॥ ९९॥ गोमता निर्ज्जिताः लोका वृताशागोमतार्जिताः। गोमता निर्ज्जितः स्वर्गः समस्तं गोमता जितं॥ १००॥ गावो बन्धुर्मनुष्याणां गावश्च धनमुत्तमं। गावो येषां गृहे न स्युरबन्धुरिव तद्गृहं॥ १०१॥ स्पृष्ट्वा तु गावः शमयन्ति पापं दत्वा तु गावस्त्रिदिवं नयन्ति। संरक्षिताश्चोपनयन्ति वित्तं गोभिर्न्न तुल्यं धनम स्ति किञ्चित्॥ १०२॥ सम्पन्नमश्नाति ददाति नित्यं पापापहं मित्रविवर्द्धनं च। स एव चार्थः परिभुज्यते च गोभिर्न्न तुल्यं धनमस्ति किञ्चित्॥ १०३॥ तृणानि शुष्काणि वने चरित्वा पीत्वा च तोयान्यमृतं स्रवन्ति। यद्गोमयाद्यैश्च पुनन्ति लोकान्गोभिर्न्न तुल्यन्धनमस्ति किञ्चित्॥ १०४॥ स एव लोके परमः पवित्रो गवां रसः पुष्टि विवर्द्धनश्च। अश्नाति नित्यं विविधान्नयुक्तामिष्टञ्चिरं येन शिव प्रसादात्॥ १०५॥ ... etc. **38a** cf. MBh 13.51.26cd: गोभिस्तुल्यं न पश्यामि धनं किंचिदिहाच्युत

35d °स्मादेव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; °स्मादुव C_{45} , °स्माद्गावं E **36a** जातमात्रस्य लोकस्य] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}$E ; जातमात्र⟨स्य लोकस्य⟩ K_{10} , सतसातस्य C_{45}^{ac} , सतसातस्य नोकस्य C_{45}^{pc} **36d** शकृत्क°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}$E ; ⟨शकृत्क°⟩ K_{10} , क्षत्क° C_{45} **37a** °पवित्रपूतम्] $C_{02}K_{82}$E ; °पवित्रपूतन C_{94} (unmetr.) , °पवित्रं C_{45} (unmetr.) , °पवित्रपूत K_{10} , °पवित्रपूतनं K_{07} (unmetr.) **37b** °गव्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; °गव्या C_{02} , ⟨°गव्यां⟩ K_{10} • पुरुषाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; पुरुषा C_{02} , पुरुषः E • पिबन्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; विवन्ति C_{02} **37c** लभन्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; भवन्ति C_{02} **37d** स्वर्ग°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; स्व° C_{45} **38a** गोभिर्न तु°] K_{07} ; न गोभिस्तु° $CK_{82}K_{10}$ (unmetr.) , न गावतु° E **38d** दत्ताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; ⟨दत्ता⟩ C_{02} , दत्ता E **39a** गवाह्निकं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; गवांह्निकं C_{94} • यश्च करोति] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; यः प्रकरोति E

शुश्रूषणं यः कुरुते गवां तु ।
अशेषयज्ञतपदानपुण्यं
लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता ॥ ४:३९॥

अतिथिं यो ऽनुगच्छेत अतिथिं यो ऽनुमन्यते।
अतिथिं यो ऽनुपूज्येत अतिथिं यः प्रशंसते ॥ ४:४०॥
अतिथिं यो न पीड्येत अतिथिं यो न दुष्यति।
अतिथिप्रियकर्ता यः अतिथेः परिचारकः।
अतिथेः कृतसंतोषस्तस्य पुण्यमनन्तकम् ॥ ४:४१॥
आसनेनार्घपाद्येन पादशौचजलेन च।
अन्नवस्त्रप्रदानैर्वा सर्वं वापि निवेदयेत् ॥ ४:४२॥
पुत्रदारात्मना वापि यो ऽतिथिमनुपूजयेत्।
श्रद्धया चाविकल्पेन अक्लीबमानसेन च ॥ ४:४३॥
न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशजन्मनी।
चिन्तयेन्मनसा भक्त्या धर्मः स्वयमिहागतः ॥ ४:४४॥
अश्वमेधसहस्राणि राजसूयशतानि च।
पुण्डरीकसहस्रं च सर्वतीर्थतपःफलम् ॥ ४:४५॥
अतिथिर्यस्य तुष्येत नृशंसमतमुत्सृजेत्।
स तस्य सकलं पुण्यं प्राप्नुयान्नात्र संशयः ॥ ४:४६॥

44ab cf. MBh 13.62.18ab: न पृच्छेद्गोत्रचरणं स्वाध्यायं देशमेव वा

39b गवां तु] $C_{45}K_{07}$; गवान्तु $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, गवानाम् E **39c** °तप°] $CK_{82}K_{07}$; ⟨°तप°⟩ K_{10} , °जप° E **39d** लभत्यसौ तमनृशंसकर्ता] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; लभत्यसौ भमनृशंसकर्त्ता C_{94} , लभत्यसौ तमनृतं स कर्त्ता C_{02} , भवत्यसौ धर्ममशेषकर्ता E **40d** प्रशंसते] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; प्रशंस्यते C_{02} **41a** न पीड्येत] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; न गच्छेत (eyeskip to to 4.40c)C_{02} , ⟨न पी⟩⋆⋆ K_{10} , निपीड्येत K_{07} **41b** अतिथिं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; अतिं C_{02} , ⋆⋆⋆ K_{10} • न दुष्यति] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; नुदुष्यति C_{45} , ⋆दुष्यति K_{10} **41c** अतिथि°] $C_{94}K_{82}$; अतिथिं $C_{45}C_{02}K_{07}E$, अति⟨थिं⟩ K_{10} • °प्रिय°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; प्रियः C_{02} • यः] $C_{45}C_{02}K_{10}K_{07}E$; यर् C_{94} , य K_{82} **41e** अतिथेः] $C_{45}C_{02}K_{07}$; अतिथि° $C_{94}K_{82}K_{10}$, अतिथिं E **41ef** °संतोषस्तस्य] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °संता यस्य C_{45} **41f** पुण्य°] $CK_{82}K_{10}E$; पून° K_{07} **42a** °आर्घ°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °आर्घ्य° E **42c** अन्नव°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; अन्नम्व° C_{02} , ⟨अन्न⟩व° K_{10} **42d** निवेदयेत्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; प्रदापयेत् E **43a** °दारात्मना] em. ; °दारात्मनो $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$, °⟨दारा⟩त्मनो C_{94} , °दारात्मको E **43b** °पूजयेत्] $C_{94}K_{82}E$; °पूज्यते $C_{45}C_{02}K_{10}$, °पूजते K_{07} **43c** श्रद्धया] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; श्रद्धाया C_{02} • चाविकल्पेन] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; चापि कल्पेन C_{94} **44a** °चरणं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °प्रवरं E **44b** देशजन्मनी] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; देशजन्मना C_{94} **44c** चिन्तयेन्म°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; चित्तयेत्म° C_{45} , चिन्तयेत्म° K_{07} **44d** °गतः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °गताः C_{02} , ग⟨तम्⟩ K_{10} **45b** °सूय°] $C_{94}K_{82}K_{07}E$; °सूर्य° $C_{45}C_{02}$, °सू⟨र्य⟩° K_{10} **45d** °तपः°] $CK_{82}K_{10}E$; °तप° K_{07} (unmetr.) **46b** नृशंसमतमुत्सृजेत्] $C_{94}K_{82}K_{07}$; नृशंसमत उत्सृजेत् C_{45} , नृशंसकमममुत्सृजेत् C_{02} , नृससमतमुत्सृजेत् K_{10} , न संशय समश्नुते E

†न गतिमतिथिज्ञस्य गतिमाप्नोति कर्हिचित्†।
तस्मादतिथिमायान्तमभिगच्छेत्कृताञ्जलिः ॥ ४:४७॥
सक्तुप्रस्थेन चैकेन यज्ञ आसीन्महाद्भुतः।
अतिथिप्राप्तदानेन स्वशरीरं दिवं गतम् ॥ ४:४८॥
नकुलेन पुराधीतं विस्तरेण द्विजोत्तम।
विदितं च त्वया पूर्वं प्रस्थवार्त्ता च कीर्तिता ॥ ४:४९॥

[यमेषु दमः (५)]

दम एव मनुष्याणां धर्मसारसमुच्चयः।
दमो धर्मो दमः स्वर्गो दमः कीर्तिर्दमः सुखम् ॥ ४:५०॥
दमो यज्ञो दमस्तीर्थं दमः पुण्यं दमस्तपः।
दमहीनमधर्मश्च दमः कामकुलप्रदः ॥ ४:५१॥
निर्दमः करि मीनश्च पतङ्गभ्रमरमृगाः।
त्वग्जिह्वा च तथा घ्राणा चक्षुः श्रवणमिन्द्रियाः ॥ ४:५२॥
दुर्जयेन्द्रियमेकैकं सर्वे प्राणहराः स्मृताः।
दमं यो जयते सम्यग्निर्दमो निधनं व्रजेत् ॥ ४:५३॥
मृगे श्रोत्रवशान्मृत्युः पतङ्गाश्चक्षुषोर्मृताः।
घ्राणया भ्रमरो नष्टो नष्टो मीनश्च जिह्वया ॥ ४:५४॥

47cd = Vāyupurāṇa 2.17.8 = Brahmāṇḍapurāṇa 2.15.8; ≈Śivadharmottara 4.44ab: तस्मादतिथिमायान्तमनुगच्छेत्कृताञ्जलिः **50b** cf. Mahābhārata Indeces 14.4.2477: श्रोतुम् इच्छामि कार्त्स्न्येन धर्मसारसमुच्चयम् **54** Cf. Buddhacarita 11.35: गीतैर्ह्रियन्ते हि मृगा वधाय रूपार्थमग्नौ शलभाः पतन्ति। मत्स्यो गिरत्यायसमामिषार्थी तस्मादनर्थं विषयाः फलन्ति॥

47a न गतिम°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$; न गति ना° K_{82} , न तिथिम° $C_{02}E$ **47b** कर्हिचित्] $C_{94}E$; कर्हचित् $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$ **47c** °यान्त°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °यान्ति° C_{02} **48a** सक्तु°] em. ; शन्कु° $C_{94}C_{45}$, शंक्तु° C_{02} , शक्तु° $K_{82}K_{07}$, शक्थु° K_{10} , शक्ति° E • चैकेन] $CK_{82}K_{10}E$; चेकेन K_{07} **48b** आसीन्महाद्भुतः] corr. ; आसीन्महद्भुतः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, आसी महद्भुतः C_{02} , आसीत्महाद्भुतः K_{07} , आसीन्महद्भुतम् E **48c** °दानेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °प्रादानेन C_{02} **48d** स्व°] $CK_{82}K_{10}$; ⟨स°⟩ K_{07} , स° E • °गतम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °गतः C_{02} **49b** °त्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °त्तमम् C_{02} , °त्तमः E **49d** कीर्तिता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; कीर्तितम् C_{02} , कीर्तिताः E **50b** धर्मसार°] em. ; धर्मः सार° $CK_{82}K_{10}K_{07}$, धर्मभार° E **50c** स्वर्गो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; स्वर्ग C_{02} **50d** कीर्तिर्द°] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; कीर्ति द° $C_{02}K_{82}K_{07}$ **51a** दमस्ती°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दम ती° C_{45} **51d** दमः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; दम C_{02} , दमं E • काम°] $CK_{82}K_{10}E$; कामं K_{07} **52a** °दमः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °दम C_{02} **52b** °भ्रमर°] $CK_{82}K_{10}E$ (unmetr.) ; °भ्रम⟨रा⟩° K_{07} **52c** घ्राणा] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; घ्राणं C_{45} , घ्राण C_{02} **52d** °न्द्रियाः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °न्द्रियः E **53b** सर्वे] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सर्व° C_{45} • °हराः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °हरा E **53d** व्रजेत्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; व्रजे× C_{94} **54a** मृगे] $CK_{82}K_{07}$; मृगो $K_{10}E$ • श्रोत्र°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; शोत्र° C_{02} , श्रोत° K_{07} • °वशा°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °वचशा° C_{45} **54b** पतङ्गाश्च°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; पतङ्गा च° E • °षोर्मृताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °सो मृताः C_{02} , °षो मृताः K_{07} **54c** घ्राणया] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; घ्रातया C_{45} **54cd** नष्टो नष्टो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; नष्टो C_{45}

स्पर्शेन च करी नष्टो बन्धनावासदुःसहः।
किं पुनः पञ्चभुक्तानां मृत्युस्तेभ्यः किमद्भुतम् ॥ ४:५५॥
पुरूरवो ऽतिलोभेन अतिकामेन दण्डकः।
सागराश्चातिदर्पेण अतिमानेन रावणः ॥ ४:५६॥
अतिक्रोधेन सौदास अतिपानेन यादवाः।
अतितृष्णाच्च मान्धाता नहुषो द्विजवज्रया ॥ ४:५७॥
अतिदानाद्बलिर्नष्ट अतिशौर्येण अर्जुनः।
अतिद्यूतान्नलो राजा नृगो गोहरणेन तु ॥ ४:५८॥
दमेन हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र
स्वर्गं च मोक्षं च सुखं च नास्ति ।
विज्ञानधर्मकुलकीर्तिनाश
भवन्ति विप्र दमया विहीनाः ॥ ४:५९॥

[यमेषु घृणा (६)]

निर्घृणो न परत्रास्ति निर्घृणो न इहास्ति वै।
निर्घृणे न च धर्मो ऽस्ति निर्घृणे न तपो ऽस्ति वै ॥ ४:६०॥
परस्त्रीषु परार्थेषु परजीवापकर्षणे।
परनिन्दापरान्नेषु घृणां पञ्चसु कारयेत् ॥ ४:६१॥
परस्त्री शृणु विप्रेन्द्र घृणीकार्या सदा बुधैः।

58 After this verse, E adds: तस्माद्दम सदा स रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत् (understand: तस्माद्दमं सदा रक्षेत् अति सर्वत्र वर्जयेत्)

55b °सदुःसहः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; °सदुःसह C_{45} , °सुदुस्सहः K_{10} **55c** पुनः] $C^{pc}_{94}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; पुन C^{ac}_{94} **55d** तेभ्यः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; तेभ्य E **56a** पुरूरवो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; पुरोरवे C_{02} , पुरुरवा° E • तिलोभेन अतिकामेन] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; तिकामेन अतिलोभेन E **56b** दण्डकः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; पुण्डकः E **56a** सागरा°] em. ; सगर° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$, सागर° C_{02} **57b** अतिपानेन] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; अतिपापेन E **57c** अतितृष्णाच्च मान्धाता] conj. ; अतितृष्णा च मान्दातो C_{94} , अतितृष्णा च मान्धातो $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}$, अतितृष्णा च मन्धातो K_{10} , अतितृष्णा च मानाच्च च E **57d** नहुषो] $CK_{82}K_{07}E$; नघुषो K_{10} **58a** °र्नष्ट] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °र्नष्टो C_{45} , नष्टो C_{02} **58c** अतिद्यूतान्नलो] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{07}$; अतिद्यूतान्नरो $C_{45}K_{82}$, अतिख्यातान्नलो E **58d** नृगो गो°] E ; नृगङ्गो° $C_{94}C_{02}K_{10}K_{07}$, नृगं गो° $C_{45}K_{82}$ **59a** हीनः पुरुषो द्विजेन्द्र] $CK_{82}K_{07}$; हीन पुरुषो द्विजेन्द्र K_{10} , हीनं पुरुषं द्विजेन्द्रः E **59c** °नाश] C_{45} ; °नाशो E°नाम $C_{94}C_{02}K_{82}$, °नश्च K_{10} , °नागा K_{07} **59d** विप्र] $CK^{ac}_{82}K_{10}E$; विप्रा $K^{pc}_{82}K_{07}$ • दमया] $C_{94}C^{pc}_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दया C^{ac}_{45} **60a** निर्घृणो] $C_{94}C_{45}K_{10}$; निघृणो $C_{02}K_{07}$, निर्घृण K^{ac}_{82} , निर्घृणे K^{pc}_{82} , निर्घृणे E **60b** निर्घृणो] $C_{94}C_{45}K^{ac}_{82}K_{10}$; निघृणो $C_{02}K_{07}$, निर्घृणे $K^{pc}_{82}E$ **60c** निर्घृणे] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; निघृणे $C_{02}K_{82}K_{07}$ **60d** निर्घृणे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; निघृणे $C_{02}K_{07}$ **61b** °जीवापकर्षणे] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; °जीवापर्कणे C_{45} , °जीवोपकर्षणे E **61c** परनिन्दा°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; परनिन्द्⋆° C_{94} • °परान्नेषु] $CK_{82}K_{07}E$; °परांनेषु K_{10} **61d** घृणां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; घृणा $C_{02}K_{10}E$ **62a** घृणी°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; घृणा C_{45}

राज्ञी विप्री परिव्राजा स्वयोनिपरयोनिषु ॥ ४:६२॥
परार्थे शृणु भूयो ऽन्य अन्यायार्थमुपार्जनम्।
आढप्रस्थतुलाव्याजैः परार्थं यो ऽपकर्षति ॥ ४:६३॥
जीवापकर्षणे विप्र घृणीकुर्वीत पण्डितः।
वनजावनजा जीवा विलगाश्चरणाचराः ॥ ४:६४॥
परनिन्दा च का विप्र शृणु वक्ष्ये समासतः।
देवानां ब्राह्मणानां च गुरुमातातिथिद्विषः ॥ ४:६५॥
परान्नेषु घृणा कार्या अभोज्येषु च भोजनम्।
सूतके मृतके शौण्डे वर्णभ्रष्टकुले नटे ॥ ४:६६॥
एते पञ्चघृणासु सक्तपुरुषाः स्वर्गार्थमोक्षार्थिनः
लोके ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलंकृतम् ।
प्रज्ञाबोधश्रुतिं स्मृतिं च लभते मानं च नित्यं लभेत्
दाक्षिण्यं स भवेत्स आयुष परं प्राप्नोति निःसंशयः ॥ ४:६७॥

[यमेषु पञ्चविधो धन्यः (७)]

चतुर्मौनश्चतुःशत्रुश्चतुरायतनं तथा।
चतुर्ध्यानं चतुष्पादं पञ्चधन्यविधोच्यते ॥ ४:६८॥
चतुर्मौनस्य वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव।

63b cf. Bhagvadgītā 16.12: आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः। ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसंचयान्॥
65cd These two pādas are illegible in K_{10} **66** This verse is mostly illegible in K_{10}

62c °व्राजा] CK_{07} ; °व्राजी $K_{82}K_{10}$, °व्राज्या E **62d** °पर°] $CK_{82}K_{07}E$; °पशु° K_{10} **63b** अन्याया°] $CK_{82}K_{07}E$; अन्यया° K_{10} • °र्जनम्] $CK_{82}K_{07}E$; °र्ज्जवम् K_{10} **63c** °तुला°] $CK_{82}K_{07}E$; °तुल° K_{10} **63d** °र्थं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; °र्थ C_{02} , ⟨°र्थ⟩ K_{10} , °र्थे K_{07} **64a** विप्र] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; वि⟨प्र⟩ C_{94} , विप्रे C_{02} **64b** घृणी°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; घृणां E **64c** वनजावनजा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; वनजाव⋆जा C_{45}^{ac} , वनजा व⟨नि⟩जा C_{45}^{pc} , वनज विनजा K_{07} **64d** विलगाश्चरणाचराः] corr. ; विलगाचरणाचराः $C_{94}C_{45}K_{07}$, विलगोचरगोचरः $C_{02}E$, विलगोचरगोचराः K_{82} , ⟨विलगाचर⟩णाचराः K_{10} **65b** वक्ष्ये] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; वक्ष्या E **66b** अभोज्येषु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; अभोज्ये C_{45} **66c** शौण्डे] K_{82} ; सौण्ड्ये $C_{94}C_{02}K_{07}$, शोण्ड्ये C_{45} , ⟨सौण्डे⟩ K_{10} , सौण्डो E **67a** °पुरुषाः] K_{07} ; °पुरुषः $CK_{82}K_{10}E$ • °र्थिनः] K_{07}^{pc} ; °र्थिनां $CK_{82}K_{10}E$, °र्थिना K_{07}^{ac} **67b** ऽनिन्दनमाप्नुवन्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; ऽनिन्दनवाप्नुवन्ति C_{02} , नन्दनवायुवान्ति E **67c** °श्रुतिं] K_{07} ; °श्रुति° $CK_{82}K_{10}E$ • नित्यं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; नित्य C_{45} **67d** स आयुष] em. ; समायुष CK_{07} , समायुषः K_{82} (unmetr.) , ⟨समायुष⟩ K_{10} , स मानुष E • निःसंशयः] $CK_{10}K_{07}E$; निसंशयः K_{82} **68a** चतुर्मौन°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; चतुर्मोण° C_{02} , ⟨चतुर्मौन°⟩ K_{10} **68ab** °तुःशत्रुश्च°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °तुशत्रु च° C_{02} , °तुःशत्रु च° E **68b** °तुरायतनं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; °⟨तु⟩रायतनं C_{94} , ⟨चतुरायतनम्⟩ K_{10} **68c** °पादं] $CK_{07}E$; °पादः K_{82} , ⋆⋆ K_{10} **68d** पञ्चधन्य°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; धन्यपञ्च° E **69a** °मौनस्य] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °मोनस्य C_{45}

पारुष्यपिशुनामिथ्यासम्भिन्नानि च वर्जयेत् ॥ ४:६९॥
कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः।
चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सो ऽरिहा वीतकल्मषः ॥ ४:७०॥
चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु।
करुणा मुदितोपेक्षा मैत्री चायतनं स्मृतम् ॥ ४:७१॥
चतुर्ध्यानाधुना वक्ष्ये संसारार्णवतारणम्।
आत्मविद्याभवः सूक्ष्मं ध्यानमुक्तं चतुर्विधम् ॥ ४:७२॥
आत्मतत्त्वः स्मृतो धर्मो विद्या पञ्चसु पञ्चधा।
षट्त्रिंशाक्षरमित्याहुः सूक्ष्मतत्त्वमलक्षणम् ॥ ४:७३॥
चतुष्पादः स्मृतो धर्मश्चतुराश्रममाश्रितः।
गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ॥ ४:७४॥
धन्यास्ते यैरिदं वेत्ति निखिलेन द्विजोत्तम।
पावनं सर्वपापानां पुण्यानां च प्रवर्धनम् ॥ ४:७५॥
आयुः कीर्तिर्यशः सौख्यं धन्यादेव प्रवर्धते।
शान्तिः पुष्टिः स्मृतिर्मेधा जायते धन्यमानवे ॥ ४:७६॥

[यमेष्वप्रमादः (८)]

प्रमादस्थान पञ्चैव कीर्तयिष्यामि तच्छृणु।

69cd cf. Divyāvadāna 186.21: आर्य, किमेभिः कर्म कृतम्येनैवंविधानि दुःखानि प्रत्यनुभवन्तीति? स कथयति। एते प्राणातिपातिका अदत्तादायिकाः काममिथ्याचारिका मृषावादिकाः पैशुनिकाः पारुषिकाः संभिन्नप्रलापिका अभिध्यालवो व्यापन्नचित्ता मिथ्यादृष्टिकाः। **74cd** = MBh 12.234.13ab ≈ MBh 14.4513ab etc.

69c पारुष्य°] $CK_{10}K_{07}E$; पारुष्यं K_{82} • °पिशुना°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °पिण्डाना° E **70c** चतुःशत्रुर्नि°] $C_{94}C_{45}E$; चतुशत्रु नि° $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$ **70d** सो ऽरिहा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; स्रोरिहा C_{45}, सर्वथा E **71c** मुदितो°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; मुदितौ° E **71d** चायतनं] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; चायतन C_{94}, चायत৲न৲ C_{45} **72c** °भवः] $C_{45}C_{02}^{pc}K_{82}K_{10}K_{07}$; °भव $C_{94}C_{02}^{ac}$, °भवं E **72cd** सूक्ष्मं ध्या°] $C_{94}K_{82}K_{07}E$; सूक्ष्मा৲न्या৲° C_{45}, सू৲क्ष्म৲ध्या° C_{02}, सूक्ष्मध्यान° K_{10} **72d** °नमुक्तं चतुर्विधम्] $C_{02}K_{10}$; °नमुक्तश्चतुर्विधम् C_{94}, °नमुक्तश्चतुर्विधः $C_{45}K_{82}$, °नमुक्तं चतुर्विधिं K_{07}, °नयज्ञश्च E **73a** स्मृतो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; स्मृता $C_{02}E$ • धर्मो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; धन्या E **73cd** आहुः सू°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; आ⋆⋆ C_{94} **74ab** धर्मश्च°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; धर्म च° $C_{02}K_{10}$ **74b** °श्रितः] $CK_{82}K_{10}E$; °श्रिताः K_{07} **74d** भैक्षुकः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; भक्षकः E **75a** यैरिदं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; येरिदं $C_{45}C_{02}$ • वेत्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; वेति C_{02} **75d** प्रवर्धनम्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; प्रवर्धनः E **76b** धन्यादेव] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; धर्मादेव E **76c** पुष्टिः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⋆ष्टिः C_{94} • स्मृतिर्मेधा] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; स्मृति मेधा $C_{02}K_{82}$ **76d** °मानवे] em. ; °मानवः $CK_{82}K_{10}K_{07}E$ **77a** °स्थान] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; °स्थानं $C_{45}K_{07}E$ (unmetr.) • पञ्चैव] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; पञ्चैवं E **77b** कीर्तयिष्यामि] $CK_{82}K_{07}E$; कीर्तियिष्यामि K_{10}

ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयो गुर्वङ्गनागमम्।
महापातकमित्याहुस्तत्संयोगी च पञ्चमः ॥ ४:७७॥
अनृतं च समुत्कर्षे राजगामी च पैशुनः।
गुरोश्चालीकनिर्बद्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ ४:७८॥
ब्रह्मो ऋग्वेदनिन्दा च कूटसाक्षी सुहृद्वधः।
गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ ४:७९॥
रेतोत्सेकः स्वयोन्यासु कुमारीष्वन्त्यजासु च।
सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमः स्मृतः ॥ ४:८०॥
निक्षेपस्यापहरणं नराश्वरजतस्य च।
भूमिवज्रमणीनां च रुक्मस्तेयसमः स्मृतः ॥ ४:८१॥
चत्वार एते सम्भूय यत्पापं कुरुते नरः।
महापातकपञ्चैतन् तेन सर्वं प्रकाशितम्।
पञ्चप्रमादमेतानि वर्जनीयं द्विजोत्तम ॥ ४:८२॥

[यमेषु माधुर्यम् (९)]

77c–f ≈ MBh Indeces 12.30: ब्रह्महत्यां सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमम् । महान्ति पातकान्याहुः संयोगं चैव तैः सह ॥ ≈ Manu 11.55 (in Olivelle's edition): ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गश्चापि तैः सह ॥ See also Yājñavalkyasmṛti 3.227: ब्रह्महा मद्यपः स्तेनस्तथैव गुरुतल्पगः । एते महापातकिनो यश्च तैः सह संवसेत् ॥ **78** ≈ MBh 5.40.3: अनृतं च समुत्कर्षे राजगामि च पैशुनम् । गुरोश्चालीकनिर्बन्धः समानि ब्रह्महत्यया ॥ = Manu 11.56 ≈ Viṣṇusmṛti 37.1–4 ≈ Agnipurāṇa 168.25 **79** ≈ Manu 11.57: ब्रह्मोज्झता वेदनिन्दा कौटसाक्ष्यं सुहृद्वधः । गर्हितानाद्ययोर्जग्धिः सुरापानसमानि षट् ॥ See also Yājñavalkyasmṛti 3.228: गुरूणामध्यधिक्षेपो वेदनिन्दा सुहृद्वधः । ब्रह्महत्यासमं ज्ञेयमधीतस्य च नाशनम् ॥ **80** ≈ Manu 11.59: रेतःसेकः स्वयोनीषु कुमारीष्वन्त्यजासु च । सख्युः पुत्रस्य च स्त्रीषु गुरुतल्पसमं विदुः ॥ **81** = Manu 11.58

78a समुत्कर्षे] em. ; समुत्कर्ष $C_{94}K_{82}$, समुत्कर्ष $C_{02}K_{10}K_{07}E$, समुत्क⟨र्ष⟩ C_{45} **78b** राज॰] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; राज्ञी॰ E **78c** ॰निर्बद्धः] $C_{94}C_{45}K_{07}$; निबद्धस् $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$, निर्वद्धस् E **78d** ब्रह्महत्यया] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ब्र⋆⋆⋆या C_{94} **79a** ब्रह्मो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; ब्रह्म E **79b** सुहृद्वधः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; सकृद्वधः E **79c** ॰नाद्ययोर्जग्धिः] em. ; ॰न्नञ्च यो जग्धिस् C_{94} , ॰न्नञ्च यो जग्धि C_{45} , ॰न्नञ्च योद्विग्नः C_{02} , ॰न्नं च यो जग्धिः K_{82} , ॰न्नं च यो जग्धिः K_{10} , ॰न्नञ्च यो जवे K_{07} , ॰न्नञ्च यो विप्रः E **80a** स्वयोन्यासु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सुतोन्यासु C_{45} **80c** सख्युः] em. ; सख्य $CK_{82}E$, ⋆⋆ K_{10} , स⟨ख्यु⟩ K_{07} • पुत्रस्य च स्त्रीषु] $CK_{82}K_{07}$; ⋆⋆⋆⋆⋆⋆ K_{10} , पुत्रीषु चास्त्रीषु E **80d** ॰समः] $CK_{82}K_{07}$; ⋆⋆ K_{10} , ॰सम E **81a** निक्षेप॰] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; ⟨निक्षेप॰⟩ K_{10} , निखेप॰ C_{45} **81b** नराश्वरजतस्य] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; ⟨नराश्वरजतस्य⟩ K_{10} , नराणां स्वजनस्य C_{45} **81d** रुक्मस्तेय॰] em. ; ⟨रूग्य⟩⋆य॰ C_{94} , रुग्मस्तेय॰ $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}$, ⋆⋆⋆⋆ K_{10} , हृतस्तेय॰ E • ॰समः] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; सः C_{45}^{ac} , ॰सम E **82a** एते] $CK_{82}K_{07}$; ⟨एते⟩ K_{10} , एव E • सम्भूय] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; संभूयो C_{02} , ⟨संभूयो⟩ K_{10} **82c** ॰पञ्चैतन्] CE ; ॰पञ्चैतम् K_{10} , ॰पञ्चेतन् K_{07} , ॰पञ्चैते K_{82} **82e** ॰मादम्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; ॰माद E **82f** वर्जनीयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; वर्जनीयो C_{02}

कायवाङ्मनमाधुर्यं चक्षुर्बुद्धिश्च पञ्चमः।
सौम्यदृष्टिप्रदानं च क्रूरबुद्धिं च वर्जयेत् ॥ ४:८३॥
प्रसन्नमनसा ध्यायेत्प्रियवाक्यमुदीरयेत्।
यथाशक्तिप्रदानं च स्वाश्रमाभ्यागतो गुरुः ॥ ४:८४॥
इन्धनोदकदानं च जातवेदमथापि वा।
सुलभानि न दत्तानि इन्धनाग्न्युदकानि च।
क्षुते जीवेति वा नोक्तं तस्य किं परतः फलम् ॥ ४:८५॥

[यमेष्वार्जवम् (१०)]

पञ्चार्जवाः प्रशंसन्ति मुनयस्तत्त्वदर्शिनः।
कर्मवृत्त्याभिवृद्धिं च पारतोषिकमेव च।
स्त्रीधनोत्कोचवित्तं च आर्जवो नाभिनन्दति ॥ ४:८६॥
आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः।
आर्जवो न वृथा दानमार्जवो न वृथाग्नयः ॥ ४:८७॥
आर्जवस्येन्द्रियग्रामः सुप्रसन्नो ऽपि तिष्ठति।
आर्जवस्य सदा देवाः काये तस्य चरन्ति ते ॥ ४:८८॥
इति यमप्रविभागः कीर्तितो ऽयं द्विजेन्द्र
इह परत सुखार्थं कारयेत्तं मनुष्यः ।
दुरितमलपहारी शङ्करस्याज्ञयास्ते

83ab मनमाधुर्यं च°] em. ; °मनसा धूर्यश्च° $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}$, °मन⟨मा⟩धूर्यश्च° C_{45} , °मन⋆धूर्य⋆° K_{10} , °मनसा भूयश्च° E **83b** °क्षुर्बुद्धि°] $C_{94}C_{45}K_{07}E$; °क्षु बुद्धि° $C_{02}K_{82}$, ⋆⋆⋆ K_{10} **83c** °दानं च] $CK_{82}K_{07}$; ⋆⋆ K_{10} , °दानश्च E **83d** °बुद्धिं च] $C_{94}K_{82}K_{07}$; बुद्धिश्च C_{45} , °दृष्टिं च $C_{02}E$, ⋆⋆⋆ K_{10} **84a** प्रसन्न°] $CK_{82}E$; ⟨प्रसन्न⟩° K_{10} , प्रसंन° K_{07} **84c** यथा°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; यस्य E • °दानं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °दातश् E **84d** स्वाश्रमा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; स्वासमा° C_{02} • °गतो] $CK_{82}K_{10}E$; °सतो K_{07} **85b** इन्धनो°] $CK_{82}K_{10}E$; इत्वनो° K_{07} • जात°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; जा° C_{45} **85c** सुलभानि न] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; सुरभानि च E **85d** °दकानि] $CK_{82}K_{07}E$; °⟨त⟩कानि K_{10} **85e** क्षुते] conj. ; क्षुतं $CK_{82}K_{10}K_{07}$, शतं E **86a** पञ्चार्जवाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; पञ्चार्जवः C_{02} , ⋆⋆⋆⋆ K_{10} , पञ्चार्जवा E • प्रशंसन्ति] CK_{07} ; प्रशसन्ति $K_{82}E$, ⟨प्रससन्ति⟩ K_{10} **86c** कर्म°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; ⋆र्म्म° C_{94} , ⟨कम्मा⟩° K_{10} • °वृत्त्याभिवृद्धिं च] $CK_{82}K_{07}$; °वृत्तिभिवृद्धिश्च K_{10} , °वृत्याभिवृद्धिश्च E **86e** स्त्रीधनोत्कोच°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; स्त्रीधनङ्गो च E • °वित्तं च] $CK_{82}K_{07}E$; °वित्तिश्च K_{10} **86f** आर्जवो ना°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; आर्जवश्च C_{02} , आर्ज्जवेना° E **87ab** आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तपः] $CK_{10}K_{07}$; omitted in K_{82}^{ac} , आर्जवो न वृथा यज्ञ आर्जवो न वृथा तप K_{82}^{pc} , आर्जवो न वृथा यज्ञश्चार्जवो न वृथा तपः E **87cd** (आर्जवो ... वृथाग्नयः)] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; omitted in E **88ab** (आर्जव° ... तिष्ठति)] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; omitted in E **88a** °ग्रामः] $C_{94}C_{45}K_{07}E$; °ग्रामात् $C_{02}K_{10}$, °ग्रामाः K_{82} **88d** तस्य चरन्ति] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; तस्य रमन्ति E , त⋆××न्ति C_{94} **89a** यमप्रविभागः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$; यमविभागः C_{02} , यमप्ररिभागः K_{82} , नियमपरिभागः E • द्विजेन्द्र] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; नरेन्द्र E **89b** °येत्तं मनुष्यः] corr. ; °येत्तन्मनुष्यः $C_{94}E$, °येत्त मनुष्यः C_{45} , °येत्तत्मनुष्यः C_{02} **89c** दुरित°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; इरित° E • °पहारी] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °पलपहारी C_{02} • °ज्ञयास्ते] $CK_{10}K_{07}E$; °ज्ञयाते K_{82}

भवति पृथिविभर्ता ह्येकछत्रप्रवर्ता ॥ ४:८९॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे यमविभागो नामाध्यायश्चतुर्थः॥

89d °वर्ता] conj. ; °वृत्ता $CK_{10}K_{07}$, °वृत्ताः $K_{82}E$ **Colophon**: नामाध्यायश्चतुर्थः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; नामश्चतुर्थो ऽध्यायः E

[पञ्चमो ऽध्यायः]

[नियमाः]

विगतराग उवाच।
कथय नियमतत्त्वं साम्प्रतं त्वं विशेषाद्
  अमृतवदनतुल्यं श्रोतुकामो गतो ऽस्मि ।
प्रकृतिदहनदग्धं ज्ञानतोयैर्निषिक्तम्
  †अपर वद मतज्ञा† नास्ति धर्मेषु तृप्तिः ॥ ५:१॥

अनर्थयज्ञ उवाच।
श्रवणसुखमतो ऽन्यत्कीर्तयिष्ये द्विजेन्द्र
  नियमकलविशेषः पञ्च पञ्च प्रकारः ।
हरिहरमुनिभीष्टं धर्मसारं द्विजेन्द्र
  कलिकलुषविनाशं प्रायमोक्षप्रसिद्धम् ॥ ५:२॥

शौचमिज्या तपो दानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहः।
व्रतोपवासमौनं च स्नानं च नियमा दश ॥ ५:३॥

[नियमेषु शौचम् (१)]

तत्र शौचादिनिर्देशं वक्ष्यामीह द्विजोत्तम।
शारीरशौचमाहारो मात्रा भावश्च पञ्चमः ॥ ५:४॥

[शरीरशौचम्]

ताडयेन्न च बन्धेत न च प्राणैर्वियोजयेत्।

---

3 = Liṅgapurāṇa 1.8.29cd–30ab

---

1 विगतराग उवाच] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; विगत⟨राग उवा⟩च C_{94} **1a** कथय नि°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; कथयति E • °तत्त्वं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; तं C_{45} • साम्प्रतं त्वं विशेषाद्] $C_{94}K_{82}K_{07}E$; त्वां वशेषात् C_{45} , सांप्रत त्वं विसेषात् $C_{02}K_{10}$ **1b** °तुल्यं श्रो°] $C_{94}C_{02}K^{pc}_{82}K_{10}K_{07}E$; °तुल्यां श्रो° C_{45} , ⟨°तुल्यं श्रो⟩ तुल्यं स्रो° K^{ac}_{82} • °कामो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °कामा E **1c** °दहन°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °वदन° E • °निषिक्तम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °विमुक्तम् C_{45} **1d** अपर°] $CK_{10}K_{07}E$; अपरं K_{82} (unmetr.) • °वदम°] $C^{pc}_{94}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; °वद° C^{ac}_{94} , °वदन° E • °तज्ञा नास्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; °तज्ञा⟨न्न⟩आस्ति C_{02} , ⋆⋆⋆⋆ K_{10} , °तज्ज्ञान्नास्ति E **2a** °सुख°] $CK^{pc}_{82}K_{10}K_{07}E$; °मुख° K^{ac}_{82} • °मतो ऽन्यत्] $CK_{82}K_{07}$; °मतो ऽन्य K_{10} , °मनो ऽन्यत् E • कीर्त°] $CK_{07}E$; कीर्ति° $K_{82}K_{10}$ **2b** °विशेषः] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; विशे⋆ C_{94} , °विशेष C_{45} • प्रकारः] $CK_{82}K_{10}E$; पकारः K_{07} **2d** °विनाशं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °विनाश° $C_{02}E$ **3a** इज्या] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; ईज्या $C_{02}K_{10}$ • दानं] $CK_{82}K_{07}E$; दान° K_{10} **4a** °निर्देशं] $CK_{07}E$; °नियमं K_{82} , °र्द्देशं K_{10} **4c** शारीर°] $CK_{82}K_{07}E$; शरीर° K_{10} • °शौचमाहारो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °शौच⋆हारो C_{94} **4d** मात्रा भावश्च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; मात्रा भावं च C_{94} , ⟨सात्राभा⟩वश्च K_{10} **5a** ताडयेन्न] $CK_{82}K_{10}E$; ताडये न K_{07}

परस्त्रीपरद्रव्येषु शौचं कायिकमुच्यते ॥ ५:५॥
श्रोत्रशौचं द्विजश्रेष्ठ गुदोपस्थमुखादयः।
मुखस्याचमनं शौचमाहारवचनेषु च ॥ ५:६॥
मूत्रविष्टासमुत्सर्गे देवताराधनेषु च।
मृत्तोयैस्तु गुदोपस्थं शौचयीत विचक्षणः ॥ ५:७॥
एकोपस्थे गुदे पञ्च तथैकत्र करे दश।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिं समीहता ॥ ५:८॥
एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्।
वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥ ५:९॥

[आहारशौचम्]

आहारशौचं वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव।
भागद्वयं तु भुञ्जीत भागमेकं जलं पिबेत्।
वायुसंचारदानार्थं चतुर्थमवशेषयेत् ॥ ५:१०॥
स्निग्धस्वादुरसैः षड्भिराहारषड्रसैर्बुधः।
धातुवैषम्यनाशो ऽस्ति न च रोगाः सुदारुणाः ॥ ५:११॥
अभक्ष्यं च न भक्षेत अपेयं न च पाययेत्।
अगम्यं न च गम्येत अवाच्यं न च भाषयेत् ॥ ५:१२॥

8ab ≈ Manu 5.136ab: एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश **8cd** ≈ Manu 5.136cd: उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता **9ab** = Manu 5.137ab **9cd** ≈ Manu 5.137cd: त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम्

5d शौचं] $CK_{82}K_{10}E$; शौच K_{07} • कायिकमुच्यते] $CK_{82}K_{10}E$; कायिकमुमुच्येते K_{07} **6a** श्रोत्र°] em. ; श्रोत° $CK_{82}K_{10}K_{07}E$ **6b** गुदोपस्थ°] $CK_{82}K_{10}$; गुदोप्रस्थ° K_{07} , गुदापस्थ° E **6c** मुखस्या°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; मुखस्था° C_{45} **6cd** शौचमा°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; शौचंमा° $C_{45}K_{10}$ **7a** °विष्टा°] $CK_{82}K_{07}E$; °विष्ट° K_{10} **7c** मृत्तोयैस्तु] $C_{02}K_{82}K_{10}E$; ⟨मृ⟩⋆⋆⋆ C_{94} , मृतोयैस्तु C_{45} , मृत्तोयेस्तु K_{07} • °पस्थं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °पस्थ $C_{02}E$ **8a** °पस्थे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °पस्थ° $C_{02}K_{10}$ • गुदे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °गुदो $C_{02}K_{10}$ **8b** तथैकत्र] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; तथैक⟨त्र⟩ C_{45} , तथैकश्च E • दश] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दशः C_{02} **8c** दातव्या] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; दातव्यो $C_{02}E$ **8d** मृदः] $CK_{07}E$; मृतः K_{82} , मृदा K_{10} • शुद्धिं समीहता] $C_{94}C_{45}K_{82}$; शुद्धिसमीहया C_{02} , शु⟨द्धि⟩ समीहता K_{10} , शुद्धिः समीहता K_{07} , शुद्धिं समाहिता E **9a** एतच्छौचं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; चेतछौच $C_{02}E$, एत⋆⋆ K_{10} **9b** °गुणं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °गुण C_{02} **9c** त्रि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; द्वि° C_{02} **10b** शृणुष्वावहितो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; शृणु⟨ष्वाव⟩⋆⋆ C_{94} , शृणुष्ववहितो K_{10} **10d** पिबेत्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; पिबे C_{45} **10e** °चारदानार्थं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °चारणार्थाय E **11a** °स्वादु°] $CK_{82}K_{07}$; °स्वा⋆ K_{10} , °स्वाद° E **11b** °षड्रसैर्बु°] $C_{45}E$; °सद्रवैर्बु° $C_{94}K_{82}K_{07}$, °सद्रवै बु° C_{02} , °षड्रसै बु° K_{10} **11c** °वैषम्यनाशो ऽस्ति] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; °⟨दै⟩षम्यनाशास्ति C_{45} , °वैषम्य नश्यन्ति E **11d** सुदारुणाः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; सुदारुणः E **12a** अभक्ष्यं] $CK_{82}K_{07}$; ⋆⋆⋆ K_{10} , अभक्षं E **12b** न च] $CK_{82}K_{10}$; च न $K_{07}E$ **12d** अवाच्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; अवाचं C_{02}

लशुनं च पलाण्डुं च गृञ्जनं कचकानि च।
गौरं च शूकरं मांसं वर्जयेच्च विधानतः ॥ ५:१३॥
छत्त्राकं विड्वराहं च गोमांसं च न भक्षयेत्।
चटकं च कपोतं च जालपादांश्च वर्जयेत् ॥ ५:१४॥
हंससारसचक्राह्वकुक्कुटान्शुकश्येनकान्।
काकोलूकं बलाकं च मत्स्यादींश्चापि वर्जयेत् ॥ ५:१५॥
अमेध्यांश्चापवित्रांश्च सर्वानेव विवर्जयेत्।
शाकमूलफलानां च अभक्ष्यं परिवर्जयेत् ॥ ५:१६॥
मानवेषु पुराणेषु शैवभारतसंहिते।
कीर्तितानि विशेषेण शौचाचारमशेषतः ॥ ५:१७॥
त्वया जिज्ञासितो ऽस्म्यद्य संक्षिप्तः कथितो मया।
सत्यवादी शुचिर्नित्यं ध्यानयोगरतः शुचिः ॥ ५:१८॥
अहिंसकः शुचिर्दान्तो दयाभूतक्षमा शुचिः।
सर्वेषामेव शौचानामर्थशौचं परं स्मृतम् ॥ ५:१९॥
यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः।
कायवाङ्मनसां शौचं स शुचिः सर्ववस्तुषु ॥ ५:२०॥
शौचाशौचविधिज्ञ मानव यदि कालक्षये निश्चयः

13ab cf. Manu 5.5ab: लशुनं गृञ्जनं चैव पलाण्डुं कवकानि च **14ab** Cf. Manu 5.19ab: छत्त्राकं विड्वराहं च लशुनं ग्रामकुक्कुटम् **19cd** = Manu 5.106ab **20ab** ≈ Manu 5.106cd: यो ऽर्थे शुचिर्हि स शुचिर्न मृद्वारिशुचिः शुचिः **20cd** E adds here, after pādas cd: शौचाशौचविधिर्ज्ञात्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषात्

13a पलाण्डुं] E ; पलण्डुं $CK_{10}K_{07}$, पलडुं K_{82} **13b** कवकानि] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; च कचानि E **13c** गौरं च] em. ; गोरस्व $C_{94}K_{10}$, गोरश्च $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}$, गौरश्च E • मांसं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; मासं E **14a** छत्त्राकं] $K_{82}C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; छत्त्राक C_{02} • विड्व°] $CK_{10}E$; विद्व° $K_{82}K_{07}$ **14b** गोमांसं] $K_{82}C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{10}K_{07}E$; गोमाञ् C_{45}^{ac} **14c** चटकं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; चटकाम् $C_{02}K_{10}$ **15b** °कुक्कुटान्शु°] $CK_{07}E$; °कुक्कुटा शु° K_{82} , °कुक्कुटां शु° K_{10} • °श्येनकान्] $C_{94}C_{02}K_{07}E$; °शोनकान् C_{45} , °श्येनका K_{82} , °श्येनकां K_{10} **15c** काकोलूकं बलाकं च] $C_{45}K_{07}$; काकोलूक⟨स्व⟩⋆⋆श्च C_{94} , काकोलूकबलाकं च $C_{02}K_{82}E$, ⟨काकोलूकं बलाकं च⟩ K_{10} **16a** अमेध्यांश्चा°] $CK_{82}K_{07}$; ⟨अमेध्याश्चा°⟩ K_{10} , अमेध्यश्चा° E **18a** जिज्ञासितो] $CK_{82}K_{10}$; जिज्ञासनो K_{07} , जिज्ञासतो E **18b** °क्षिप्तः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; °क्षिप्य C_{45} , °क्षिप्त K_{10} • कथितो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; कथितं E **18c** शुचिर्] $C_{94}C_{45}E$; शुचि $C_{02}K_{07}$, शुचिन् $K_{82}K_{10}$ **19a** अहिंसकः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; अहिंसक C_{45} • शुचिर्दान्तो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; शुचि दान्तो $C_{02}K_{07}$, शुचिर्दान्तौ E **19d** °शौचं परं स्मृतम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; °शौचं पर स्मृतम् $C_{45}C_{02}$, °शौचयनं स्मृतः E **20ab** यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचिर्न] CK_{07} (unmetr.) ; यो ऽर्थे हि शुचिः स शुचि न $K_{82}K_{10}$, यो ऽर्थे हि सुशुचिर्विप्र न E **20b** °शुचिः शुचिः] $CK_{82}K_{07}$; शुचि शुचिः K_{10} , °शुचिः शुचि E **20d** शुचिः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; शुचि C_{02} • वस्तुषु] $CK_{82}K_{10}E$; वस्तुषुः K_{07} **21a** शौचाशौच°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; शौचाशुच C_{45} • कालक्षये निश्चयः] $K_{82}^{ac}K_{07}$; कालक्षयैर्निश्चयः $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}$, कालक्षयेन्निश्चयः $C_{02}K_{10}$, कालक्षयेतिश्च यः E

सौभाग्यत्वमवाप्नुवन्ति सततं कीर्तिर्यशोऽलङ्कृतः ।
प्राप्तं तेन इहैव पुण्यसकलं सद्धर्मशास्त्रेरितम्
जीवान्ते च परत्रमीहितगतिं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥५:२१॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे शौचाचारविधिर्नामाध्यायः पञ्चमः॥

21b कीर्तिर्य°] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; कीर्तिय° $C_{94}C_{02}$(unmetr.) • °लङ्कृतः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °लकृतः C_{45} **21c** °एरितम्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °ओदितः E **21d** परत्रमी°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; पवित्रमी° E • °गतिं] em. ; °गतिः $CK_{82}K_{10}K_{07}E$ • निःसंशयम्] $C_{94}K_{10}K_{07}$; निःसंशयः $C_{45}C_{02}K_{82}E$
Colophon: °विधिर्] $C_{94}E$; °विधि° $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}$, ⟨विंधि⟩ K_{10} • नामाध्ययः पञ्चमः] C $K_{82}K_{10}K_{07}$; नाम पञ्चमो ऽध्यायः E

[षष्ठो ऽध्यायः]

[नियमेषु इज्या (२)]

[अनर्थयज्ञ उवाच।]

अथ पञ्चविधामिज्यां प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम।
धर्ममोक्षप्रसिद्ध्यर्थं शृणुष्वावहितो द्विज ॥ ६:१॥
अर्थयज्ञः क्रियायज्ञो जपयज्ञस्तथैव च।
ज्ञानं ध्यानं च पञ्चैतत्प्रवक्ष्यामि पृथक्पृथक् ॥ ६:२॥

[अर्थयज्ञः]

अग्न्युपासनकर्मादि अग्निहोत्रक्रतुक्रिया।
अष्टकाः पार्वणी श्राद्धं द्रव्ययज्ञः स उच्यते ॥ ६:३॥

[क्रियायज्ञः]

आरामोद्यानवापीषु देवतायतनेषु च।
स्वहस्तकृतसंस्कारः क्रियायज्ञ स उच्यते ॥ ६:४॥

[जपयज्ञः]

जपयज्ञं ततो वक्ष्ये स्वर्गमोक्षफलप्रदम्।
वेदाध्ययन कर्तव्यं शिवसंहितमेव च ॥ ६:५॥
इतिहासपुराणं च जपयज्ञः स उच्यते।

[ज्ञानयज्ञः]

इदं कर्म अकर्मेदमूहापोहविशारदः ॥ ६:६॥
शास्त्रचक्षुः समालोक्य ज्ञानयज्ञः स उच्यते।
ध्यानयज्ञं समासेन कथयिष्यामि ते शृणु ॥ ६:७॥

[ध्यानयज्ञः]

ध्यानं पञ्चविधं चैव कीर्तितं हरिणा पुरा।

1a °मिज्यां] C_{45} ; °मीज्यां $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$ **1b** °त्तम] $CK_{82}E$; °त्तमः $K_{10}K_{07}$ **1c** °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थं] CK_{07} ; °मोक्षप्रसिद्ध्यर्थ $K_{82}K_{10}$, °मोक्षेशसिद्ध्यार्थं E **1d** द्विज] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; भव E **2a** अर्थयज्ञः] $C_{94}C_{02}K_{82}$; अनर्थयज्ञः C_{45} , अर्थयज्ञ $K_{10}K_{07}$, अर्थयज्ञ° E **2c** ज्ञानं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; ज्ञान $C_{02}K_{07}$ **3b** अग्नि°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; ⟨अ⟩× ° C_{94} , ⋆⋆ K_{10} • °क्रिया] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °क्रियाः $C_{45}C_{02}$ **3c** अष्टकाः] em. ; अष्टका $CK_{82}K_{10}K_{07}E$ • पार्वणी] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; पर्वणी C_{45} , ⟨पर्वणी⟩ K_{10} **3d** °यज्ञः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °यज्ञ C_{02} , ⋆⋆ K_{10} **4b** °यतनेषु] $C_{45}C_{02}E$; °लयनेषु $C_{94}K_{82}K_{07}$, °यत⋆⋆ K_{10} **4c** °हस्त°] $CK_{82}K_{07}$; ⋆⋆ K_{10} , °हस्तैः E **5a** °यज्ञं ततो] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °यज्ञं तपो C_{45} °यज्ञस्ततो C_{02} **5c** वेदा°] $CK_{82}K_{07}E$; अदा° K_{10} **6a** °पुराणं च] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °पुराणश्च E **6b** °यज्ञः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °यज्ञ C_{02} **6c** कर्म] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; क्रमम् E **7a** °चक्षुः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °चक्षु C_{02} **7b** °यज्ञः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °यज्ञ C_{02} , °⟨यज्ञस्⟩ K_{10} **7c** °यज्ञं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °यज्ञ $C_{02}K_{10}$ **8a** ध्यानं] $CK_{10}E$; ध्यान $K_{82}K_{07}$

सूर्यः सोमो ऽग्नि स्फटिकः सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम् ॥ ६:८॥
सूर्यमण्डलमादौ तु तत्त्वं प्रकृतिरुच्यते।
तस्य मध्ये शशिं ध्यायेत्तत्त्वं पुरुष उच्यते ॥ ६:९॥
चन्द्रमण्डलमध्ये तु ज्वालामग्निं विचिन्तयेत्।
प्रभुतत्त्वः स विज्ञेयो जन्ममृत्युविनाशनः ॥ ६:१०॥
अग्निमण्डलमध्ये तु ध्यायेत्स्फटिक निर्मलम्।
विद्यातत्त्वः स विज्ञेयः कारणमजमव्ययम् ॥ ६:११॥
विद्यामण्डलमध्ये तु ध्यायेत्तत्त्वमनुत्तमम्।
अकीर्तितमनौपम्यं शिवमक्षयमव्ययम्।
पञ्चमं ध्यानयज्ञस्य तत्त्वमुक्तं समासतः ॥ ६:१२॥
विगतराग उवाच।
एकैकस्य हि तत्त्वस्य फलं कीर्तय कीदृशम्।
कानि लोकाः प्रपद्यन्ते कालं वास्य तपोधन ॥ ६:१३॥
अनर्थयज्ञ उवाच।
ब्रह्मलोकं तु प्रथमं तत्त्वं प्रकृतिचिन्तया।
कल्पकोटिसहस्राणि शिववन्मोदते सुखी ॥ ६:१४॥
द्वितीयं तत्त्व पुरुषं ध्यायमानो मृतो यदि।
विष्णुलोकमितो याति कल्पकोट्ययुतं सुखी ॥ ६:१५॥
प्रभुतत्त्वं तृतीयं तु ध्यायमानो मरिष्यति।
शिवलोके वसेन्नित्यं कल्पकोत्ययुतं शतम् ॥ ६:१६॥

8c सोमो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}$; सोमा° $C_{45}K_{10}E$ **8d** सूक्ष्मं तत्त्वं च पञ्चमम्] C_{45} ; सूक्ष्मं त⟨त्व⟩×××ञ्चमम् C_{94} , सूक्ष्मतत्त्वं च पञ्चमः $C_{02}K_{82}K_{10}$, सूक्ष्मं तत्त्वञ्च पञ्चमः K_{07} , सूक्ष्मां तत्त्वञ्च पञ्चमम् E **9c** शशिं] $CK_{82}E$; शशि K_{10} , शशिंन् K_{07} **9cd** ध्यायेत्त°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ध्याये त° C_{02} **10b** ज्वालामग्निं] $CK_{82}K_{10}E$; जालामग्नि K_{07} **10c** °तत्त्वः] CK_{07} ; °तत्व K_{82} , °तत्वं K_{10} E **10d** °नाशनः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °नाशनम् $C_{02}E$ **11b** ध्यायेत्स्फटिक] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; ध्यायेत्स्फटि C_{94}^{ac} , ध्याये स्फटिक $C_{02}E$ • °मलम्] $CK_{10}E$; °मलः K_{82} , ⟨°मलः⟩ K_{07} **11c** तत्त्वः स] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; त⟨त्वन्⟩× C_{94} , तत्व स C_{02} , तत्वं स E **11d** °जमव्ययम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °मव्ययं C_{02} **12ab** ध्यायेत्त°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ध्याये त° C_{02} **12c** °यज्ञस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °यज्ञञ्च $C_{02}E$ **12d** समासतः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; सनातनः E **13a** हि] E ; त्रि° $CK_{82}K_{10}K_{07}$ **13c** लोकाः] $C_{94}K_{82}K_{07}$; लोका $C_{45}C_{02}K_{10}E$ • प्रपद्यन्ते] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; प्र××× C_{94} **13d** °धन] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °धनः $C_{45}K_{07}$ **14ab** प्रथमं तत्त्वं] E ; प्रथमं तत्व $CK_{82}^{pc}K_{10}K_{07}$, omitted in K_{82}^{ac} • प्रकृतिचिन्तया] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; च कृतिचिन्तय E **14d** सुखी] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; सुखम् E **15c** याति] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; यान्ति E **16a** °तत्त्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °तत्व C_{02} • तृतीयं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; तृतीयस् E **16b** ध्यायमानो मरिष्यति] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; ध्याय×××रिष्यति C_{94} , धयायामानो मरिष्यति E **16c** शिवलोके] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; शिवलोक C_{45} , रुद्रलोके E • वसेन्नि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; वसे नि° C_{02} **16d** °युतं] $CK_{82}K_{07}E$; °युत K_{10}

विद्यातत्त्वामृतं ध्यायेत्सदाशिवमनामयम्।
अक्षयं लोकमाप्नोति कल्पानान्तपरं तथा ॥ ६:१७॥
पञ्चमं शिवतत्त्वं तु सूक्ष्मं चात्मनि संस्थितम्।
न कालसंख्या तत्रास्ति शिवेन सह मोदते ॥ ६:१८॥
पञ्चध्यानाभियुक्तो भवति च न पुनर्जन्मसंस्कारबन्धः
जिज्ञास्यन्तां द्विजेन्द्र भवदहनकरः प्रार्थनाकल्पवृक्षः ।
जन्मेनैकेन मुक्तिर्भवति किमु न वा मानवाः साधयन्तु
प्रत्यक्षान्नानुमानं सकलमलहरं स्वात्मसंवेदनीयम् ॥ ६:१९॥

[नियमेषु तपः (३)]

मानसं तप आदौ तु द्वितीयं वाचिकं तपः।
कायिकं च तृतीयं तु मनोवाङ्कर्म तत्परम्।
कायिकं वाचिकं चैव तपो मिश्रक पञ्चमम् ॥ ६:२०॥
मनःसौम्यं प्रसादश्च आत्मनिग्रहमेव च।
मौनं भावविशुद्धिश्च पञ्चैतत्तप मानसम् ॥ ६:२१॥
अनुद्वेगकरा वाणी प्रियं सत्यं हितं च यत्।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाचिकं तप उच्यते ॥ ६:२२॥
आर्जवं च अहिंसा च ब्रह्मचर्यं सुरार्चनम्।
शौचं पञ्चममित्येतत्कायिकं तप उचयते ॥ ६:२३॥

22cd ≈ MBh 6.39.15cd: स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते

17a °तत्त्वामृतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °तत्वमृतन् C_{02} , °तत्त्वामतं E **17c** अक्षयं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; अक्षय° E **19a** °युक्तो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; °यु⋆ C_{94} (top of akṣaras lost) , °युक्तौ E • च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; omitted in C_{45}E • पुनर्जन्म°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; पुन⟨ज⟩न्म° C_{94} (top of akṣaras lost) , पुनजन्म° C_{02} **19b** जिज्ञास्यन्तां] $C_{94}K_{10}K_{07}$E ; जिज्ञास्यतां $C_{45}K_{82}$ (unmetr.) , जिज्ञास्यन्ता C_{02} **19c** जन्मेनैकेन] $C_{45}K_{10}K_{07}$E ; जन्मनैकेन $C_{94}C_{02}K_{82}$ (unmetr.) • मुक्तिर्भ्°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; मुक्ति भ्° C_{02} • न वा] $CK_{10}K_{07}$E ; भवा K_{82} • मानवाः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; मानमानवाः C_{45} , मानवा C_{02} , मानव E **19d** प्रत्यक्षा°] $CK_{10}K_{07}$E ; प्रत्यक्ष° K_{82} • °वेदनीयम्] $C_{45}K_{82}K_{10}$; °वेदनीयः $C_{94}C_{02}K_{07}$, °वेदनीय E **20a** °तप] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °तपम् E **20c** कायिकं च तृतीयं तु] $CK_{82}K_{07}$E ; मानसं तप आदौ तु K_{10} (eyeskip) **20d** मनोवाङ्कर्म] $C_{94}K_{07}$E ; मनोङ्कर्म C_{45} , म्मनोवाकर्म° C_{02} , मनोवाङ्काय° $K_{82}K_{10}$ • °परम्] C_{02} ; °परः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E **20c** कायिकं] $CK_{10}K_{07}$E ; कायिक K_{82} **21a** °सौम्यं] K_{07} ; °सौम्य° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E , °सौम्⟨य⟩° C_{02} (top of akṣaras lost) • प्रसादश्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}$; प्रसादं च C_{45}E , प्रदानश्च K_{10} **21c** मौनं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; मौन⋆ E • °शुद्धिश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °शुद्धिं च C_{02} E **21d** पञ्चैतत्] $C_{94}K_{10}K_{07}$; पञ्चैते $C_{45}K_{82}$, पञ्चेतत् C_{02} , पञ्चैतन् E **22c** °भ्यसनं चैव] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}$E ; °भ्यसन⋆⋆ C_{94} , °भ्यस⟨नं⟩ चैव K_{10} **23a** आर्जवं च अहिंसा च] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; आर्जवत्वमहिंसाश्च E **23b** °चर्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °चर्य C_{02}E **23c** शौचं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; शौच E

इष्टं कल्याणभावं च धन्यं पथ्यं हितं वदेत्।
मनोमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महर्षिभिः ॥ ६:२४॥
स्वस्तिमङ्गलमाशीर्भिरतिथिगुरुपूजनम्।
कायमिश्रक पञ्चैतत्तप उक्तं महात्मभिः ॥ ६:२५॥
मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा।
अभ्रावकाशे वर्षासु तपः साधनमुच्यते ॥ ६:२६॥
स्वमांसोद्धृत्य दानं च हस्तपादशिरस्तथा।
पुष्पमुत्पाद्य दानंच सर्वे ते तप साधनाः ॥ ६:२७॥
कृच्छ्रातिकृच्छ्रं नक्तं च तप्तकृच्छ्रमयाचितम्।
चान्द्रायणं पराकं च तपः सांतपनादयः ॥ ६:२८॥
येनेदं तप तप्यते सुमनसा संसारदुःखच्छिदम्
आशापाश विमुच्य निर्मलमतिस्त्यक्त्वा जघन्यं फलम् ।
स्वर्गाकाङ्क्षिनृपत्वभोगविषयं सर्वान्तिकं तत्फलम्
जन्तुः शाश्वतजन्ममृत्युभवने तन्निष्ठसाध्यं वहेत् ॥ ६:२९॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे षष्ठो ऽध्यायः॥

24c MBh 5.145.6: मया नागपुरं गत्वा सभायां धृतराष्ट्रजः। तथ्यं पथ्यं हितं चोक्तो न च गृह्णाति दुर्मतिः॥ **26ab** See MBh and Lalitavistara passages in Umā Playful article (p.627): मण्डूकयोगी हेमन्ते ग्रीष्मपञ्चा तपास् भवेत् ... also Umā 6.26ab :मण्डूकयोगो हेमन्ते ग्रीष्मे पञ्चतपास्तथा। **27ab** Cf. 2.38 and 17.xx ff.

24a इष्टं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; इष्ट $C_{02}K_{10}$ • °भावं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °भावश् E **24b** पथ्यं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; सत्यं E **24c** मनो°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; मन° E • पञ्चैतत्] $CK_{82}K_{10}$; पञ्चेतत् K_{07}, पञ्चैतान् E **24d** तप उक्तं महर्षिभिः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; तपमुक्तं महिर्षिभिः E **25a** °शीर्भि°] $C_{94}E$; °शीभि° C_{45} $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$ **25b** °तिथि°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °तिथिं E **25c** °मिश्रक] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °⋆⋆क C_{94}, °मित्यश्रक C_{45} • पञ्चैतत्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; पञ्चैतन् E **25d** तप उक्तं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; तपमुक्तं E **26b** ग्रीष्मे] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; गृष्मे E **26d** तपः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; तप C_{02} • साधनमु°] $C_{94}K_{82}$ $K_{07}E$; साधन उ° $C_{45}C_{02}K_{10}$ **27a** दानं] $CK_{82}K_{07}$; ⟨दान⟩ K_{10} (top of akṣaras lost), दानश् E **27c** दानं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; दानश् E **27d** तप] E ; तपः $CK_{82}K_{10}K_{07}$ (unmetr.) **28a** कृच्छ्रातिकृच्छ्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; कृच्छ्रादिकृच्छ्र C_{02}, कृच्छ्रातिकृच्छ्र K_{10}, कृच्छातिकृच्छं K_{07} **28b** °याचितम्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °याचितः E **28c** चान्द्रायणं पराकं] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{07}$; चान्द्रायनं पराकं C_{45}, चन्द्रायणं पराकं K_{82}, चान्द्रायणवराकश् E **28d** तपः सांतपनादयः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; तपसान्तपनादयः $C_{02}E$ **29a** तप त°] E ; तपस्त° $CK_{82}K_{10}K_{07}$ (unmetr.) • °मनसा] em. ; °मनसः $CK_{82}K_{10}$ $K_{07}E$ **29b** निर्मलमति°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; निर्मलर्मति° C_{45} • जघन्यं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; जगत्यं E **29c** °काङ्क्षि°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °कांक्ष° E • सर्वान्तिकं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सर्वार्त्तिकं C_{45} **29d** °भवने] $CK_{82}K_{10}E$; °भवेने K_{07} • °साध्यं वहेत्] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; °⟨साध्यम्⟩⋆⋆ C_{94}, °साध्य वहेत् C_{45}, °साध्यं वदेत् E

[सप्तमो ऽध्यायः]

[नियमेषु दानम् (४)]

दानानि च तथेत्याहुः पञ्चधा मुनिभिः पुरा।
अन्नं वस्त्रं हिरण्यं च भूमि गोदान पञ्चमम् ॥ ७:१॥

[अन्नदानम्]

अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः अन्नात्पुष्टिर्वपुः सुखम्।
अन्नाच्छ्रीः कान्ति वीर्यं च अन्नात्सत्त्वं च जायते ॥ ७:२॥
अन्नाज्जीवन्ति भूतानि अन्नं तुष्टिकरं सदा।
आन्नात्कामो मदो दर्पः अन्नाच्छौर्यं च जायते ॥ ७:३॥
अन्नं क्षुधातृषाव्याधीन्सद्य एव विनाशयेत्।
अन्नदानाच्च सौभाग्यं ख्यातिः कीर्तिश्च जायते ॥ ७:४॥
अन्नदः प्राणदश्चैव प्राणदश्चापि सर्वदः।
तस्मादन्नसमं दानं न भूतं न भविष्यति ॥ ७:५॥

[वस्त्रदानम्]

वस्त्राभावान्मनुष्यस्य श्रियादपि परित्यजेत्।
वस्त्रहीनो न पूज्येत भार्यापुत्रसखादिभिः ॥ ७:६॥
विद्यावान्सुकुलीनो ऽपि ज्ञानवान्गुणवानपि।
वस्त्रहीनः पराधीनः परिभूतः पदे पदे ॥ ७:७॥
अपमानमवज्ञां च वस्त्रहीनो ह्यवाप्नुयात्।

5cd ≈ MBh 13.62.6ab: अन्नेन सदृशं दानं न भूतं न भविष्यति

1a तथेत्याहुः] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{07}E$; तथैत्याहुः $C_{45}K_{82}$ **1c** वस्त्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; वस्त्र $C_{02}K_{10}$ **2a** अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राणः] $CK^{pc}_{82}K_{10}$; अन्नात्तेजः स्मृतिः प्राण K^{ac}_{82}, अन्नात्तेजः स्मृति प्राणः K_{07}, अन्नाद्भवन्ति भूतानि E **2c** अन्नाच्छ्रीः] $CK_{82}K_{07}$; अन्नाच्छ्री $K_{10}E$ • कान्ति वीर्यं च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$; कान्तिर्वीर्यञ्च $C_{94}K_{07}$ (unmetr.), कान्तिवीर्श्यञ्च E **2d** अन्नात्सत्त्वं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; अन्ना सत्वञ्च C_{02}, अन्नात्सत्त्वञ्च E • जायते] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; जाय⋆ C_{94} **3a** अन्नाज्जी°] $C_{94}K_{82}K_{10}E$; अन्ना जी° $C_{45}C_{02}K_{07}$ **3b** अन्नं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; अन्नां C_{02}, अन्ना K_{10} • °करं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °करः $C_{02}E$ **3c** दर्पः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; दर्प्प $C_{45}K_{07}$, दर्प्पो E **3d** अन्नाच्छौर्यं च] $C_{94}C_{02}K_{07}$; अन्नात्सौर्यञ्च $C_{45}K_{82}K_{10}$, अन्नाच्छौर्यञ्च E **4a** अन्नं क्षु°] $C_{94}C_{45}K^{pc}_{82}K_{07}$; अन्ना क्षु° $C_{02}K^{ac}_{82}$, अन्नात्क्षु° $K_{10}E$ **4ab** °व्याधीन्स°] $C_{45}K_{07}$; °व्याधान्स° $C_{94}C_{02}K_{10}$, °वाधान्स° K_{82}, °व्याधा स° E **4b** विनाशयेत्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; विशयेत् C_{45} **5a** अन्नदः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; अन्नद E **5b** प्राणदश्चापि] $CK_{82}K_{07}E$; प्राणश्चापि K_{10} • सर्वदः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सर्वदाः C_{02} **5d** भूतं] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; ×तन् C_{94}, भूते C_{45}, भूतो E **6a** °भावान्म°] $CK_{10}E$; °भावात्म° $K_{82}K_{07}$ **6b** श्रियादपि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; प्रियादपि C_{45}, श्रिया वापि K_{07} **8a** °वज्ञां] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °वज्ञं E **8b** °हीनो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °ही C_{45}

जुगुप्सति महात्मापि सभास्त्रीजनसंसदि ॥ ७:८॥
तस्माद्वस्त्रप्रदानानि प्रशंसन्ति मनीषिणः।
न जीर्णं स्फुटितं दद्याद्वस्त्रं कुत्सितमेव वा ॥ ७:९॥
नवं पुराणरहितं मृदु सूक्ष्मं सुशोभनम्।
सुसंस्कृत्य प्रदातव्यं श्रद्धाभक्तिसमन्वितम् ॥ ७:१०॥
श्रद्धासत्त्वविशेषेण देशकालविधेन च।
पात्रद्रव्यविशेषेण फलमाहुः पृथक्पृथक् ॥ ७:११॥
यादृशं दीयते वस्त्रं तादृशं प्राप्यते फलम्।
जीर्णवस्त्रप्रदानेन जीर्णवस्त्रमवाप्नुयात्।
शोभनं दीयते वस्त्रं शोभनं वस्त्रमाप्नुयात् ॥ ७:१२॥
दद्याद्वस्त्र सुशोभनं द्विजवरे काले शुभे सादरम्
सौभाग्यमतुलं लभेत स नरो रूपं तथा शोभनम् ।
तस्मिन्याति सुवस्त्रकोटि शतशः प्राप्नोति निःसंशयम्
तस्मात्त्वं कुरु वस्त्रदानमसकृत्पारत्रिकोत्कर्षणम् ॥ ७:१३॥

[सुवर्णदानम्]

सुवर्णदानं विप्रेन्द्र संक्षिप्य कथयाम्यहम्।
पवित्रं मङ्गलं पुण्यं सर्वपातकनाशनम् ॥ ७:१४॥
धारयेत्सततं विप्र सुवर्णकटकाङ्गुलिम्।
मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुना चन्द्रमा यथा ॥ ७:१५॥
दत्त्वा सुवर्णं विप्रेभ्यो देवेभ्यश्च द्विजर्षभ।
तुटिमात्रे ऽपि यो दद्यात्सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ७:१६॥

---

11 cf. Manu 7.86–87 (the latter usually labelled as an additional verse): पात्रस्य हि विशेषेण श्रद्दधानतयाइव च। अल्पं वा बहु वा प्रेत्य दानस्य फलमश्नुते॥ देशकालविधानेन द्रव्यं श्रद्धासमन्वितम्। पात्रे प्रदीयते यत्तु तद्धर्मस्य प्रसाधनम्॥ **15cd** = 22.38 CHECK

9c जीर्णं स्फुटितं] $CK_{82}K_{07}$; जीर्णस्फटितं $K_{10}E$ **9d** कुत्सितमेव वा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; कुत्सितमेव च C_{02} , कुत्सित्मेव वा K_{07} **10b** सूक्ष्मं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; सूक्ष्म C_{02} , शुक्रं E **10c** °दातव्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °दातव्य C_{02} **10d** °समन्वितम्] $CK^{pc}_{82}K_{10}K_{07}E$; °तं K^{ac}_{82} **11a** °सत्त्व°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °स च° E **13a** द्विजवरे काले शुभे] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; द्विजयिने एकाशुभं E **13b** नरो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दरो C_{45} **13c** तस्मिन्याति] $CK_{10}K_{07}E$; त(स्मा(न्याति K_{82} • सुवस्त्र°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; स वस्त्र° E • °संशयम्] $C_{94}C_{45}K_{07}$; °संशयः $C_{02}K_{82}K_{10}E$ **13d** दानमसकृत्पा°] $CK_{82}K_{07}E$; दानसत्पा° K_{10} **14a** °दानं] $CK_{82}K_{07}$; °दान $K_{10}E$ **14d** °पातक°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °पापक° C_{94} **15b** °कटकाङ्गुलिम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; °क⋆⋆गुलिम् C_{94} , °कटकाङ्गुलम् K_{10} **16a** सुवर्णं] $CK_{82}K_{07}E$; सुवर्ण K_{10} **16b** °र्षभ] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °र्षभः $C_{02}K_{10}$ **16c** तुटि°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; त्रुटि° E • °मात्रे] $CK_{10}K_{07}$; °मात्रो $K_{82}E$ **16d** सर्वपापैः प्रमुच्यते] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; सर्वपापैः स मुच्यते C_{94} , सर्वपापै प्रमुच्यते E

रक्तिमाषककर्षं वा पलार्धं पलमेव वा।
एवमेव फलं वृद्धिर्ज्ञेया दानविशेषतः ॥ ७:१७॥

[भूमिदानम्]

सर्वाधारं महीदानं प्रशंसन्ति मनीषिणः।
अन्नवस्त्रहिरण्यादि सर्वं वै भूमिसम्भवम् ॥ ७:१८॥
भूमिदानेन विप्रेन्द्र सर्वदानफलं लभेत्।
भूमिदानसमं विप्र यद्यस्ति वद तत्त्वतः ॥ ७:१९॥
मातृकुक्षिविमुक्तस्तु धरणीशरणो भवेत्।
चराचराणां सर्वेषां भूमिः साधारणा स्मृता ॥ ७:२०॥
एकहस्तं द्विहस्तं वा पञ्चाशच्छतमेव वा।
सहस्रायुतलक्षं वा भूमिदानं प्रशस्यते ॥ ७:२१॥
एकहस्तां च यो भूमिं दद्याद्द्विजवराय तु।
वर्षकोटिशतं दिव्यं स्वर्गलोके महीयते ॥ ७:२२॥
एवं बहुषु हस्तेषु गुणागुणि फलं स्मृतम्।
श्रद्धाधिकं फलं दानं कथितं ते द्विजोत्तम ॥ ७:२३॥
जामदग्न्येन रामेण भूमिं दत्त्वा द्विजाय वै।
आयुरक्षयमाप्तं तु इहैव च द्विजोत्तम ॥ ७:२४॥

[गोदानम्]

हेमशृङ्गां रौप्यखुरां चैलघण्टां द्विजोत्तम।

17a रक्तिमाषक°] K_{07}^{ac} ; रन्तिमाषक° C_{94} , रत्तिमाषक° $C_{45}K_{82}K_{07}^{pc}$, रन्तिम्मान्सक° C_{02} , रत्तिमान्सक° K_{10} , रत्तिमाषक° E **17b** °र्धं] $C_{94}C_{45}K_{07}E$; °द्ध $C_{02}K_{82}K_{10}$ **17cd** वृद्धिर्ज्ञेया] $C_{94}E$; वृद्धि ज्ञेया $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$, वृर्द्धि ज्ञेया K_{07} **18a** °धारं] C_{45} ; °धार° $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$ **18ab** °दानं प्रशंसन्ति] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दा⋆⟨नम्प्र⟩×सन्ति C_{94} **18d** सर्वं वै] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सर्वं ⟨वे⟩ C_{94} (top of akṣaras lost) **19b** °फलं लभेत्] $CK_{82}K_{10}^{pc}E$; °ललं भवेत् K_{10}^{ac} , °लं भवेत् K_{07} **20a** °मुक्तस्तु] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °मुक्तिस्तु E **20b** °शरणो] $CK_{82}K_{10}$; °शरण K_{07} , °शरणां E **21a** एकहस्तं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; एकहस्त° $C_{94}C_{02}E$ **21d** भूमिदानं प्रशस्यते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; भूमिदान प्रशस्यते C_{45} , पञ्चाशच्छतमेव वा। सहायुतलक्षम्वा भूमिदं प्रशस्यते K_{10} (eyeskip) **22a** °हस्तां च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; °हस्तञ्च $C_{45}K_{10}$ **22b** दद्याद्वि°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; दद्या द्वि° E **23b** गुणागुणि°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; गुणागणि° E **23c** °धिकं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$; °धिक° $C_{94}K_{07}E$ **23d** °त्तम] $CK_{82}K_{10}E$; °त्तमः K_{07} **24a** जामदग्न्येन] $C_{45}K_{82}K_{07}$; जामदग्न्ये⋆ C_{94} , जामदग्नेन $C_{02}K_{10}E$ • रामेण] $C_{45}K_{07}E$; रामेन $C_{02}K_{82}K_{10}$, ⋆⋆ण C_{94} **24b** दत्त्वा द्वि°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दद्याद्वि° C_{45} **24d** च] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; हि E **25ab** (हेम° ... द्विजोत्तम)] $CK_{82}K_{07}E$; omitted in K_{10} **25a** °शृङ्गां] $CK_{07}E$; °शृङ्गं K_{82} , omitted in K_{10} • रौप्य°] $CK_{82}K_{10}E$; रोप्यं K_{07} • °खुरां] $C_{02}E$; °क्षुरां $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$, omitted in K_{10}

विप्राय वेदविदुषे दत्त्वानन्तफलं स्मृतम् ॥ ७:२५॥

[दानप्रशंसा]

दानाभ्यासरतः प्रवर्तनभवां शक्यानुरूपं सदा
अन्नं वस्त्रहिरण्यरौप्यमुदकं गावस्तिलान्मेदिनीम् ।
दद्यात्पादुकछत्त्रपीठकलशं पात्राद्यमन्यच्च वा
श्रद्धादानमभिन्नरागवदनं कृत्वा मनो निर्मलम् ॥ ७:२६॥

दानादेव यशः श्रियः सुखकराः ख्यातिं च तुल्यां लभेत्
दानादेव निगर्हणं रिपुगणे आनन्ददं सौख्यदम् ।
दानाद्दुर्जयता प्रसादमतुलं सौभाग्य दानाल्लभेत्
दानादेव अनन्तभोग नियतं स्वर्गं च तस्माद्भवेत् ॥ ७:२७॥

दानादेव च शक्रलोकसकलं दानाज्जनानन्दनम्
दानादेव महीं समस्त बुभुजे सम्राड्महीमण्डले ।
दानादेव सुरूपयोनिसुभगश्चन्द्राननो वीक्ष्यते
दानादेव अनेकसम्भवसुखं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ ७:२८॥

---

25 cf. e.g. MBh 7.58.18: तथा गाः कपिला दोग्ध्रीः सर्षभाः पाण्डुनन्दनः। हेमशृङ्गी रूप्यखुरा दत्त्वा चक्रे प्रदक्षिणम्॥ and Bhaviṣyapurāṇa Uttara 12.25 CHECK: हेमशृंगीं रौप्यखुरां सघंटां कांस्यदोहनाम्। महादेवाय गां दद्याद्दीक्षिताय द्विजाय वै॥

25d दत्त्वानन्त°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; दत्त्वान्त° E **26a** °रूपं] $CK_{82}K_{07}E$; °रूप K_{10} **26b** °रौप्य°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °रोप्य° C_{45} , °ऽरौप्यऽ° K_{07} • गावस्तिलान्मे°] em. ; गावस्तिलाम्मे° C_{94} $C_{02}K_{07}$, गावस्तिला मे° $C_{45}K_{82}$, गावन्तिला मे° K_{10} , गावस्तिलं मे° E **26c** दद्यात्पा°] C $K_{82}K_{07}E$; दद्या पा° K_{10} • पात्राद्यमन्यच्च वा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; पत्राद्यमन्यच्च वा C_{45} , पात्रेषु लब्धेषु वै E **26d** श्रद्धादान°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; दत्त्वादान° E **27a** यशः] $C_{45}K_{07}E$; यश $C_{94}C_{02}$ $K_{82}K_{10}$ • सुखकराः] $CK_{82}K_{10}K_{07}^{ac}E$; सुखकर K_{07}^{pc} • ख्यातिं च तुल्यां] em. ; ख्यातिश्च तुल्यं C $K_{82}K_{10}K_{07}E$ • लभेत्] $CK_{82}K_{10}$; भवेत् $K_{07}E$ **27b** निगर्हणं] $C_{94}^{pc}C_{02}K_{82}E$; निर्हणं C_{94}^{ac} , निवर्हणं $C_{45}K_{07}$, निगर्हन K_{10} • °गणे आनन्ददं सौख्यदम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °गणै आनन्ददं सौख्यदम् C_{02} , °गणैश्चानन्दसौख्यप्रदम् E **27c** दानाद्दु°] E ; दानाद्दू° $CK_{82}K_{10}K_{07}$ • °र्जयता] $CK_{10}K_{07}E$; °र्जयताम् K_{82} • प्रसाद°] $CK_{10}K_{07}E$; प्रासाद° K_{82} • सौभाग्य] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; सौगाग्य C_{45} , सौभाग्यं E (unmetr.) • दानाल्लभेत्] $C_{45}E$; दानं लभेत् $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$ **27d** दानादेव] $C_{94}C_{45}$ $K_{82}K_{10}K_{07}E$; दानादोव C_{02} • °नियतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °नियत C_{02} **28a** शक्रलोकसकलं] $CK_{10}K_{07}$; शत्रुलोकसकलं K_{82} , शक्रलोकमतुलं E • दानाज्ज°] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दाना ज° C_{94} , दानार्ज° C_{45} **28b** दानादेव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दानेदेव C_{45} • महीं समस्त] conj. ; महीसमासु $C_{45}C_{02}$, महीं समांसु $C_{94}K_{82}K_{07}$, मही समस्त K_{10} , महीयसां स E • सम्राड्म°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$ $K_{07}E$; संम्राड्म° C_{45} **28c** सुरूप°] $CK_{82}K_{07}E$; स्वरूप° K_{10} • °योनिसु°] $K_{10}E$; °योनिस्सु° C_{94} °योनिः सु° $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}$ • °भगश्च°] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{07}$; °भग च° $C_{45}K_{82}E$ • °न्द्राननो] C_{94} $C_{45}K_{82}E$; °न्द्रानने $C_{02}K_{10}$, °न्द्राननौ K_{07} • वीक्ष्यते] $C_{45}C_{02}$; वीक्षते $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$, विक्षते E **28d** निःसंशयम्] $C_{94}C_{45}K_{07}$; निसंशयः C_{02} , निःसंशयः $K_{82}E$, निस्सयः K_{10}

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानप्रशंसाध्यायः सप्तमः॥

Colophon: °प्रशंसाध्यायः सप्तमः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; °प्रशंसाध्यायः समाप्तः C_{45} , °प्रशंसा सप्तमो ऽध्यायः E

[अष्टमो ऽध्यायः]

[नियमेषु स्वाध्यायः (५)]

पञ्चस्वाध्यायनं कार्यमिहामुत्र सुखार्थिना।
शैवं सांख्यं पुराणं च स्मार्तं भारतसंहिताम् ॥ ८:१॥
शैवतत्त्वं विचिन्तेत शैवपाशुपतद्वये।
अत्र विस्तरतः प्रोक्तं तत्त्वसारसमुच्चयम् ॥ ८:२॥
संख्यातत्त्वं तु सांख्येषु बोद्धव्यं तत्त्वचिन्तकैः।
पञ्चतत्त्वविभागेन कीर्तितानि महर्षिभिः ॥ ८:३॥
पुराणेषु महीकोषो विस्तरेण प्रकीर्तितः।
अधोर्ध्वमध्यतिर्यं च यत्नतः सम्प्रवेशयेत् ॥ ८:४॥
स्मार्तं वर्णाश्रमाचारं धर्मन्यायप्रवर्तनम्।
शिष्टाचारो ऽविकल्पेन ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः ॥ ८:५॥
इतिहासमधीयानः सर्वज्ञः स नरो भवेत्।
धर्मार्थकाममोक्षेषु संशयस्तेन छिद्यते ॥ ८:६॥

[नियमेष्वुपस्थनिग्रहः (६)]

शृणुष्वावहितो विप्र पञ्चोपस्थविनिग्रहम्।
स्त्रियो वा गर्हितोत्सर्गः स्वयंमुक्तिश्च कीर्त्यते।
स्वप्नोपघातं विप्रेन्द्र दिवास्वप्नं च पञ्चमः ॥ ८:७॥

1a °स्वाध्यायनं] $CK_{82}K_{10}PE$; °स्वाध्ययनं K_{07} **1b** °मुत्र] $CK_{82}K_{10}K_{07}P$; °मूत्र E • °र्थिना] $CK_{82}K_{07}PE$; °र्थिनां K_{10} **1c** शैवं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; ⟨शै⟩लं C_{02} • सांख्यं] $C_{94}C_{45}K_{07}PE$; शांख्य C_{02}, साख्यं $K_{82}K_{10}$ **1d** स्मार्तं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}PE$; स्मार्त $C_{02}K_{10}$ • भारतसंहिताम्] $CK_{10}PE$; भारतसंहिताः K_{82}, भारत्तसंहितां K_{07} **2a** शैव°] conj. ; शैवे $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$, शैवै $C_{45}P$, शैवं E • °तत्त्वं] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; °तत्त्व P **2b** शैव°] P ; शैवः $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$, शैवाः $C_{02}E$, शैवा K_{82} • °द्वये] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; °ये C_{45} **2d** °सारसमुच्चयम्] $CK_{07}PE$; °सारं समुच्चयम् K_{82}, °सारं समुद्यय K_{10} **3a** संख्यातत्त्वं तु] $K_{82}K_{07}P$; सं⟨ख्या⟩⋆⋆⋆ C_{94}, संख्यातत्त्वं C_{45}, शाङ्ख्यातत्वं तु C_{02}, सख्यतत्वन्तु K_{10}, संख्यातत्त्व तु E • सांख्येषु] $CK_{82}K_{07}PE$; सख्येषु K_{10} **3c** °तत्त्व°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}PE$; °तत्वा° C_{45}, omitted in K_{10} **4c** अधोर्ध्व°] $CK_{82}K_{07}PE$; अधोर्ध्वं K_{10} • °मध्य°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; °मध° C_{02} **4d** यत्नतः] $CK_{82}K_{07}PE$; यत्नत K_{10} • सम्प्रवेशयेत्] $CK_{82}K_{10}K_{07}P$; सम्प्रबोधयेत् E **5a** स्मार्तं वर्णा°] C_{94} ; तस्मार्त्तम्वर्ण्णा° C_{45}, स्मार्तवर्णा° $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$, स्मार्त्तं वर्ण्णा° P **5b** धर्म°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; धर्मं C_{02} • °वर्तनम्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °व⋆नं P, °वर्तन E **5c** °चारो] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$; °चार° $C_{02}E$, °चारा K_{82}, °चा⟨रो⟩° P **5d** ग्राह्यस्तत्र अशङ्कितः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; ग्राह्यस्त⋆⋆⋆ङ्कितः C_{94} **6b** °ज्ञः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; °ज्ञ C_{02} **7b** °ग्रहम्] $CK_{10}K_{07}PE$; °ग्रह⟨:⟩ K_{82} **7c** गर्हितोत्सर्गः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}P$; गर्हितस्सर्ग्गः C_{02}, गर्हितो विप्र K_{82}, गर्हितो स्वर्गः E **7d** स्वयं°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; स्वय° C_{45} • कीर्त्यते] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; की⟨र्त्स्य⟩ते C_{02} **7e** °घातं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}P$; °घात C_{02} E

[स्त्रियः]

अगम्या स्त्री दिवा पर्वे धर्मपत्न्यपि वा भवेत्।
विरुद्धस्त्री न सेवेत वर्णभ्रष्टाधिकासु च ॥ ८:८॥

[गर्हितोत्सर्गः]

अजमेषगवादीनां वडवामहिषीषु च।
गर्हितोत्सर्गमित्येतद्यत्नेन परिवर्जयेत् ॥ ८:९॥

[स्वयंमुक्तिः]

अयोन्यकषणा वापि अपानकषणापि वा।
स्वयंमुक्तिरियं ज्ञेया तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥ ८:१०॥

[स्वप्नघातं]

स्वप्नघातं द्विजश्रेष्ठ अनिष्टं पण्डितैः सदा।
स्वप्ने स्त्रीषु रमन्ते च रेतः प्रक्षरते ततः ॥ ८:११॥

[दिवास्वप्नम्]

दिवाशयं न कर्तव्यं नित्यं धर्मपरेण तु।
स्वर्गमार्गार्गला ह्येताः स्त्रियो नाम प्रकीर्तिताः ॥ ८:१२॥

[नियमेषु व्रतपञ्चकम् (७)]

मार्जारकबकश्वानगोमहीव्रतपञ्चकम्।

[मार्जारकव्रतम्]

स्वविष्ठमूत्रं भूमीषु छादयेद्द्विजसत्तम।

8ab cf. Manu 11.175 (Olivelle's edition): मैथुनं तु समासेव्य पुंसि योषिति वा द्विजः । गोयाने ऽप्सु दिवा चैव सवासाः स्नानमाचरेत् ॥ and Manu 3.45 (Olivelle's edition): ऋतुकालाभिगामी स्यात्स्वदारनिरतः सदा ।पर्ववर्जं व्रजेच्चैनां तद्व्रतो रतिकाम्यया ॥ **12cd** cf. Padmapurāṇa 1.13.395cd: परित्यजध्वं दाराणि स्वर्गमार्गार्गलानि च

8a स्त्री दिवा पर्वे] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; ⋆ दिवा पर्व्वे C_{94} , ⋆⋆⋆ पर्वे P , स्त्री दिवापूर्वे E **8b** °पत्न्यपि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$PE ; °पत्नी पि C_{02} **8c** विरुद्धस्त्री न] $CK_{10}K_{07}$; विरुद्धस्त्री निसेवेत K_{82}P , द्विरुद्धास्त्रीन्न E **8d** °धिकासु च] $C_{94}C_{45}K_{82}$P ; °धिकासु त C_{02} , °दिकाषु च K_{10} , °विकाषु च K_{07} , °पिकासु च E **9a** °मेष°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$PE ; °मेय° C_{45} **10a** अयोन्य°] conj. ; अन्योन्य° $CK_{82}K_{10}K_{07}$PE • °कषणा] $C_{94}K_{82}$; °कर्षणा $C_{45}C_{02}K_{10}K_{07}$PE **10b** °कषणापि] CK_{82} ; °कर्षणापि $K_{10}K_{07}$PE **10c** स्वयंमुक्ति°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$PE ; स्वयमुक्ति° C_{45} • ज्ञेया] $CK_{82}K_{07}$PE ; ज्ञेयां K_{10} **10d** तस्मात्तां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$P ; तस्मात्तं C_{02} , तस्मात्तां K_{10} , तस्मात्स्त्री E **11a** स्वप्नघा°] $CK_{82}K_{10}K_{07}P^{pc}$E ; स्वप्नजा° P^{ac} **11b** पण्डितैः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$PE ; पण्डितै C_{02} , पण्डितेः K_{07} **11d** प्रक्षरते] $CK_{82}K_{10}K_{07}$P ; प्रस्खलतस् E • ततः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$PE ; तत C_{02} **12a** दिवाशयं न] CPE ; दिवासयानं K_{10} , दिवाशयेन्न K_{82} , दिवाशायं K_{07} **12b** नित्यं] $CK_{82}K_{07}$PE ; नित्य K_{10} • °परेण तु] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$PE ; °परेन तु C_{94} , °परेण च C_{02} **12c** ह्येताः] K_{07} ; ह्येता $CK_{82}K_{10}$PE **12d** स्त्रियो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$P ; स्त्रीयो E • °कीर्तिताः] $CK_{82}K_{10}$PE ; °कीर्तिता K_{07} **13ab** मार्जारकबकश्वानगोमहीव्रत°] $CK_{82}K_{07}$P ; मार्जारबकबश्वानगोमहीव्रत° K_{10} , मार्जारकश्च श्वानाश्च गोमहीवक E **13c** °विष्ठ°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$P ; °विष्टा° E • °मूत्रं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}$PE ; °मूत्र° $C_{45}K_{10}$

सूर्यसोमानुमोदन्ति मार्जारव्रतिकेषु च ॥ ८:१३॥

[बकव्रतम्]

बकवच्चेन्द्रियग्रामं सुनियम्य तपोधन।
साधयेच्च मनस्तुष्टिं मोक्षसाधनतत्परः ॥ ८:१४॥

[श्वानव्रतम्]

मूत्रविष्ठे न भूमीषु कुरुते श्वानदः सदा।
तुष्यते भगवान्शर्वः श्वानव्रतचरो यदि ॥ ८:१५॥

[गोव्रतम्]

मूत्रवर्चो न रुध्येत सदा गोव्रतिको नरः।
भीम तुष्टिकरश्चैव पुराणेषु निगद्यते ॥ ८:१६॥

[महीव्रतम्]

कुद्दालैर्दारयन्तो ऽपि कीलकोटिशतैश्चितः।
क्षमते पृथिवी देवी एवमेव महीव्रतः ॥ ८:१७॥
व्रतपञ्चकमित्येतद्यश्चरेत जितेन्द्रियः।
स चोत्तममिदं लोकं प्राप्नोति न च संशयः ॥ ८:१८॥

[नियमेष्वुपवासः (८)]

शेषान्नमन्तरान्नं च नक्तायाचितमेव च।
उपवासं च पञ्चैतत्कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ ८:१९॥

[शेषान्नम्]

वैश्वदेवातिथिशेषं पितृशेषं च यद्भवेत्।
भृत्यपुत्रकलत्रेभ्यः शेषाशी विघसाशनः ॥ ८:२०॥

[अन्तरान्नम्]

13e °मोदन्ति] $CK_{82}K_{10}K_{07}P$; °षादन्ति E **14a** तपोधन] $CK_{82}K_{10}P$; तपोधनः K_{07} , तपोधनम् E **14c** साधयेच्च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; साधये च C_{45} • मनस्तुष्टिं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; मनस्तुष्टि° $C_{45}C_{02}$ **14d** °साधन°] $CK_{82}K_{10}PE$; °सान° K_{07} **15a** मूत्रविष्ठे न] $CK_{82}K_{10}K_{07}P$; मूत्रविष्टे च E **15b** श्वानदः] K_{82} ; धुनदं $CK_{10}K_{07}P$, छादनं E **15c** शर्वः] $C_{94}K_{82}K_{07}PE$; सर्वः $C_{45}K_{10}$, सव्वः C_{02} **16a** °वर्चो] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{07}P$; °वच्चो $C_{45}K_{82}$, °वर्चा E **16b** गोव्रतिको] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; ⋆⋆तिको C_{94} **16c** भीम तु°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}P$; भीमस्तु° $C_{02}K_{10}E$ **17a** कुद्दालैर्दारयन्तो] $K_{82}PE$; कुद्दालैर्दारयन्नो C_{94} , कुद्दारै दारयन्तो C_{45} , कुदारै दारयन्ता C_{02} , कुद्दालै द्दारयामास K_{10} , कुद्दालै दारयन्तो K_{07} **17b** कीलकोटिशतैश्चितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}P$; कीटकोटीशतैरपि $C_{02}E$ **17d** °व्रतः] $CK_{82}K_{10}PE$; °व्रत K_{07} **18b** जितेन्द्रियः] $CK_{82}K_{07}PE$; द्विजेन्द्रियः K_{10} **19a** शेषान्नमन्तरान्नं च] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}P^{pc}$; शेषान्नमन्नरान्नं च K_{82} , शेषान्नमरान्नं च P^{ac} , शेषाणामन्तराणाञ्च $C_{02}E$ **19b** नक्तायाचित°] $CK_{82}K_{10}PE$; नक्त(या)चित° K_{07} • च] $CK_{82}K_{10}K_{07}P$; वा E **19cd** पञ्चैतत्क°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; पञ्चैते क° C_{02} **20a** °शेषं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; °शेषां C_{45} **20d** विघसाशनः] $C_{94}K_{82}K_{10}$; विघसासनम् C_{45} , विघसाषिनः C_{02} , विघशासनः K_{07} , विघसाशन(ः) P^{pc} , घसाशन P^{ac} , विषसासनः E

अन्तरा प्रातराशी च सायमाशी तथैव च।
सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते कदाचन ॥ ८:२१॥

[नक्तान्नम्]

न दिवा भोजनं कार्यं रात्रौ नैव च भोजयेत्।
नक्तवेले च भोक्तव्यं नक्तधर्मं समीहता ॥ ८:२२॥

[अयाचितान्नम्]

अनारम्भस्य आहारं कुर्यान्नित्यमयाचितम्।
परैर्दत्तं तु यो भुङ्क्ते तमयाचितमुच्यते ॥ ८:२३॥

[उपवासः]

भक्ष्यं भोज्यं च लेह्यं च चोष्यं पेयं च पञ्चमम्।
न काङ्क्षेन्नोपयुञ्जीत उपवासः स उच्यते ॥ ८:२४॥

[नियमेषु मौनव्रतम् (९)]

मिथ्यापिशुनपारुष्यतीक्ष्णवागप्रलापनम्।
मौनपञ्चकमित्येतद्धारयेन्नियतव्रतः ॥ ८:२५॥

[मिथ्यावचनम्]

असम्भूतमदृष्टं च धर्माच्चापि बहिष्कृतम्।
अनर्थाप्रियवाक्यं यत्तन्मिथ्यावचनं स्मृतम् ॥ ८:२६॥

21cd ≈ MBh 12.214.9: अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं तथैव च। सदोपवासी च भवेद् यो न भुङ्क्ते कथंचन॥ ≈ MBh 13.93.10: अन्तरा सायमाशं च प्रातराशं तथैव च। सदोपवासी भवति यो न भुङ्क्ते ऽन्तरा पुनः॥

21a अन्तरा प्रातराशी] em. ; अन्तरा प्रान्तराशी $CK_{82}K_{07}$, अन्तरा ⟨क्रन्त⟩राशी K_{10} , अन्तारा प्रा⟨त्त⟩राशी P , अन्तसम्प्रान्तराशी E **21b** सायमाशी] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}P$; सायमाशीन् C_{94} , नियमाशी E **21c** °वासी भवति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; °वासी च भवति C_{02} **21d** कदाचन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; कदाचनः C_{02} **22a** भोजनं] $CK_{82}K_{10}PE$; नोजनं K_{07} **22b** च] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{07}PE$; तु C_{45} , omitted in K_{82} • भोजयेत्] $CK_{82}K_{07}PE$; कारयेत् K_{10} **22a** °वेले च] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}P$; °वेला च C_{45} , °वेलो च K_{07} , °वेले व E **22b** °धर्मं समीहता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}P$; °धर्मसमीहता $C_{02}K_{10}$, °धर्म्मः समीहितः E **23b** कुर्यान्नि°] $CK_{82}K_{10}PE$; कुर्या नि° K_{07} **23c** परैर्दत्तं तु] $C_{94}C_{45}K_{82}P$; परै दत्तञ्च C_{02} , परै दत्तन्तु K_{10} , परैर्दन्तन्तु $K_{07}E$ **23d** तमयाचि°] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; नमयाचि° P^{ac} , ⟨तम⟩याचि° P^{pc} **24a** भक्ष्यं] $CK_{10}K_{07}PE$; भक्ष्य K_{82} **24c** काङ्क्षेन्नो°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; काङ्क्षे नो° C_{02} • °युञ्जीत] $C_{02}K_{82}K_{10}$; °⋆⋆त C_{94} , °यञ्जीत C_{45} , °भुञ्जीत PE , °भुजीत K_{07} **24d** °वासः स] $CK_{82}PE$; °वास स K_{10} , °वासस्य K_{07} **25a** °पारुष्य°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}P$; °संभिन्ना C_{02} , °याभिन्ना E **25b** °तीक्ष्णवाग°] conj. ; °स्पृष्टवाग° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}P$, पृष्टवाक° C_{02} , पृष्तेवाक° E **25c** मौनपञ्चक°] $C_{94}C_{45}K_{10}$; मौनं पञ्चक° $C_{02}K_{82}K_{07}E$, मौनम्पञ्च° P • °त्येत°] $CK_{82}K_{10}K_{07}P^{pc}E$; °त्ये° P^{ac} **25d** °रयेन्नि°] $CK_{82}K_{10}K_{07}P$; °रयन्नि° E **26a** °दृष्टं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; दृष्ट⟨ञ्च⟩ C_{02} **26b** धर्माच्चापि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}P$; धर्मश्चापि C_{02} , धर्मं चापि E • बहिष्कृतम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}P$; बहिष्कृतः $C_{02}E$, नहिष्कृतं K_{10} **26c** अनर्था°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}P$; अनर्थ° $C_{02}E$ **26cd** °वाक्यं यत्तन्मि°] $C_{94}C_{45}K_{82}P$; वक्तार तं मि° C_{02} , वाक्य यत्तन्मि° K_{10} , वाक्यं यन्तन्मि° $K_{07}E$ **26d** स्मृतम्] $C_{94}C_{02}EK_{82}K_{10}K_{07}P$; स्मृतः C_{45}

[पिशुनः]

परस्त्रीं नाभिनन्दन्ति परस्यैश्वर्यमेव च।
अनिष्टदर्शनाकाङ्क्षी पिशुनः समुदाहृतः ॥ ८:२७॥

[पारुष्यम्]

मृतमाता पिता चैव हानिस्थानं कथं भवेत्।
भुङ्क्ष्व काममसृष्टानां पारुष्यं समुदाहृतम् ॥ ८:२८॥

[तीक्ष्णवाक्]

हृदि न स्फुटसे मूढ शिरो वा न विदार्यसे।
एवमादीन्यनेकानि तीक्ष्णवादी स उच्यते ॥ ८:२९॥

[असत्प्रलापः]

द्यूतभोजनयुद्धं च मद्यस्त्रीकथमेव च।
असत्प्रलापः पञ्चैतत्कीर्तितं मे द्विजोत्तम ॥ ८:३०॥
मौनमेव सदा कार्यं वाक्यसौभाग्यमिच्छता।
अपारुष्यमसम्भिन्नं वाक्यं सत्यमुदीरयेत् ॥ ८:३१॥
यस्तु मौनस्य नो कर्ता दूषितः स कुलाधमः।
जन्मे जन्मे च दुर्गन्धो मूकश्चैवोपजायते ॥ ८:३२॥
तस्मान्मौनव्रतं सदैव सुदृढं कुर्वीत यो निश्चितं
वाचा तस्य अलङ्घ्यता च भवति सर्वां सभां नन्दति ।
वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य सततं वायन्ति गन्धोत्कटाः
शास्त्रानेकसहस्रशो गिरि नरः प्रोच्चार्यते निर्मलम् ॥ ८:३३॥

27a परस्त्रीं ना°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}P$; परस्त्री ना° $C_{02}E$, परस्त्रीन्ना° K_{10} • °भिनन्दन्ति] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; °भिन्नन्दन्ति C_{02}, °भिनन्ति C_{45} **27b** परस्यैश्वर्य°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; परसैश्वर्य° C_{45} **27c** °दर्शना°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}PE$; °दर्ब्भना° C_{02}, °दर्शनां K_{10} **27d** पिशुनः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; पिशुन C_{02} **28a** मृत°] $CK_{82}K_{10}K_{07}P^{ac}E$; मृता° P^{pc} **28b** °स्थानं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; °स्थान $C_{45}C_{02}$ **28c** भुङ्क्ष्व] $K_{07}P$; भुक्त C_{94}, भुक्त्वा $C_{45}C_{02}$, भुंक्षा K_{82}, भुक्ष K_{10}, भुक्ता E • काममसृष्टानां] $C_{94}K_{82}K_{07}PE$; कामसुसमृष्तानां C_{02}, कममसृष्टानां C_{45}, काममुमृष्ताना K_{10} **29a** स्फुटसे] $CK_{82}K_{07}PE$; स्फुटय K_{10} **30a** °युद्धं] $CK_{82}K_{10}K_{07}P$; °युद्धश् E **30b** °कथ°] $K_{10}K_{07}$; °कष° $CK_{82}P$, °कर्ष° E **30cd** पञ्चैतत्की°] $CK_{82}PE$; पञ्चैते की° K_{10}, पञ्चेतत्की° K_{07} **30d** मे] $CK_{82}K_{10}K_{07}P$; ते E **31a** कार्यं] $CK_{82}K_{07}PE$; कार्या K_{10} **31b** वाक्य°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}PE$; वाक्यं $C_{02}K_{10}$ • °सौभाग्य°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; °सौभार्य° C_{45} **31c** °भिन्नं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}P$; °भिन्न C_{02}, °दिग्धं E **32b** दूषितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}P$; दूषित C_{02}, भूषितः E **32c** जन्मे जन्मे] $C_{45}C_{02}K_{82}E$; जन्म जन्म $C_{94}K_{10}K_{07}P$ • दुर्गन्धो] $C_{94}K_{10}K_{07}P$; दुग्गन्धो C_{45}, दुर्गन्धा C_{02}, दुगन्धो K_{82}, दृगन्धो E **33a** तस्मान्मौ°] $C_{02}K_{10}K_{07}PE$; ⋆⋆त्मौ° C_{94}, तस्मात्मौ° $C_{45}K_{82}$ • सदैव] $C_{94}C_{45}K_{82}PE$; सदेव $C_{02}K_{07}$, सुदैत्य K_{10} • कुर्वीत यो निश्चितम्] $C_{94}C_{45}K_{07}PE$; कुर्वन्ति येन्निश्चितम् $C_{02}K_{82}$, कुर्वन्ति योन्निश्चित K_{10} **33b** अलङ्घ्यता च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}P$; अलंघ्यताञ्च $C_{02}K_{07}E$ • सर्वां सभां] $C_{94}K_{82}PE$; सर्वा सभा $C_{45}K_{07}$, सर्वः सभान् C_{02}, सर्वा सुभा K_{10} **33c** वक्त्राच्चोत्पलगन्धमस्य] $C_{94}C_{45}K_{07}P^{ac}$; वक्त्रं चोत्पलमस्य C_{02}, वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K_{82}, वक्त्रं चोत्पलगन्धमस्य K_{10}, वक्त्राश्चोत्पलगन्धमस्य P^{pc}, वक्त्राच्चोतरगन्धमस्य E

[नियमेषु स्नानम् (१०)]

स्नानं पञ्चविधं चैव प्रवक्ष्यामि यथातथम्।
आग्नेयं वारुणं ब्राह्मचं वायव्यं दिव्यमेव च ॥ ८:३४॥

[आग्नेयं स्नानम्]

आग्नेयं भस्मना स्नानं तोयाच्छतगुणं फलम्।
भस्मपूतं पवित्रं च भस्म पापप्रणाशनम् ॥ ८:३५॥
तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत देहिनां तु मलापहम्।
सर्वशान्तिकरं भस्म भस्म रक्षकमुत्तमम् ॥ ८:३६॥
भस्मना त्र्यायुषं कृत्वा ब्रह्मचर्यव्रते स्थितम्।
भस्मना ऋषयः सर्वे पवित्रीकृतमात्मनः ॥ ८:३७॥
भस्मना विबुधा मुक्ता वीरभद्रभयार्दिताः।
भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव ब्रह्मणानुमतिः कृता ॥ ८:३८॥
चतुराश्रमतो ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम्।
तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं भस्मधारणहेतुतः ॥ ८:३९॥

[वारुणं स्नानम्]

वारुणं सलिलं स्नानं कर्तव्यं विविधं नरैः।
नदीतोयतडागेषु प्रस्रवेषु ह्रदेषु च ॥ ८:४०॥

[ब्राह्मचं स्नानम्]

33d °सहस्रशो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; °सहस्राशो C_{45} • °मलम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}P$; °मलः $C_{45}C_{02}E$ **34a** पञ्चविधं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; पञ्चवि C_{45} **34b** यथातथम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; ⋆⋆तथम् C_{94} **34c** आग्नेयं] $CK_{82}K_{07}PE$; आग्नेये K_{10} • वारुणं] $CK_{82}K_{10}K_{07}P$; ब्राह्मणं E • ब्राह्मचं] $CK_{82}K_{10}PE$; ब्रह्मचं K_{07} **35a** स्नानं] $CK^{pc}_{82}K_{10}K_{07}PE$; स्नाना K^{ac}_{82} **35b** °गुणं] $CK_{82}K_{10}PE$; °गुण° K_{07} **36a** तस्माद्भस्म प्रयुञ्जीत] $CK_{82}K_{07}PE$; ⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆त K_{10} **37a** त्र्यायुषं कृत्वा] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; त्र्यायु⋆⋆⋆ C_{94} , त्र्यायुष्यं कृत्वा P **37b** °व्रते] $CK_{82}K_{10}K_{07}P$; °व्रत° E **37c** ऋषयः सर्वे] $CK_{82}K_{10}K_{07}P$; ऋषिभिर्सर्वैः E **38a** मुक्ता] $CK_{82}K_{10}K_{07}P$; मुक्ताः E **38b** °र्दिताः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; °र्त्तिताः C_{45} **38c** भस्मानुशंसं दृष्ट्वैव] corr. Törzsök ; भस्मानुसंसं दृष्ट्यैव C_{94} , भस्मानुशंसां दृष्ट्व C_{45} , भस्मानुसंसदृष्टैव $C_{02}K_{10}$, भस्मानुसंसन्दृष्ट्वैव K_{82} , भस्मानुशंसंदृष्ट्यैवं K_{07} , भस्मानुशंसं दृष्टैव P , भस्मना शं प्रदृश्यैवं E **38d** ब्रह्मणानुमतिः] em. ; ब्रह्मणानुमता $CK_{82}K_{10}K_{07}P$, ब्राह्मणानुमतो E • कृता] em. ; कृतः $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}PE$, कृतिः C_{02} , कृताः K_{82} **39a** चतुराश्रमतो] $C_{45}C_{02}K_{10}PE$; चातुराश्रमतो $C_{94}K_{07}$, चतुराश्रतो K^{ac}_{82} , चातुराश्रमतो K^{pc}_{82} **39ab** ऽधिक्यं व्रतं पाशुपतं कृतम्] $CK_{82}K_{07}PE$; ⟨धिक्यव्रतपाशुपत⟩⋆⋆⋆ K_{10} (top of akṣaras lost) **39c** तस्मात्पाशुपतं श्रेष्ठं] $CK_{82}K_{07}PE$; omitted inK_{10} **39d** °हेतुतः] em. Törzsök ; °हेतवः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}PE$, °हेतुना C_{02} , °हेतुनुतः K_{10} **40a** वारुणं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}PE$; वा⋆⋆ C_{94} , वारुणा K^{ac}_{07} , वारुण K^{pc}_{07} • सलिलं] $CK_{82}K_{10}P$; सलिल° $K_{07}E$ **40b** विविधं नरैः] CK_{82} ; विधिवन्नरैः $K_{07}PE$, विविन्नरैः K_{10} **40c** °तडागेषु] $CK_{82}K_{07}PE$; °तडागेवा K_{10} **40d** प्रस्रवेषु] $CK_{82}PE$; प्रयेवेषु K_{10} , प्रभवेषु K_{07}

ब्रह्मस्नानं च विप्रेन्द्र आपोहिष्ठं विदुर्बुधाः।
त्रिसंध्यमेव कर्तव्यं ब्रह्मस्नानं तदुच्यते ॥ ८:४१॥

[वायव्यं स्नानम्]

गोषु संचारमार्गेषु यत्र गोधूलिसम्भवः।
तत्र गत्वावसीदेत स्नानमुक्तं मनीषिभिः ॥ ८:४२॥

[दिव्यं स्नानम्]

वर्षतोयाम्बुधाराभिः स्नावयित्वा स्वकां तनुम्।
स्नानं दिव्यं वदत्येव जगदादिमहेश्वरः ॥ ८:४३॥

इति नियमविभागः पञ्चभेदेन विप्र
निगदित तव पृष्टः सर्वलोकानुकम्प्य ।
सकलमलपहारी धर्मपञ्चाशदेतन्
न भवति पुनजन्म कल्पकोट्यायुते ऽपि ॥ ८:४४॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः॥

41a विप्रेन्द्र] $CK_{82}K_{10}E$; विपेन्द्र $K_{07}P$ **41b** विदुर्बु°] $CK_{82}K_{10}PE$; विर्दुर्बु° K_{07} **42d** °क्तं] $CK_{82}K_{07}PE$; °क्त K_{10} **43b** तनुम्] $CK_{82}K_{10}PE$; तनं K_{07} **43c** दिव्यं] $CK_{82}K_{07}PE$; दिव्य K_{10} **43d** जगदादि°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}PE$; गजदादि° C_{45} **44a** °भागः] $CK_{82}K_{10}PE$; °भागं K_{07} **44b** निगदित तव] E ; निगदितस्तव $CK_{82}K_{10}K_{07}P$ (unmetr.) • °कम्प्य] C_{94} ; °कम्प $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}P$, °कम्पः K_{10}, °कम्प्यः E **44c** °पहारी] $C_{45}C_{02}K_{10}$; °पहारि $C_{94}K_{07}$(unmetr.), °प्रहारि $K_{82}P$, °पहारे E • °पञ्चाशदेतन्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}^{pc}K_{07}P$; °पञ्चाशमेतन् $C_{02}E$, °पञ्चादेतन् K_{10}^{ac} **44d** पुनजन्म] $C_{02}K_{10}$; पुनर्जन्म $C_{94}K_{82}K_{07}PE$, पुनर्जर्मा C_{45} **Colophon**: इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायो ऽष्टमः] P ; इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्याय अष्टमः $C_{94}K_{82}$, omitted inC_{45}, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाष्टमः $C_{02}K_{10}$, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नामाध्यायाऽष्टमः K_{07}, इति वृषसारसंग्रहे नियमप्रशंसा नाम अष्टमो ऽध्यायः E

[नवमो ऽध्यायः]

[त्रैगुण्यम्]

[अनर्थयज्ञ उवाच।]
त्रिकालगुणभेदेन भिन्नं सर्वचराचरम्।
तस्मात्त्रिगुणबन्धेन वेष्टितं निखिलं जगत् ॥ ९:१॥
विगतराग उवाच।
त्रैकाल्यमिति किं ज्ञेयं त्रैधातुकशरीरिणः।
किंचिद्विस्तरमेवेह कथयस्व तपोधन ॥ ९:२॥
अनर्थयज्ञ उवाच।
त्रैकाल्यं त्रिगुणं ज्ञेयं व्यापी प्रकृतिसम्भवः।
अन्योन्यमुपजीवन्ति अन्योन्यमनुवर्तिनः ॥ ९:३॥
सत्त्वं रजस्तमश्चैव रजः सत्त्वं तमस्तथा।
तमः सत्त्वं रजश्चैव अन्योन्यमिथुनाः स्मृताः ॥ ९:४॥
सात्त्विको भगवान्विष्णू राजसः कमलोद्भवः।
तामसो भगवानीशः सकलं विकलेश्वरः ॥ ९:५॥
सत्त्वं कुन्देन्दुवर्णाभं पद्मरागनिभं रजः।
तमश्चाञ्जनशैलाभं कीर्तितानि मनीषिभिः ॥ ९:६॥
सत्त्वं जलं रजो ऽङ्गारं तमो धूमसमाकुलम्।
एतद्गुणमयैर्बद्धाः पच्यन्ते सर्वदेहिनः ॥ ९:७॥

1a त्रिकाल°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; त्रिष्काल° C_{02} • °भेदेन] $CK_{82}K_{10}^{pc}K_{07}E$; °भेन K_{10}^{ac} **1b** भिन्नं] $CK_{82}K_{07}E$; भिन्न K_{10} **1c** तस्मात्त्रि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; तस्मा त्रि° $C_{02}K_{07}$ **2a** °काल्यम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °कालम् $C_{94}K_{07}$ **2ab** किं ज्ञेयं त्रै°] $C_{94}K_{07}$; विज्ञेयं त्रै° $C_{45}K_{82}K_{10}E$, कि ज्ञेयम्त्रै° C_{02} **2b** °धातुक°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °धायुक्त° E **2c** किंचि°] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सात्त्विको भगव् विष्णु राजसः कमलोद्भवः। तामसो भगवानीशः सकलं विक किञ्चि° C_{45}^{ac} (eyeskip to 9.5) • °वेह] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °तद्धि E **2d** कथयस्व] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; क⋆⋆⋆ C_{94} **3a** °काल्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °काल्य C_{02} • °गुणं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °गुण C_{02} **4a** सत्त्वं] $CK_{82}K_{07}E$; सत्व K_{10} • रजस्त°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; रजत° E **4b** रजः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; रज° $C_{02}K_{10}E$ • सत्त्वं तमस्तथा] $C_{94}K_{82}K_{07}$; सत्त्वं तमन्तथा C_{45}, सत्वस्तमस्तथा $C_{02}K_{10}$, सत्त्वतमस्तथा E **4c** तमः सत्त्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; तमसत्व° C_{02}, तमः सत्व° $K_{10}E$ • रजश्चैव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; रजःश्चैव C_{45} **4d** स्मृताः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; omitted in C_{02} **5a** °ष्णू] corr. ; °ष्णु $CK_{82}K_{10}K_{07}E$ **5b** राजसः कमलोद्भवः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⟨राज⟩⋆⋆⋆⋆⋆⋆ C_{94} **5cd** तामसो भगवानीशः सकलं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆⟨सकलम्⟩ C_{94} **6a** सत्त्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; सत्व $C_{02}K_{07}$ • °वर्णाभं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °वर्ण्णाभ C_{02}, °वण्णाभं K_{82} **6c** °भं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °भा E **7a** जलं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; रजं C_{02}, ज्वाल K_{10} • रजो ऽङ्गारं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; र⟨ङ्गो⟩ङ्गारन् C_{02}, रजोङ्गरन् E **7d** °देहिनः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °देहिना C_{45}

विगतराग उवाच।
केन केन प्रकारेण गुणपाशेन बध्यते।
चिह्नमेषां पृथक्केन कथयस्व तपोधन ॥ ९:८॥
अनर्थयज्ञ उवाच।
अनेकाकारभावेन बध्यन्ते गुणबन्धनैः।
मोहिता नाभिजानन्ति जानन्ति शिवयोगिनः ॥ ९:९॥
ऊर्ध्वगो नित्यसत्त्वस्थो मध्यगो रजसावृतः।
अधोगतिस्तमोऽवस्था भवन्ति पुरुषाधमाः ॥ ९:१०॥
स्वर्गे ऽपि हि त्रयो वैते भावनीयास्तपोधन।
मानुषेषु च तिर्येषु गुणभेदास्त्रयस्त्रयः ॥ ९:११॥
[सात्त्विकोत्तमाः]
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च धर्म इन्द्रः प्रजापतिः।
सोमो ऽग्निर्वरुणः सूर्यो दश सत्त्वोत्तमाः स्मृताः ॥ ९:१२॥
[सात्त्विकमध्यमाः]
रुद्रादित्या वसुसाध्या विश्वेशमरुतो ध्रुवः।
ऋषयः पितरश्चैव दशैते सत्त्वमध्यमाः ॥ ९:१३॥
[सात्त्विकाधमाः]
तारा ग्रहाः सुरा यक्षा गन्धर्वाः किंनरोरगाः।
रक्षोभूतपिशाचाश्च दशैते सात्त्विकाधमाः ॥ ९:१४॥
[राजसोत्तमाः]
ऋत्विक्पुरोहिताचार्ययज्वानो ऽतिथिविज्ञनी।

8b गुण°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; omitted in C_{94} **8c** °षां पृथक्केन] $CK_{82}K_{10}E$; °षा पृथकेन K_{07} **9c** °भिजानन्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °भिजानान्ति C_{02} **9d** जानन्ति] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; omitted in C_{45}^{ac} **10a** ऊर्ध्वगो नित्य] conj. ; ऊर्ध्वाङ्गो नित्य° $CK_{82}^{pc}E$, उर्ध्वाङ्गो नित्य° K_{07} , ऊर्ध्वाङ्गा नत्य° K_{82}^{ac}, ऊर्ध्वगो सित्य° K_{10}^{ac}, ऊर्ध्वगो सत्य° K_{10}^{pc} • °सत्त्व°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; °सत्य° $C_{02}E$, °नित्य° K_{10} **10b** मध्यगो] $CK_{10}K_{82}K_{07}$; मध्यमो E • °वृतः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °वृतम् E **10c** °गतिस्तमो°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °गतितमो° $C_{45}C_{02}$ **11c** मानुषेषु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; मनुष्येषु C_{45}, मानुष्येषु K_{07} • तिर्येषु] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; तीर्येषु E **11d** °स्त्रयः] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °स्त्रः C_{45}^{ac} **12b** धर्म इन्द्रः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; इर्म इन्द्र C_{45}, धर्मरिन्द्र° E **12c** ग्निर्वरुणः] $C_{94}K_{82}K_{07}$; ग्नि वरुण $C_{45}C_{02}K_{10}E$ **12d** दश] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; दशः E • सत्त्वोत्तमाः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; सत्वत्तमाः C_{45}, सत्तोतमाः K_{07} **13ab** °दित्या वसुसाध्या] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °दित्या वसुसा⋆ C_{94}, °दित्य वसुसाध्या C_{02}, °दित्य वसुसाध्याः वि° E **13b** विश्वेश°] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⋆श्वेश C_{94}, विश्वेशि° C_{02} **13d** दशैते] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दशैतेते C_{45}^{ac} **14a** ग्रहाः सुरा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; ग्रहास्वराः C_{02}, ग्रहाऽसुरा E **14b** गन्धर्वाः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; गन्धर्वा $C_{45}K_{82}$, गन्धर्व्वाः गन्धर्व्वा C_{02} **14c** °पिशाचाश्च] $CK_{82}K_{10}E$; °पिशाश्चाश्च K_{07} **14d** दशैते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दशेते C_{45} • सात्त्विका°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सत्वका° C_{45} **15b** °विज्ञनी] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °विज्ञकौ E

राजमन्त्री व्रती वेदी दशैते राजसोत्तमाः ॥ ९:१५॥

[जातयो राजसाधमाः]

सूतो ऽम्बष्टवणिक्चोग्रः शिल्पिकारुकमागधाः।
वेणवैदेहकामात्या दशैते रजमध्यमाः ॥ ९:१६॥

चर्मकृत्कुम्भकृत्कोली लोहकृत्तृपुनीलिकाः।
नटमुष्टिकचण्डाला दशैते रजसाधमाः ॥ ९:१७॥

[तामसोत्तमाः]

गोगजगवया अश्वमृगचामरकिंनराः।
सिंहव्याघ्रवराहाश्च दशैते तामसोत्तमाः ॥ ९:१८॥

[तामसमध्यमाः]

अजमेषमहिष्याश्च मूषिकानकुलादयः।
उष्ट्ररङ्कुशशगण्डा दशैते तममध्यमाः ॥ ९:१९॥

[तामसाधमाः]

ऋक्षगोधामृगशृङ्गिबकवानरगर्दभाः।
सूकरश्वानगोमायुर्दशैते तामसाधमाः ॥ ९:२०॥

[तमसात्त्विकाः]

क्रौञ्चहंसशुकश्येनभासबारुण्डसारसाः।
चक्राह्वशुकमायूरा दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२१॥

[तमराजसाः]

15c °मन्त्री व्रती] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °मन्त्रि व्रतो E **15d** राजसो°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; रामसो C_{45} **16a** सूतो ऽम्बष्ट°] E ; सूतो ⋆ष्ट° C_{94} , सूत⟨म्बष्ट⟩° C_{45} , सूतोन्वष्ठ° C_{02} , सूतोत्वष्टा° K_{82} , सूतोत्वष्ट° $K_{10}K_{07}$ • °वणिक्चो°] corr. ; °वणिश्चो° $CK_{82}K_{10}K_{07}$, °वणिश्चो° E **16b** शिल्पि°] K_{10} ; शिल्प° $CK_{82}K_{07}E$ • मागधाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; मागधा C_{02} **16c** वेणवैदेहकामात्या] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; वैणवेदेहकामात्या C_{45} , वेनवैदेहकामात्या K_{07} , वेणवैदेचकौ मात्या E **17a** °कृत्कोली] $CK_{10}K_{07}$; °ककोली K_{82} , °कृत्काली E **17b** °नीलिकाः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °तीलिका E **17c** °मुष्टिक°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °मौष्टिक° C_{02} • °चण्डाला] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °चाण्डालः E **17d** दशैते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दशेते C_{45} **18a** °गवया] $CK_{82}K_{07}$; °गवय K_{10} , °गवयो E **18b** °चामर°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; °वानर° $C_{02}E$, °⟨वा⟩नर° K_{10} **18c** °वराहा°] $CK_{82}K_{07}$; °वराह° $K_{10}E$ **18d** तामसोत्तमाः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; तामशोत्तमः C_{45} , तमसोत्तमाः E **19a** °महिष्याश्च] $CK_{82}K_{07}E$; °महिंष्या च K_{10} **19c** उष्ट्र°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; उष्ट° C_{02} , दंष्ट्रि° E • °शशगण्डा] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °शगण्डाश्च E **19d** तममध्यमाः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; तमध्यमाः C_{94} **20b** °गर्दभाः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °गर्दभः E **20c** सूकर°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सुखर° C_{45} **20cd** °गोमायुर्द°] $CK_{07}E$; °गोमायु द° $K_{82}K_{10}$ **20d** °शैते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °शेते C_{45} **21a** क्रौञ्च°] E ; क्रोञ्च° $CK_{82}K_{10}K_{07}$ **21b** °सारसाः] $CK_{82}K_{10}E$; °सारसा K_{07} **21c** °ह्वशुकमायूरा] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; °⟨ङ्ग⟩⋆⋆⋆यूरा C_{94} , °ङ्गशुकमायूरा E **21d** दशैते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दशेते C_{45} • तमसात्त्विकाः] $C_{02}K_{07}E$; तमस्सात्त्विकाः $C_{94}K_{10}$ (unmetr.), तमःसात्विकाः K_{82} (unmetr.), नमः सात्विकाः C_{45} (unmetr.)

बलाकाः कुक्कुटाः काकाश्चिल्लवकतित्तिराः।
गृध्रकङ्कबकश्येन दशैते तमराजसाः ॥ ९:२२॥
कोकिलोलूककिञ्जल्ककपोताः पञ्च एव च।
शारिकाश्च कुलिङ्गाश्च दशैते तमसाधमाः ॥ ९:२३॥
मकरगोहनक्राश्च ऋक्षाश्च तमसात्त्विकाः।
कच्छप†शुशु†कुम्भीरमण्डूकास्तमराजसाः।
शङ्खशुक्तिकशम्बूक†कबन्ध्या†स्तमतामसाः ॥ ९:२४॥
चन्दनागरुपद्मं च प्लक्षोदुम्बरपिप्पलाः।
वटदारुशमीबिल्वा दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२५॥
जाम्बीरलकुचाम्रातदाडिमाकोलवेतसाः।
निम्बनीपो ध्रवावश्च दशैते तमराजसाः ॥ ९:२६॥
वृक्षवल्लीलतावेणुत्वक्सारतृणभूरुहाः।
मीरजाश्च शिलाशस्या दशैते तमसात्त्विकाः ॥ ९:२७॥
भ्रमरादिपतङ्गाश्च क्रिमिकीटजलौकसः।

22a बलाकाः] corr. ; वलाका $C_{94}K_{82}K_{07}$, वलाक° $C_{45}C_{02}K_{10}E$ **22ab** कुक्कुटाः काकाश्चि°] corr. ; कुक्कुटकाकाश्चि° $C_{94}C_{45}$ (unmetr.), कुर्कुटा काकाश्चि° $C_{02}K_{07}$, कुर्कुटकाकाश्चि $K_{82}K_{10}$, कुक्कुटो काका चि° E **22b** °तित्तिराः] $CK_{82}K_{10}$; °तित्तराः K_{07} , °तित्तिरिः E **22c** गृध्र°] $CK_{82}K_{10}$ E ; गृध° K_{07} **23a** कोकिलो°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; कौकिलो° C_{45} • °किञ्जल्क°] $C_{45}K_{10}K_{07}$ E ; °किञ्जल्य° $C_{94}C_{02}K_{82}$ **23b** च] $CK_{82}K_{10}E$; चः K_{07} **23c** शारिकाश्च] corr. ; शारिका च $CK_{82}K_{10}K_{07}$, शालिका च E • कुलिङ्गाश्च] corr. ; कुलिङ्गा च $C_{94}K_{10}E$, कुलिङ्का च $C_{45}C_{02}K_{07}$, कुलिकां च K_{82} **24a** °गोहनक्राश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °गोहनक्रा च C_{02} , °ग्रोहनक्राश्च K_{10} **24b** ऋक्षाश्च] conj. ; ऋषा च $CK_{82}K_{10}K_{07}E$ • तमसात्त्विकाः] E ; तम⟨स्सा⟩⋆⋆ C_{94} , तमःसात्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$ (unmetr.), तसमात्विकाः K_{07} **24c** °कुम्भीर°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °कम्भीरा C_{02} E **24d** °मण्डूका°] $CK_{82}K_{07}$; °मण्डूक° K_{10} , °मण्डुका° E **24e** °शम्बूक°] corr. ; °शम्बूका $CK_{82}K_{10}E$, °⟨स⟩म्बूकाः K_{07} **24f** °कबन्ध्या°] $CK_{82}K_{10}^{pc}K_{07}E$; °कबन° K_{10}^{ac} • °मतामसाः] C_{45} E ; °मस्तामसाः $C_{94}C_{02}K_{07}$ (unmetr.), °मःतामसाः $K_{82}K_{10}$ (unmetr.) **25a** °गरु°] $CK_{82}K_{10}$ K_{07} ; °गुरु° E **25c** °बिल्वा] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; °बिल्व $C_{02}K_{10}K_{07}$ **25d** दशैते] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$ E ; दशै C_{02} • तमसात्त्विकाः] E ; तमस्सात्विकाः C_{94} (unmetr.), तमःसात्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$ K_{07} (unmetr.) **26a** जाम्बीर°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; जम्बीर° C_{02} **26b** °दाडिमा°] $C_{94}C_{45}K_{10}$ $K_{07}E$; °द्राडिमा° C_{02} , °द्राडि⟨हा⟩° K_{82} **26c** °नीपो] $CK_{82}K_{10}E$; °नीपौ K_{07} • ध्रवावश्च] $C_{94}^{ac}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; धवावश्च C_{94}^{pc} , धुवावश्च E **26d** दशैते] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⋆⋆⋆ C_{94} **27a** वृक्षवल्ली°] $CK_{82}K_{07}E$; ⟨वृक्षवल्ली⟩ K_{10} **27b** °त्वक्सार°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; °त्वक्सारस् C_{02} E , °त्वकसार° K_{07} (unmetr.) **27c** मीरजाश्च] corr. ; मीरजा च $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$, मीनजा च C_{45} **27d** तमसात्त्विकाः] $K_{07}E$; तमस्सात्विकाः C_{94} , तमःसात्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}$ (unmetr.), तमःसाधिकाः K_{10} (unmetr.) **28a** पतङ्गाश्च] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; पतङ्गानां E **28b** क्रिमिकीटजलौकसः] CK_{82} ; क्रिमिकीटजलोकसः K_{10} , क्रिमिकीटजलौक⟨सा⟩ः K_{07} , किमिकीटजलौकसां E

यूकोद्दंशमशानां च विष्टजास्तमसात्त्विकाः ॥ ९:२८॥
दया सत्यं दमः शौचं ज्ञानं मौनं तपः क्षमा।
शीलं च नाभिमानं च सात्त्विकाश्चोत्तमा जनाः ॥ ९:२९॥
कामतृष्णारतिद्यूतमानो युद्धं मदः स्पृहा।
निर्घृणाः कलिकर्तारो राजसेषूत्तमा जनाः ॥ ९:३०॥
हिंसासूयाघृणामूढनिद्रातन्द्रीभयालसाः।
क्रोधो मत्सरमायी च तामसेषूत्तमा जनाः ॥ ९:३१॥
लघुप्रीतिप्रकाशी च ध्यानयोगे सदोत्सुकः।
प्रज्ञाबुद्धिविरागी च सात्त्विकं गुणलक्षणम् ॥ ९:३२॥
बालको निपुणो रागी मानो दर्पश्च लोभकः।
स्पृहा ईर्षा प्रलापी च राजसं गुणलक्षणम् ॥ ९:३३॥
उद्वेग आलसो मोहः क्रूरस्तस्करनिर्दयः।
क्रोधः पिशुन निद्रा च तामसं गुणलक्षणम् ॥ ९:३४॥
विगतराग उवाच।
केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम्।
त्रैगुण्यस्य पृथक्त्वेन कथयस्व तपोधन ॥ ९:३५॥
अनर्थयज्ञ उवाच।

28c यूकोद्दंशमशानां च] C_{94} ; यूकोदंशमशानाञ्च $C_{45}K_{82}$, यूकोदंशमसकानाञ्च C_{02} (unmetr.) , यूकोदंशमसानान्तु K_{10} , ⟨यूकोद्दं⟩⋆⋆⋆⋆⋆ K_{07} , युक्तोदंशमशानाञ्च E **28d** विष्टजास्तमसात्त्विकाः] corr. ; विष्टजास्तमस्सात्विकाः C_{94} (unmetr.) , विष्टजास्तमःसात्विकाः $C_{45}C_{02}K_{82}$ (unmetr.) , विष्टजास्तमःसाधिकाः K_{10} (unmetr.) , ⋆⋆⟨जा⟩तमस्साधिकाः K_{07} (unmetr.) , विष्टजा तमसात्त्विकाः E **29b** ज्ञानं] $C_{94}C_{02}K_{10}E$; ज्ञान $C_{45}K_{07}$, ज्ञा⟨नं⟩ K_{82} • मौनं] $CK_{10}K_{07}E$; मौन K_{82} • क्षमा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; क्षमाः $C_{45}K_{10}$ **29c** शीलं च] $CK_{82}K_{07}$; नीलञ्च K_{10} , शिलं च E • नाभिमानं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; नाभिमानां E **30a** °मानो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °मनो C_{02} **30b** युद्धं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; युद्ध° E • स्पृहा] $CK_{82}K_{07}E$; स्मृत K_{10} **30c** निर्घृणाः] C ; निर्घृणा $K_{82}E$, निघृणाः $K_{10}K_{07}$ **30d** राजसेषूत्तमा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; राजसेसूतमा C_{02} , राजसे ह्युत्तमो E **31a** °सूया°] $CK_{82}K_{07}E$; °स⟨यू⟩° K_{10} • °मूढ°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; °मूढा° $C_{45}K_{10}$ **31b** °तन्द्री°] $CK_{82}K_{07}K_{10}$; °तन्त्री° E **31c** क्रोधो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; क्रोध° E **31d** तामसेषूत्तमा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; तामसेसूतमा C_{02} , तामसे ह्युत्तमो E **32b** °योगे] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °⟨योगे⟩ C_{94} **32c** °विरागी च] $CK_{10}K_{07}E$; °विरागी K_{82} , °विराङ्गी च K_{07} **33a** बालको] $CK_{82}K_{10}E$; चालको K_{07} • निपुणो] E ; निपुनो $CK_{82}K_{10}$, निपुणे K_{07} **33c** ईर्षा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; ईर्ष्या $C_{45}E$ • प्रलापी] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; च लापी C_{02} **33d** राजसं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; तामसं E **34a** आलसो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; अलसो C_{45} **34b** क्रूरस्त°] $C_{94}C_{45}K_{82}$; क्रूरत° $C_{02}K_{07}E$, कूरस्त° K_{10} • °निर्दयः] $CK_{82}K_{10}E$; °निर्दयाः K_{07} **34c** क्रोधः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; क्रोध° C_{45} • पिशुन] E ; पिशुनो $CK_{82}K_{10}K_{07}$ • च] $CK_{82}K_{07}E$; omitted in K_{10} **34d** गुण°] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; गु° C_{45}^{ac} **35ab** केन चिह्नेन विज्ञेय आहारः सर्वदेहिनाम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; ⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆ देहिनाम् C_{94} , केन चिह्नेन विज्ञेय आहार सर्वदेहिनाम् K_{10} **35c** पृथक्त्वेन] $CK_{82}K_{10}E$; पृथक्त्वेण K_{07} **35d** °धन] $CK_{82}K_{10}E$; °धनः K_{07}

आयुः कीर्तिः सुखं प्रीतिर्बलारोग्यविवर्धनम्।
हृद्यस्वादुरसं स्निग्ध आहारः सात्त्विकप्रियः ॥ ९:३६॥
अत्युष्णमाम्ललवणं रूक्षं तीक्ष्णं विदाहि च।
राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः ॥ ९:३७॥
अभक्ष्यामेध्यपूती च पूति पर्युषितं च यत्।
आयामरसविस्वाद आहारस्तामसप्रियः ॥ ९:३८॥
विगतराग उवाच।
गुणातीतं कथं ज्ञेयं संसारपरपारगम्।
गुणपाशनिबद्धानां मोक्षं कथय तत्त्वतः ॥ ९:३९॥
अनर्थयज्ञ उवाच।
आत्मवत्सर्वभूतानि सम्यक्पश्येत भो द्विज।
गुणातीतः स विज्ञेयः संसारपरपारगः ॥ ९:४०॥
ईर्षाद्वेषसमो यस्तु सुखदुःखसमाश्च ये।
स्तुतिनिन्दासमा ये च गुणातीतः स उच्यते ॥ ९:४१॥
तुल्यप्रियाप्रियो यश्च अरिमित्रसमस्तथा।
मानापमानयोस्तुल्यो गुणातीतः स उच्यते ॥ ९:४२॥
एष ते कथितो विप्र गुणसद्भावनिर्णयः।

42 cf. MBh 6.36.24cd–25 (BhG 14.24cd–25): तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥ मान-ावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः । सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥

36a कीर्तिः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; किर्तिः E • सुखं प्रीतिर्ब°] K_{07} ; सुखं प्रीतिब° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, सुखप्रीति ब° C_{02} , सुखं प्रितिव° E **36b** °रोग्य°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °रोग्यं C_{45} **36c** हृद्य°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; हृद° E • °रसं] $C_{94}C_{45}K_{82}$; °रस C_{02} , °⟨रस⟩ K_{10} , °रसां K_{07} , °रसा E • स्निग्ध] $CK_{07}E$; स्निग्धं K_{82} , ⟨सन्दिग्ध⟩ K_{10} **36d** आहारः] $C_{94}^{pc}K_{10}K_{07}E$; आहार $C_{94}^{ac}C_{45}C_{02}K_{82}$ • सात्त्विकप्रियः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; सात्विकप्रिया C_{02} , सात्विकप्रिय K_{10} , सात्विकः कियाः E **37a** °म्ल°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °ल्ल° E • °लवणं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °लक्षणं C_{45} **37b** तीक्ष्णं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; ती⟨क्ष्ण⟩ C_{94} , स्तीक्षं E • विदाहि च] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; ⋆⟨दाहि च⟩ C_{94} , विदाहिक C_{02}^{pc} , विदाहिकः $C_{02}^{ac}E$ **37cd** राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः] $C_{45}K_{82}K_{07}$; ********** C_{94} , राजसश्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयः प्रदः C_{02} , राजसः श्रेष्ठ आहारो दुःखशोकामयप्रदः K_{10} , राजसे श्रेष्ठमाहारो दुःखशोकाभयप्रदः E **38a** अभक्ष्यामेध्यपूती च] em. ; अभक्ष्यमेध्यपूती च CK_{82} , अभक्षमेध्यपूती च K_{10} , अभक्षामेध्यपूती च K_{07} , अभक्षमद्यपूती वै E **38c** आयाम°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; आयास° E **38d** °मस°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °मसः $C_{02}E$ • °प्रियः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °प्रियाः C_{02} **39a** °तीतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °तीत $C_{02}K_{10}$ **39b** °गम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °गः C_{02} **39c** °बद्धानां] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; °वर्द्धानां C_{45} , °बद्धामो E **40a** °भूतानि] $CK_{10}K_{07}E$; °भूतां K_{82} **40b** सम्यक्प°] $CK_{10}K_{07}E$; सम्यत्प° K_{82} **40c** °तीतः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; °तीत $C_{02}K_{07}$, °तीतं E **41a** ईर्षा°] $CK_{82}K_{10}$; ईर्ष्या° $K_{07}E$ **41b** °समाश्च ये] $CK_{82}K_{07}E$; °समाश्रये K_{10} **41d** °तीतः] $CK_{82}K_{07}E$; °तीत K_{10} **42a** तुल्य°] E ; तुल्यः $CK_{82}K_{10}K_{07}$ **42b** °सम°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °समा° C_{02} **43a** ते] $CK_{82}K_{07}E$; तो K_{10} **43b** °सद्भाव°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °मद्भाव° E

गुणयुक्तस्तु संसारी गुणातीतः पराङ्गतिः ॥ ९:४३॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे त्रैगुण्यविशेषणीयो नामाध्यायो नवमः॥

43d गुणातीतः] $C_{94}C_{02}K_{82}$; गुणातीत $C_{45}K_{10}K_{07}E$ • पराङ्गतिः] E ; पराङ्गतिम् $CK_{82}K_{10}K_{07}$
Colophon: °विशेषणीयो] corr. ; °विशेषनीयो $CK_{82}K_{10}K_{07}E$ • नामाध्यायो नवमः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; नाम नवमो ऽध्यायः E

[दशमो ऽध्यायः]

[कायतीर्थोपवर्णनम्]

विगतराग उवाच।
कतमं सर्वतीर्थानां श्रेष्ठमाहुर्मनीषिनः।
कथयस्व मुनिश्रेष्ठ यद्यस्ति भुवि कामदम् ॥ १०:१॥
अनर्थयज्ञ उवाच।
अतिगुह्यमिदं प्रश्नं पृष्टः स्नेहाद्द्विजोत्तम।
ब्रवीमि वः पुरावृत्तं नन्दिना कथितो ऽस्म्यहम् ॥ १०:२॥
नन्दिकेश्वर उवाच।
कैलासशिखरे रम्ये सिद्धचारणसेविते।
तत्रासीनं शिवं साक्षाद्देवी वचनमब्रवीत् ॥ १०:३॥
देव्युवाच।
भगवन्देवदेवेश सर्वभूतजगत्पते।
प्रष्टुमिच्छाम्यहं त्वेकं धर्मगुह्यं सनातनम् ॥ १०:४॥
अतितीर्थं परं गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते।
मनुष्याणां हितार्थाय ब्रूहि तत्त्वं महेश्वर ॥ १०:५॥
महेश्वर उवाच।
को मां पृच्छति तं प्रश्नं मुक्त्वा त्वामेव सुन्दरि।
शृणु वक्ष्यामि तत्प्रश्नं देवैरपि सुदुर्लभम् ॥ १०:६॥
कुरुक्षेत्रं प्रयागं च वाराणसीमतः परम्।
गङ्गाग्निं सोमतीर्थं च सूर्यपुष्करमानसम् ॥ १०:७॥
नैमिषं बिन्दुसारं च सेतुबन्धं सुरह्रदम्।

3ab cf. MBh 12.327.18cd: मेरौ गिरिवरे रम्ये सिद्धचारणसेविते

1a कतमं सर्व°] $CK_{82}E$; कतमसर्व° K_{10} , कथमन्सर्व° K_{07} **1ab** °तीर्थानां श्रेष्ठ°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °तीर्था⋆⋆ष्ठ° C_{94} **1b** मनीषिनः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; मनीषिभिः E **1d** भुवि] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; भूरि E • °दम्] $CK_{10}K_{07}E$; °दः K_{82} **2b** स्नेहाद्वि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; स्नेहा द्वि° C_{02} **2d** ऽस्म्यहम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; स्मृहम् C_{02} **3** नन्दि°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; नन्दी° C_{45} **3a** कैलास°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; कैलाशे E **4a** °देवेश] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °देश C_{45} **4b** °पते] $CK_{82}^{pc}K_{10}K_{07}E$; °पतिम् K_{82}^{ac} **5a** °तीर्थं] $CK_{82}K_{07}$; °तीर्थ $K_{10}E$ **5ab** गुह्यं संसाराद्येन मुच्यते] $CK_{82}K_{07}E$; ⟨गा⟩× ⟨सं⟩साराद्येन मुच्यते K_{10} **5d** °श्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °श्वरः C_{02} **6a** तं प्रश्नं] $K_{82}K_{10}$; तत्प्रश्न $C_{94}C_{45}$, तत्प्रश्नं $C_{02}E$, तं प्रश्न K_{07} **6b** मुक्त्वा] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; मुक्ता E **6c** तत्प्रश्नं] $CK_{82}K_{10}E$; तं प्रश्नन् K_{07} **7c** गङ्गाग्निं] $C_{94}C_{45}$; गङ्गाग्नि $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$, गङ्गाऽग्नि° E **8a** नैमिषं] $CK_{82}K_{10}E$; नेमिस K_{07} **8b** °बन्धं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °बन्ध° E

घण्टिकेश्वरवागीशं ज्ञात्वा निश्चयपापहा ॥ १०:८॥
उमोवाच।
एवमादि महादेव पूर्ववत्कथितास्म्यहम्।
स्वर्गभोगप्रदं तीर्थमेतेषां सुरनायक ॥ १०:९॥
कथं मुच्येत संसाराज्ज्ञानमात्रेण ईश्वर।
कौतूहलं महज्जातं छिन्धि संशयकारकम् ॥ १०:१०॥
रुद्र उवाच।
किं न जानामि तत्तीर्थं सुलभं दुर्लभं च यत्।
सुलभं गुरुसेवीनां दुर्लभं तद्विवर्जयेत् ॥ १०:११॥

[कुरुक्षेत्रम्]

कुरुः पुरुष विज्ञेयः शरीरं क्षेत्र उच्यते।
शरीरस्थं कुरुक्षेत्रं सर्वतीर्थफलप्रदम् ॥ १०:१२॥
सर्वयज्ञफलावाप्तिः सर्वदानफलानि च।
सर्वव्रततपश्चीर्णं तत्फलं सकलं भवेत् ॥ १०:१३॥
एवमेव फलं तेषां तीर्थपञ्चदशेषु च।
अनघानं महापुण्यं महातीर्थं महासुखम् ॥ १०:१४॥
देव्युवाच।
अतीव रोमहर्षो मे जातो ऽस्ति त्रिदशेश्वर।
सुलभं सुकरं सूक्ष्मं श्रुत्वा तुष्टिश्च मे गता ॥ १०:१५॥
चतुर्दश परो भूयः कथयस्व मनोहरम्।

8c °वागीशं] $CK_{82}K_{07}E$; ×)गीश) K_{10} **8d** निश्चयपापहा] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; निश्च)य)⋆⋆⋆ C_{94} **9b** कथिता°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}$; कथितो $C_{45}K_{10}E$ **9cd** तीर्थमे°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; तीर्थमे° C_{02} **9d** सुरनायक] $C^{pc}_{94}K_{82}K_{07}$; सुरनाक C^{ac}_{94}, सुरनायकम् $C_{45}C_{02}K_{10}E$ **10a** कथं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; कथ C_{45} **10b** ज्ञान°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ज्ञात° C_{45} • ईश्वर] $CK_{10}K_{07}E$; चेश्वर K_{82} **10c** कौतूहलं महज्जातं] CE ; कौतूहलम्म)हो)ज्जातं K_{82}, कौहलम्महज्जातं K^{ac}_{10}, कौ)तू)हलम्महज्जातं K^{pc}_{10}, कोतूहलं महज्जातं K_{07} **10d** °कारकम्] E ; °कारक $CK_{10}K_{07}$, °कारकः K_{82} **11a** जानामि] CK_{10} ; जाना)मि) K^{ac}_{82}, जाना)सि) K^{pc}_{82}, जानासि $K_{07}E$ **11b** दुर्लभं च] $C_{94}K_{82}K_{10}E$; दुलभञ्च $C_{45}K_{07}$, दुल्लभञ्च C_{02} **11c** सुलभं गुरुसेवीनां] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⋆⋆⋆⋆⋆⋆वीनां C_{94} **11d** °वर्जयेत्] $CK_{10}K_{07}$; °वर्जये K_{82}, °वर्जनात् E **12a** कुरुः] $CK_{82}K_{07}E$; गुरुः K_{10} • पुरुष] E ; पुरुषः $CK_{82}K_{10}$ (unmetr.), पुरुषो K_{07} (unmetr.) **12b** शरीरं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; शरी)र) C_{94} • क्षेत्र उच्यते] $CK_{10}K_{07}E$; क्षेत्रमुच्यते K_{82} **12c** °स्थं] $CK_{82}K_{10}E$; °स्थ K_{07} • °क्षेत्रं] $CK_{82}K_{10}E$; °क्षेत्र K_{07} **13d** तत्फलं] $CK_{82}K_{10}E$; तत्फल K_{07} **14b** तीर्थपञ्चदशेषु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; तीर्थम्पंचदशैषु C_{45} **14c** अनघानं महापुण्यं] $C_{45}K_{07}$; ⋆⋆⋆⋆⋆⋆पुण्य C_{94}, अनप्याम्महापुण्यं C_{02}, अनध्यानं महापुण्यं K_{82}, अध्वानन्तु महापुण्यं K_{10}, स्नानध्यानं महापुण्यं E **15a** अतीव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; अवीव C_{45} **15b** ऽस्ति] $CK_{82}K_{07}E$; स्मि K_{10} • त्रिदशेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; त्रिदशेश्वरः C_{02}, त्रि×शेश्वर K_{10} **15d** तुष्टिश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; तुष्टिञ्च C_{02} • गता] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; गताः C_{45}

प्रयागादि पृथक्त्वेन तत्त्वतस्तु सुरेश्वर ॥ १०:१६॥

[प्रयागो वाराणसी च]

रुद्र उवाच।

सुषुम्ना भगवती गङ्गा इडा च यमुना नदी।

एता स्रोतवहा नद्यः प्रयागः स विधीयते ॥ १०:१७॥

दक्षिणा वारुणी नासा वामनासा असि स्मृता।

वारुणा-असिमध्येन तेन वाराणसी स्मृता ॥ १०:१८॥

[गङ्गा]

आकाशगङ्गा विख्याता तस्याः स्रवति चामृतम्।

अहोरात्रमविच्छिन्नं गङ्गा सा तेन उच्यते ॥ १०:१९॥

[सोमतीर्थम्]

सोमतीर्थमिडा नाडी किङ्किणीरवचिह्निता।

तं तु श्रुत्वा न संदेहः सर्वपापक्षयो भवेत् ॥ १०:२०॥

[सूर्यतीर्थम्]

सूर्यतीर्थं सुषुम्ना च नीरवारवसंयुता।

श्रुतिमात्राद्विमुच्येत पापराशिर्महानपि ॥ १०:२१॥

[अग्नितीर्थम्]

अग्नितीर्थार्जुना नाडी ब्रह्मघोषमनोरमा।

तत्तदक्षरमाकर्ण्य अमृतत्वाय कल्पते ॥ १०:२२॥

[पुष्करम्]

पुष्करं हृदि मध्यस्थमष्टपत्त्रं सकर्णिकम्।

16d तत्त्वतस्तु] $CK^{pc}_{82}K_{10}K_{07}E$; तत्वत K^{ac}_{82} **17a** सुषुम्ना] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; सुषुम्णा E • भगवती गङ्गा] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; भगवती ग⋆ C_{94} , भवती गङ्गा E **17c** एता स्रोतवहा] corr. ; एता श्रोतवहा $C_{94}K_{07}E$, एते श्रोतावहा $C_{45}C_{02}$, एता श्रोत्रवहा $K_{82}K_{10}$ **18a** दक्षिणा] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दक्षि〈णं〉 C_{94} , दक्षिणं C_{02} • वारुणी] $K^{pc}_{82}K_{07}E$; वरुणी $C_{94}C_{02}K^{ac}_{82}K_{10}$, वरुणा C_{45} **18b** °नासा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; °ना $C_{45}K_{10}$ **18c** वारुणा-असिमध्येन] E ; वरुणा असिमध्येन $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$, वारुणन्नासमध्येत C_{02} , वरुण असिमध्येन K_{10} **19b** तस्याः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; तस्मा C_{02} , तस्या K_{10} **19d** तेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ते C_{02} **20a** °तीर्थमिडा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °तीर्थ इडा C_{45} **20b** किङ्किणी°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; चिञ्चिनी° C_{02} • °रव°] $C_{94}C^{pc}_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; °रवि° C^{ac}_{45} , °राव° E • °चिह्निता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °चिह्निका C_{02} , °चिह्नता K_{10} **20c** तं तु] corr. ; 〈तन्तु〉 C_{94} , तन्तु $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$, त〈त्तु〉 K_{10} • न संदेहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; वरारोहेः C_{02} **21a** °तीर्थं] $CK_{82}K_{07}E$; °तीर्थ K_{10} • सुषुम्ना] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; सुषुम्णा E **21b** नीरवा°] E ; वीरवा° $C_{94}C_{02}$, चीरवा° $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$ • °युता] $C_{94}K_{82}K_{07}E$; °युतम् $C_{45}C_{02}$, °युतां K_{10} **21c** °मात्रा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °माता° C_{02} **22a** °र्जुना] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °जुना C_{02} , °र्जुनं E **22b** °रमा] $CK_{82}K_{10}$; °रमाः $K_{07}E$ **22c** °कर्ण्य] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °र्ण्य C_{45} **22d** कल्पते] $C_{45}K_{07}E$; क⋆× C_{94} , कल्प्यते $C_{02}K_{82}K_{10}$ **23b** °पत्त्रं] $C_{45}K_{82}K_{07}E$; ⋆⋆ C_{94} , °पत्र $C_{02}K_{10}$ • °कर्णिकम्] $C_{45}K_{82}C_{02}K_{10}K_{07}$; ⋆⋆⋆ C_{94} , °कर्णिकाम् E

चिन्तयेत्सूक्ष्म तन्मध्ये जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ १०:२३॥

[मानसम्]

मानससरमध्यस्थं सहंसकमलोपरि।
सलीलो लीलयाचारी परतः परपारगः ॥ १०:२४॥

[नैमिषम्]

नैमिषं शृणु देवेशि निमिषा प्रत्ययो भवेत्।
सम्यग्छायां निरीक्षेत आत्मानो वा परस्य वा ॥ १०:२५॥
आयतप्यङ्गुलीमात्रं निमिषाक्षि स पश्यति।
दृष्ट्वा प्रत्ययमेवं हि नैमिषज्ञः स उच्यते ॥ १०:२६॥

[बिन्दुसरः]

तीर्थं बिन्दुसरं नाम शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि।
देहमध्ये हृदि ज्ञेयं हृदिमध्ये तु पङ्कजम् ॥ १०:२७॥
कर्णिका पद्ममध्ये तु बिन्दुः कर्णिकमध्यतः।
बिन्दुमध्ये स्थितो नादः स नादः केन भिद्यते ॥ १०:२८॥
उकारं च मकारं च भित्त्वा नादो विनिर्गतः।
तं विदित्वा विशालाक्षि सो ऽमृतत्वं लभेत च ॥ १०:२९॥

[सेतुबन्धम्]

वक्ष्ये ते सेतुबन्धं दुरितमलहरं नादतोयप्रवाहम्
जिह्वाकण्ठोरकूला स्वरगणपुलिनावर्तघोषा तरङ्गा ।
कुम्भीराघोषमीना दशगणमकरा भीमनक्रा विसर्गा
सानुस्वारे गभीरे मदसुखरसनं सेतुबन्धं व्रजस्व ॥ १०:३०॥

23c सूक्ष्म] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; ⟨सूक्ष्म⟩ C_{94} , सूक्ष्मं E **24a** मानस°] $C_{45}K_{82}$; ⟨मानस⟩ C_{94} , मानसं $C_{02}K_{10}K_{07}E$ **24b** सहंस°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सहसं C_{45} **24c** सलीलो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; सलीला E **24d** परतः] $CK_{82}K_{07}E$; परत K_{10} **25b** निमिषा प्रत्ययो भवेत्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}E$; निमि प्रत्ययो भवेत् C_{45} , नि×⟨षो⟩ प्रत्ययो ⟨भवेत्⟩ K_{10} **25d** आत्मनो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; ⋆न्मनो C_{94} , स्वात्मानो E • परस्य वा] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; परस्य च E **26a** आयतप्यङ्गुली°] $CK_{82}K_{10}$; आयातप्यङ्गुली° $K_{07}E$ • °मात्रं] $CK_{82}K_{10}$; °मात्र K_{07} , °मध्ये E **26d** नैमिषज्ञः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; नैमिसंज्ञः C_{45} , नैमिषज्ञ C_{02} **27a** तीर्थं बिन्दु°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; तीर्थमिन्दु° E **27c** हृदि ज्ञेयं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; omitted in C_{45} **28a** °मध्ये] $C_{45}C_{02}K_{10}K_{07}E$; °ध्ये C_{94} , °पध्ये K_{82} **28c** बिन्दुमध्ये] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⟨बिन्दु⟩⋆⋆ C_{94} **28d** भिद्यते] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⟨वि⟩द्यते C_{94} , विद्यते C_{02} **29a** उकारं च मकारं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; उकारश्च मकारश् E **29d** सो ऽमृतत्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; सोम्यतत्वं C_{02} , सोमतत्वं E • च] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; वा E **30a** ते] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; omitted in C_{94}^{ac} , हं C_{02} • °बन्धं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °बन्धूं C_{45} • °तोय°] $CK_{82}K_{07}E$; °तोयं K_{10} **30b** °कण्ठोर°] conj. ; °कण्ठोरु° $CK_{82}K_{10}K_{07}E$ • स्वर°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; सुर° $C_{02}E$ **30c** °मीना] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °माना E • दश°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⋆⋆ C_{94} • विसर्गा] C ; विसर्गाः $K_{82}K_{10}K_{07}E$

[सुरह्रदः]

सप्तद्वीपान्तमध्ये शृणु शशिवदने सर्वदुःखान्तलाभम्
ईशानेनाभिजुष्टं हृदि ह्रद विमलं नादशीताम्बुपूर्णम् ।
तत्रैकं जातपद्मं प्रकृतिदलयुतं केशरशक्तिभिन्नं
पञ्चव्योमप्रशस्तं गतिपरमपदं प्राप्तुकामेन सेव्यम् ॥ १०:३१॥

[घण्टिकेश्वरम्]

नाड्यैकासङ्गतानि निपतितममृतं घण्टिकापारकेण
तृप्यन्ते तेन नित्यं हृदि कमलपुटं स्थानुभूतान्तरात्मा ।
यं पश्यन्तीशभक्ता कलिकलुषहरं व्यापिनं निष्प्रपञ्चम्
देवेशं घण्टिकेशमरभवमभवन्तीर्थमाकाशबिन्दुम् ॥ १०:३२॥

[वागीश्वरतीर्थम्]

मीमांसारत्नकूला क्रमपदपुलिना शैवशास्त्रार्थतोया
मीनौघा पञ्चरात्रं श्रुतिकुटिलगतिस्मार्तवेगा तरङ्गा ।
योगावर्तातिशोभा उपनिषदिवहा भारतावर्तफेना
पञ्चाशद्व्योमरूपी रसभवननदी तीर्थवागीश्वरीयम् ॥ १०:३३॥

यस्तं वेत्ति स वेत्ति वेदनिखिलं संसारदुःखच्छिदम्

30d °स्वारे] $C_{94}C_{45}K_{07}E$; °सारे C_{02} , °स्वारो K_{82} , °स्वा⟨रेण⟩ K_{10} (unmetr.) • गभीरे] $C_{94}C_{45}K_{07}$; गम्भीरे $C_{02}K_{10}E$, ⟨गं⟩भीरे K_{82} • °रसनं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °रमणं E • °बन्धं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °बन्ध C_{45} • व्रजस्व] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; रमस्व E **31a** °द्वीपा°] $CK_{82}K_{10}E$; °दीपा° K_{07} **31b** ईशानेनाभिजुष्टं] $C_{02}K_{82}K_{07}E$; ईशानेनाभिदुष्टं $C_{94}K_{10}$, ईशानेभिदुष्टं C_{45}^{ac} , ईशानेभि×दुष्टं C_{45}^{pc} • विमलं नादशीता°] $CK_{82}K_{07}$; विमलान्नादशीता° K_{10} , विमलं नामशिता° E **31c** केशर°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}$; केशरं $C_{45}E$, केश्वर° K_{10} **31d** °व्योम°] $CK_{10}K_{07}E$; °व्यो⟨मं⟩ K_{82} • °शस्तं ग°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °शस्वङ्ग° C_{02} • °परम°] $CK_{10}K_{07}E$; °परमं K_{82} (unmetr.) • सेव्यम्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; सर्वम् E **32a** निपतितममृतं] $CK_{07}E$; निपतितममृत° K_{82} (unmetr.) , नि××तममृतं K_{10} • °पारकेण] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; °याङ्करेण $C_{02}E$, °⟨पारकेन⟩ K_{10} **32b** °पुटं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °पुट C_{45} • स्थानु°] $CK_{82}K_{07}$; ⟨स्थान°⟩ K_{10} , स्थान° E **32c** यं पश्यन्तीशभक्ता] $C_{94}K_{10}$; यं पश्यन्तीशभर्त्ताः C_{45} , यं पस्यन्तीसभक्त्या C_{02} , यं पश्यन्तीशभक्ताः K_{82} , यत्पश्यन्तीशभक्त्या K_{07} , यं पश्यन्नीशमक्षा E • °प्रपञ्चम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; °प्रपञ्च $C_{45}C_{02}E$ **32d** देवेशं] $C_{45}K_{10}E$; देव्येशं $C_{94}C_{02}K_{82}$, देव्येश K_{07} • घण्टिकेशमर°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$; घण्टिकेशामर° C_{02} , घण्टिकेशं मर° K_{82} , घाण्टकेशामर° E • °भवन्तीर्थम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; भव⋆⋆र्थम् C_{94} • °बिन्दुम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °बिन्दु C_{02} **33a** शैव°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; शर्व° E **33b** मीनौघा°] $K_{82}K_{10}E$; मीनोघा° CK_{07} • पञ्चरात्रं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; पञ्चशत्रं E • °स्मार्तवेगा तरङ्गा] $CK_{82}K_{07}$; °स्मा×⟨वेगा तरङ्गा⟩ K_{10} , °स्मार्तवेगास्तरङ्गा E **33c** °वहा भारता°] $CK_{82}K_{07}E$; महाभारता° K_{10} **33d** °शद्व्योम°] $CK_{10}K_{07}$; °शव्योम° K_{82} , °सद्व्योम° E **34a** यस्तं] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; यस्त° $C_{94}C_{45}$ • स वेत्ति] $CK_{82}K_{10}E$; ⟨न⟩ वेत्ति K_{07}

जन्मव्याधिवियोगतापमरणं क्लेशार्णवं दुःसहम् ।
गर्भावासमतीव सह्यविषयं दुस्तीर्यदुःखालयम्
प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि ॥१०:३४॥

॥ इति वृससारसंग्रहे कायतीर्थोपवर्णनो नामाध्यायो दशमः॥

34b °मरणं] $CK_{82}K_{10}E$; °मरण K_{07} • °र्णवं] $CK_{10}K_{07}$; °ण्णवं K_{82} , °र्णव E **34c** गर्भावासम्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; गर्भोवासम् E • °विषयं] $C_{94}C_{45}K_{10}$; °विषमं $C_{02}K_{82}K_{07}E$ • °लयम्] $CK_{10}EK_{07}$; °लयः K_{82} • दुस्तीर्य°] $CK_{82}K_{10}E$; दुस्तीर्यः K_{07} **34d** प्राप्तं तेन न संशयः शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि] $C_{94}C^{pc}_{45}K_{82}K_{07}$; प्राप्तं तेन न संशयं शिवपदं दुष्प्राप्य देवैरपि $C_{02}E$, प्राप्तं तेन न संशयः शिवदं दुष्प्राप्य देवैरपि C^{ac}_{45}, प्रा×××××× यः शिव ★★★★ य देवैरपि K_{10} कायतीर्थोपवर्णनो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; कायती★★★र्णनो C_{94} • नामाध्यायो दशमः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; नाम दशमो ऽध्यायः E

[एकादशमो ऽध्यायः]

[चतुराश्रमधर्मविधानः]

देव्युवाच।
सर्वयज्ञः परश्रेष्ठ अस्ति अन्यः सुरोत्तम।
अल्पक्लेशमनायास अर्थप्रायं विनेश्वर ॥ ११:१॥
सर्वयज्ञफलावाप्ति दैवतैश्चापि पूजितम्।
कथयस्व सुरश्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै ॥ ११:२॥
महेश्वर उवाच।
न तुल्यं तव पश्यामि दया भूतेषु भामिनि।
किमन्यत्कथयिष्यामि दया यत्र न विद्यते ॥ ११:३॥
सदाशिवमुखात्पूर्वं श्रुतं मे वरसुन्दरि।
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि धर्मसारमनुत्तमम् ॥ ११:४॥

[गृहस्थः (?)]

विनार्थेन तु यो यज्ञः स यज्ञः सार्वकामिकः।
अक्षयश्चाव्ययश्चैव सर्वपातकनाशनः ॥ ११:५॥
बहुविघ्नकरो ह्यर्थो बह्वायासकरस्तथा।
ब्रह्महत्या इवेन्द्रस्य प्रविभागफला स्मृता ॥ ११:६॥

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 208v–210r, C_{45} ff. 214r–215v, C_{02} ff. 285v–287v, K_{82} ff. 15v–17v, K_{10} ff. 221v–223v, K_{07} ff. 223v–225v; C = C_{94} + C_{45} + C_{02} **5ab** See a sequence or list of the four āśramas in 4.75: गृहस्थो ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो ऽथ भैक्षुकः ; see also 5.9: एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्। वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां तु चतुर्गुणम्॥ **6cd** See e.g. BhP 6.9.6: ब्रह्महत्यामञ्जलिना जग्राह यदपीश्वरः। संवत्सरान्ते तदघं भूतानां स विशुद्धये। भूम्यम्बुद्रुमयोषिद्भ्यश्चतुर्धा व्यभजद्धरिः॥

1b अन्यः] $C_{45}K_{82}K_{07}$; अन्य $C_{94}C_{02}K_{10}$, चान्या E • °त्तम] $CK_{82}K_{10}$E ; °त्तमः K_{07} **1c** °नायास] CK_{07}E ; °नाया⟨सं⟩ K_{82} , °⟨नाया⟩सं K_{10} **1d** °र्थप्रायं] $K_{82}^{pc}K_{07}$; °र्थप्राय C , °र्थप्रार्थप्रायं K_{82}^{ac} , ⟨°र्थप्राय⟩ K_{10} , °थाम्नाय E • विनेश्वर] $CK_{82}K_{07}$; ⟨विनेश्वर⟩ K_{10} , सुरेश्वर E **2a** दैवतै°] $C_{94}C_{45}K_{82}$E ; देवतै° $C_{02}K_{07}$, ⟨देवतै⟩ K_{10} **2cd** °श्रेष्ठ मानुषाणां हिताय वै] $CK_{82}K_{07}$E ; °श्रे××××××××××× K_{10} **3** महे°] $CK_{82}K_{10}$E ; मेहे° K_{07} **3a** तुल्यं तव] $K_{82}C_{45}C_{02}K_{10}K_{07}$E ; ×××× C_{94} **3b** भामिनि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; भामि C_{02} **3c** किमन्य°] $CK_{82}K_{07}$E ; किम्यन्य° K_{10} **4c** देवि प्रवक्ष्यामि] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$; ते देवि वक्ष्यामि $C_{94}K_{07}$E **4d** °सारमनुत्तमम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; °सारसमुच्चयम् C_{02} **5b** यज्ञः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; यज्ञ E • सार्वकामिकः] C_{45}E ; सर्वकालिकः $C_{94}K_{07}$, सर्वकामिक C_{02} , सार्वकालिकः K_{82} , सार्वकामिकाः K_{10} **5c** अक्षयश्चाव्ययश्] $C_{45}K_{10}K_{07}$E ; अक्षयं चाव्ययं $C_{94}C_{02}K_{82}$ **5d** °नाशनः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; °नाशनम् C_{45}E , °नाशन C_{02} **6a** °करो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °करा C_{02}E • ह्यर्थो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; ह्येर्थो E **6b** करस्तथा] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; करतस्था E **6d** प्रविभाग°] C_{45} ; प्रविभोग° $C_{94}C_{02}$ (?) $K_{82}K_{07}$E , प्रतिभोग° K_{10} • °फला स्मृता] C_{02} ; °फलः स्मृतः $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$, °फल स्मृतः C_{94}^{ac} , °प्रदः स्मृतः E

पञ्चशोध्येन शोध्येत अर्थयज्ञो वरानने।
शोधिते तु फलं शुद्धमशुद्धे निष्फलं भवेत् ॥ ११:७॥
देव्युवाच।
पञ्चशोध्ये सुरश्रेष्ठ संशयो ऽत्र भवेन्मम।
कथयस्व विभागेन श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ११:८॥
रुद्र उवाच।
मनःशुद्धिस्तु प्रथमं द्रव्यशुद्धिरतः परम्।
मन्त्रशुद्धिस्तृतीया तु कर्मशुद्धिरतः परम्।
पञ्चमी सत्त्वशुद्धिस्तु क्रतुशुद्धिश्च पञ्चधा ॥ ११:९॥
मनःशुद्धिर्नाम अविपरीतभावनया।
द्रव्यशुद्धिर्नाम अनन्यायोपार्जितद्रव्येन ॥ ११:१०॥
मन्त्रशुद्धिर्नाम स्वरव्यञ्जनयुक्ततया।
क्रियाशुद्धिर्नाम यथाक्रमाविपरीततया।
सत्त्वशुद्धिर्नाम रजस्तम-अप्रधानतया ॥ ११:११॥
विधिमेवं यदा शुध्येद्यदि यज्ञं करोति हि।
तस्य यज्ञफलावाप्तिर्जन्ममृत्युश्च नो भवेत् ॥ ११:१२॥
विनार्थेन तु यो यज्ञं करोति वरसुन्दरि।
न तस्य तत्फलावाप्तिः सर्वयज्ञेष्वशेषतः ॥ ११:१३॥

°यज्ञो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °यज्ञ C_{02} **7cd** शुद्धमशुद्धे] $CK_{10}K_{07}$; शुद्धंमशुद्धे K_{82} , शुद्धमशुद्धं E **8** देव्युवाच] $CK_{82}K_{10}^{pc}K_{07}E$; omitted in K_{10}^{ac} **8a** °शोध्ये] CK_{82} ; °शोध्य $K_{10}K_{07}$, °शोध्यः E • °श्रेष्ठ] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °स्रेस्न C_{02} **8b** ऽत्र भवे°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; ऽत्रा भव° E **9b** °शुद्धिरतः] $CK_{82}K_{07}E$; °शुद्धिगतः K_{10} **9a** मन्त्रशुद्धिस्तृतीया] $CK_{82}K_{10}E$; मन्त्रद्धि तृतीया K_{07} **9b** कर्मशुद्धि°] $CK_{82}K_{10}E$; कर्मसिद्धि K_{07} **9c** पञ्चमी] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; पञ्चमं E • °शुद्धिस्तु] $CK_{10}K_{07}$; °शुद्धिश्च $K_{82}E$ **9d** °शुद्धिश्च पञ्चधा] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; °शुद्धिस्तु पञ्चधा C_{02} , °शुद्धिरतः परम् K_{82} **10ab** °शुद्धिर्ना°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °शुद्धि ना° C_{02} • °भावनया] $CK_{07}E$; °भावनवा K_{82} , °भावनतया K_{10} **10cd** °शुद्धिर्ना°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °शुद्धि ना° $C_{02}K_{07}$ • अनन्यायो°] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; अन×यो° C_{94} , अन्यायो° C_{02} , स्वल्पोन्यायो° E • °द्रव्येन] $CK_{82}K_{07}E$; °व्येन K_{10} **11ab** मन्त्रशुद्धिर्°ना] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; मन्त्रशुद्धि ना° $C_{02}K_{07}$, मन्त्रस्तुद्दिना° K_{82} • °युक्ततया] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °युक्तया C_{45} **11cd** °शुद्धिर्ना°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °शुद्धि ना° $C_{02}K_{10}$ • °क्रमा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °क्रम° C_{02} • °रीततया] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °रीतया C_{45} , °××तया K_{07} **11ef** °शुद्धिर्ना°] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °शुद्धि ना° $C_{94}C_{02}$ • °धानतया] C $K_{82}K_{10}E$; °धानत K_{07} **12a** °धिमेवं यदा] $C_{45}E$; °धिमेव यदा $C_{94}C_{02}K_{82}$, °धिमेव य K_{10} , °धिमेवं यथा K_{07} **12ab** शुध्येद्यदि] conj. ; सूयेद्यदि $C_{94}K_{82}K_{07}$, पूर्य यदि C_{45} , सूर्येद्यदि C_{02} , सूयेद्यति K_{10} , शुद्ध्य य° E **12b** यज्ञं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; यज्ञ $C_{02}K_{07}$, संज्ञ K_{10} • हि] $CK_{82}K_{07}E$; omitted in K_{10} **12cd** °वाप्तिर्ज°] $C_{94}C_{45}E$; °वाप्ति ज $C_{02}K_{10}K_{07}$, °वापि ज° K_{82} **13b** °सुन्दरि] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °सुन्दरी E **13d** °यज्ञेष्वशेषतः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °यज्ञेषु शेषतः E

यज्ञवाट कुरुक्षेत्रं सत्त्वावासकृतालयः।
प्रत्याहार महावेदिः कुशप्रस्तरसंयमः ॥ ११:१४॥
विधि नियमविस्तारो ध्यानवह्निप्रदीपितः।
योगेन्धनसमिज्ज्वालतपोधूमसमाकुलः ॥ ११:१५॥
पात्रन्यास शिवज्ञानं स्थालीपाक शिवात्मकः।
आज्याहुतिमविच्छिन्नं लम्बकश्रुवपातितः ॥ ११:१६॥
धारणाध्वर्युवत्कृत्वा प्राणायामश्च ऋत्विजः।
तर्कयुक्तः सविस्तारः समाधिर्वयतापनः ॥ ११:१७॥
ब्रह्मविद्यामयो यूपः पशुबन्धो मनोन्मनः।
श्रद्धा पत्नी विशालाक्षि संकल्पः पद शाश्वतम् ॥ ११:१८॥
पञ्चेन्द्रियजयोत्पन्नः पुरोडाशो ऽमृताशनः।
ब्रह्मनादो महामन्त्रः प्रायश्चित्तानिलो जयः ॥ ११:१९॥
सोमपान परिज्ञानमुपाकर्म चतुर्यमः।
इतिहास जलस्नानं पुराणकृतमम्बरः ॥ ११:२०॥
इडासुषुम्नासंवेद्ये स्नानमाचमनं सकृत्।
संतोषातिथिमादृत्य दयाभूतद्विजार्चितः ॥ ११:२१॥

14a °वाट कुरु°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; °वाटङ्कुरु° C_{45} , °वाटकृत° E • °क्षेत्रं] $CK_{82}K_{10}E$; °क्षेत्र K_{07} **14b** सत्त्वा°] $C_{94}C_{45}^{pc}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सत्वासत्वा° C_{45}^{ac} • °लयः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °लयम् C_{02} **14c** °वेदिः] em. ; °वेदि $CK_{82}K_{10}K_{07}$, °देवि E **15a** विधि] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; विधिर् E • °विस्तारो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °विस्तारौ C_{45} **15b** ध्यानवह्निप्रदीपितः] $C_{94}K_{82}$; ध्यानं वह्निप्रदीपितः C_{45} , ध्यानमग्निप्रदीपितः C_{02} , ध्यान अग्निप्रदीपनः K_{10} , ध्यानवह्निः प्रदीपितः K_{07} , ध्यानवृद्धिर् प्रदीपिनः E **15cd** °न्धनसमिज्ज्वालतपोधूम°] $K_{10}K_{07}$; °न्धनसमिज्ज्वालतपोधूप° C_{94} , °ऽन्धऽसत्वमिज्ज्वालतपोधूम° C_{45} , °न्धनसमिज्वालतपोधूम° C_{02} , °न्धनशमिऽतऽज्वालतयोधूय° K_{82} , °न्धनसमिज्ज्वाला तपोधूम° E **16a** पात्र°] $CK_{82}K_{10}E$; पात्रा° K_{07} **16c** °च्छिन्नं] $CK_{82}K_{10}E$; °च्छिन्न K_{07} **16d** लम्बक°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; ऽलऽम्बक° C_{02} , त्र्यम्बक° E • °पातितः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °पातितम् E **17a** °ध्वर्युव°] K_{10} ; °ध्वर्यव° C , °ऽध्वऽर्यव° K_{82} , ध्व⋆⋆ K_{07} , धर्मव° E **17c** °युक्तः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; °युक्त C_{02} , °युक्तिः K_{82} • °विस्तारः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °विस्तारो C_{02} **18b** °न्मनः] $C_{94}K_{82}K_{10}E$; °त्मनः $C_{45}C_{02}K_{07}$ **18c** पत्नी] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ऽपत्नीऽ C_{94} • विशालाक्षि] $CK_{82}K_{10}$; विशालाक्षी $K_{07}E$ **18d** °कल्पः] em. ; °कल्प $CK_{82}K_{10}K_{07}E$ • पद शाश्वतम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; पऽदऽ×श्वतम् C_{94} **19b** °डाशो] $CK_{10}K_{07}$; °भा K_{82}^{ac} , °भासे K_{82}^{pc} , °भागे E • मृता°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; मृगा° C_{02} **19d** °त्तानिलो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °त्तनिलो $C_{02}K_{10}$ • जयः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; जलाः E **20a** परि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; पर° C_{02} **20c** °स्नानं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °स्नान C_{45} **20d** पुराण°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; पुराणं E • °कृतमम्बरः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °कृतम्बरम् C_{45} (unmetr.) **21a** °सुषुम्ना°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °सुषुम्न° C_{02} • °वेद्ये] $C_{94}E$; °वेद्य $C_{45}K_{10}$, °वेद्योः C_{02} , °वैद्य K_{82} , °भेदो K_{07} **21b** सकृत्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; विदुः C_{02} **21c** °तोषातिथिमादृत्य] $CK_{82}K_{07}E$; °तोषतिथिमावृत्य K_{10} **21d** °द्विजा°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °दया° C_{45}

ब्रह्मकूर्च गुणातीत हविर्गन्ध निरञ्जनः।
ब्रह्मसूत्रं त्रयस्तत्त्वं बोधना मुण्डितं शिरः ॥ ११:२२॥
निवृत्त्यादि चतुर्वेदश्चतुःप्रकरणासनः।
दक्षिणामभयं भूते दत्त्वा यज्ञं यजेत्सदा ॥ ११:२३॥
विनार्थं यज्ञसम्प्राप्तिः कथिता ते वरानने।
आसहस्रस्य यज्ञानां फलं प्राप्नोति नित्यशः ॥ ११:२४॥
आश्रमः प्रथमस्तुभ्यं कथितो ऽस्ति वरानने।
सदाशिवेन सद्धर्मं दैवतैरपि पूजितम् ॥ ११:२५॥

[ब्रह्मचर्यम्]

ब्रह्मचर्यं निबोधेदं शृणुष्वावहिता शुभे।
द्वितीयमाश्रमं देवि सर्वपापविनाशनम् ॥ ११:२६॥
व्रतं ब्रह्मपरं ध्यानं सावित्री प्रकृतौ लयः।
ब्रह्मसूत्राक्षरं सूक्ष्मं त्रिगुणालय मेखलम् ॥ ११:२७॥
दम दण्ड दया पात्रं भिक्षा संसारमोचनम्।
त्र्यायुषं द्व्यक्षरातीतं ज्ञानभष्म-अलङ्कृतम् ॥ ११:२८॥
स्नानव्रतं सदासत्यं शीलशौचसमन्वितम्।
अग्निहोत्र त्रयस्तत्त्वं जप ब्रह्मबिलस्वरः ॥ ११:२९॥

23c cf. 22.14ab:दक्षिणाभय भूतेभ्यः पशुबन्धः स्वयंकृतः **26cd** cf. MBh 12.184.10A: गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयम् आश्रमं वदन्ति **27ab** cf. 16.8cd: !

22b °हविर्ग°] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{07}E$; °हविर्गा° C_{45} , °हविग K_{82} **22c** °सूत्रं त्रयस्] $C_{45}K_{10}K_{07}E$; °सूत्रन्त्रयस्तयस् C_{94} , °सूत्रं त्रय C_{02} , °सूत्रत्रयं K_{82} **22d** मुण्डितं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; मुण्डित° C_{45} K_{07}(unmetr.) **23a** निवृत्त्या°] em. ; निवृत्या° $CK_{82}K_{10}K_{07}$, निर्वृत्या° E **23b** °प्रकरणासनः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; प्रकरनाशनः C_{02} , प्रकरशासनः E **23c** °भयं भूते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °भक्षयम्भूतै C_{45} **23d** यज्ञं यजेत्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; यज्ञ ददत् E **24a** विनार्थं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; विनार्थ C_{02} **24b** कथिता ते] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; कथितो स्मि C_{02} , कथितस्ते E • वरानने] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; वरानने C_{02} **24d** प्राप्नोति] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; प्रा×ति C_{94} • नित्यशः] $CK_{82}K_{07}E$; मानवः K_{10} **25a** आश्रमः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; आश्रम $C_{45}C_{02}$ • °स्तुभ्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}$ $K_{10}K_{07}$; °स्येष C_{02} , °स्यैवं E **25b** ऽस्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; स्मि $C_{02}K_{10}E$ **25c** °धर्मं] $C_{94}C_{02}$ $K_{82}K_{10}K_{07}$; °धर्मे C_{45} , °धर्मे E **25d** दैव°] $CK_{82}K_{07}$; देव° $K_{10}E$ • पूजितम्] $C_{94}C_{02}K_{82}$ $K_{10}K_{07}E$; पूपूजितम् C_{45} **26a** °चर्यं] $CK_{10}K_{07}E$; °चर्य K_{82} **26b** °वहिता शुभे] $C_{94}C_{45}K_{82}$ $K_{07}E$; °वहितो भव C_{02} , °वहितो शुभे K_{10} **26d** °विनाशनम्] $CK_{82}K_{07}E$; °प्रनाशनम् K_{10} **27a** °परं ध्यानं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °परिज्ञानं E **27b** °कृतौ लयः] em. ; °कृतिर्लयम् $C_{94}K_{82}K_{07}E$, °कृतालयम् C_{45} , °कृतीलयम् C_{02} , °कृतिलः K_{10} **27d** °लय] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °ल× C_{94} • मेखलम्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; यत्फलम् E **28a** दण्ड दया] $CK_{10}K_{07}$; दण्डादया K_{82} , दण्डादयो E • पात्रं] $CK_{82}K_{07}E$; पात्र K_{10} **28c** °युषं] $CK_{10}K_{07}E$; °युष K_{82} **28d** भस्म] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; भस्मम् E **29a** °व्रतं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; °व्रत $C_{45}K_{07}E$ **29c** °होत्र त्रयस्तत्त्वं] $K_{82}K_{07}E$; °होत्रन्त्रयस्तत्वं C_{94} , °होत्रतयस्तत्वं C_{45} , °होत्रत्रयं तत्वा C_{02} , °होत्रं त्रयंस्तत्वं K_{10} **29d** °बिलस्वरः] corr. ; °बिलश्वरः $CK_{82}K_{10}$, °बिलेश्वर $K_{07}E$

द्वितीय आश्रमो देवि यथाह भगवान्शिवः।
मयापि कथितं तुभ्यं जन्ममृत्युविनाशनम् ॥ ११:३०॥

[वानप्रस्थः]

वानप्रस्थविधिं वक्ष्ये शृणुष्वायतलोचने।
यथाश्रुतं यथातथ्यमृषिदैवतपूजितम् ॥ ११:३१॥
वैराग्यवनमाश्रित्य नियमाश्रममाहरेत्।
शीलशैलदृढद्वारे प्राकारे विजितेन्द्रियः ॥ ११:३२॥
अधिभूतः स्मृतो माता अध्यात्मश्च पिता तथा।
अधिदैविकमाचार्यो व्यवसायाश्च भ्रातरः ॥ ११:३३॥
श्रुतिः स्मृतिः स्मृता भार्या प्रज्ञा पुत्रः क्षमानुजः।
मैत्री बन्धुर्जटा चापं करुणा सुपवित्रकम् ॥ ११:३४॥
मुदिता मौन चत्वारः सर्वकार्यमुपेक्षका।
यमवल्कलसंवीतस्तपःकृष्णाजिनाधरः ॥ ११:३५॥
उत्तरासङ्गमासीनो योगपट्टदृढव्रतः।
वेदघोषेण घोषेण प्राणायामो ऽग्निहावनम् ॥ ११:३६॥
जितप्राणमृगाकूलो धृति यज्ञः क्रिया जपः।
अर्थसंग्रह शास्त्रेषु सखा दमदयादयः ॥ ११:३७॥

33ab cf. 22.10ab:अध्यात्मनगरस्फीतः अधिभूतजनाकुलः

30a द्वितीय आश्रमो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; द्वितीयमाश्रमो C_{02}, द्वितीयमाश्रमं E **30b** यथाह] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; यथाहं $C_{02}K_{10}$, यदाह E **30c** मयापि कथितं तु°] em. ; ममापि कथितं तु° $CK_{82}K_{10}$, ममापि कथितस्तु° K_{07}, मयापि कथितो तु° E **30d** °मृत्यु°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °मृ×° C_{94} • °नाशनं] $CK_{82}K_{10}E$; °नाशनः K_{07} **31a** °विधिं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °विधि C_{45} **31d** °दैवत°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °देवत° C_{02} **32a** वैराग्य°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; वैराग्या E **32b** नियमा°] $CK^{pc}_{82}K_{10}K_{07}E$; मा° K^{ac}_{82} • °श्रममा°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °श्रमनो हरेत् C_{94} **32c** °दृढ°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °दृष° E **32d** °कारे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °कार° C_{02} **33a** स्मृतो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; ×× C_{45}, स्मृतौ E **33c** अधिदैविक°] em. Goodall ; ⟨अ⟩×⟨भौ⟩×क° C_{94}, अधिभौतिक° $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$, अधिभौक्तिक° K_{10} **33d** व्यवसायाश्च] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; व्यवसायश्च E **34a** स्मृता] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; स्मृतो C_{45} **34c** बन्धुर्ज°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; बन्धु ज° $C_{02}K_{10}$ **35a** मौन चत्वारः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; मौनश्चत्वारः C_{45}, मौन चत्वार C_{02} **35b** °कार्यमु°] $CK_{10}K_{07}E$; °कार्यामु° K_{82} • °पेक्षका] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °पेक्षया E **35c** °संवीत°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °सान्वीत° E **35d** °कृष्णा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °कृष्णां C_{02} • °जिनाधरः] K_{07} ; °जिनधरः $CK_{82}K_{10}$ (unmetr.), °जिनं पुरः E **36b** °दृढ°] $CK_{82}K_{07}E$; °दृष्ट° K_{10} • °व्रतः] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ×× C_{94} **36c** वेद°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ×द° C_{94} • °ण घोषेण] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °ण घोषीण C_{02} **36d** °हावनम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °हावन C_{02}, °⟨हावनम्⟩ C_{45} **37b** °जपः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °जिणः C_{02} **37d** सखा] $CK_{82}K_{07}E$; सखो K_{10} • दमद°] $C^{pc}_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दयद° C_{02}, दम° C^{ac}_{94}

शिवयज्ञं प्रयुञ्जीत साधनाष्टकपूजनम्।
पञ्चब्रह्मजलैः पूतः सत्यतीर्थशिवह्रदे ॥ ११:३८॥
स्नानमाचमनं कृत्वा संध्यात्रयमुपाश्रयेत्।
अक्षमाला पुराणार्थं जप शान्तं दिवानिशम् ॥ ११:३९॥
ज्ञानसलिलसम्पूर्णमितिहासकमण्डलुः।
पञ्चकर्मक्रियोत्क्रान्ति जप पञ्चविधः सुखम् ॥ ११:४०॥
साधनं शिवसंकल्पो योगसिद्धिफलप्रदः।
संतोषफलमाहारः कामक्रोधपराजितः ॥ ११:४१॥
आशापाशजयाभ्यासो ध्यानयोगरतिप्रियः।
अतिथिभ्यो ऽभयं दत्त्वा वानप्रस्थश्चरेद्व्रतम्।
वानप्रस्थमयं धर्मं यत्पूर्वमवधारितम् ॥ ११:४२॥
! संसारोद्धरणमनित्यहरणमज्ञाननिर्मूलनम्
! प्रज्ञावृद्धिकरममोघकरणं क्लेशार्णवोत्तारणम् ।
! जन्मव्याधिहरमकर्मदहनं सेवेत्स धर्मोत्तमम्
? श्रद्धापूर्वकमेव यः सनियमं साक्षाच्च जीवन्शिवः ॥ ११:४३॥

[परिव्राजकः]

परिव्राजकधर्मो ऽयं कीर्तयिष्यामि तच्छृणु।

38b cf. Dharmaputrikā 2.1:अष्टभिः साधनैरेभिश्चित्तं कायञ्च यत्नतः। शोधयित्वा ततो योगी योगाभ्यासं समाचरेत्॥ **39b** See 11.59cd:शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत्

38a °यज्ञं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °यज्ञ $C_{02}K_{07}$ **38b** °पूजनम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °पूजिकं C_{02} **38c** °ब्रह्मजलैः पूतः] $CK_{82}K_{07}E$; ब्र××××× K_{10} **38d** °तीर्थं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °तीर्थं E **39a** °चमनं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °चनं C_{45} **39c** अक्षमाला] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⟨अक्ष⟩×ला C_{94} • पुराणार्थं] $CK_{82}E$; पुराणाञ्च K_{10}, पुराणा⟨र्था⟩ K_{07} **39d** °शान्तं] $C^{pc}_{94}C_{45}C_{02}K_{10}K_{07}E$; °शन्ति $C^{ac}_{94}K_{82}$ **40a** °सलिल°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °सलील° E **40b** °कमण्डलुः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °कमण्डलु E **40c** °त्क्रान्तिज°] $C_{94}C_{45}K_{10}$; °क्रान्तिज° C_{02}, °त्क्रान्तिर्ज° K_{82}, °त्कान्तिज° K_{07}, ऽक्रान्तिज° E **41d** °दः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °दम् E **42a** °भ्यासो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °भ्यास E **42b** °रति°] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; ×× C_{94}, °रिति° C_{45}, °रतिः E **42a** अतिथिभ्यो ऽभयं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; आर्तिभ्यश्चाभयं E • दत्त्वा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दारा C_{02} **42b** °प्रस्थश्च°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °प्रस्थ च° $C_{02}K_{10}$ **42f** यत्पूर्वमवधारितम्] $C_{02}E$; गदितं पूर्वधारितं $C_{94}C_{45}$, गदित पूर्वधारितं K_{10}, गदितं यत्पूर्वधारितं K^{ac}_{82} (unmetr.), गदितं यत्पूर्वमवधारितं K^{pc}_{82} (unmetr.), गदितं यत्पूर्वमेधारितं K_{07} (unmetr.) **43a** °हरणमनित्यहरणमज्ञा°] $C_{94}C_{45}K^{ac}_{82}K_{10}K_{07}$; °हरणं अनित्यहरणन्तज्ञा° K^{pc}_{82}, °हरणंमनित्यहरणमज्ञा° $C_{02}E$ **43b** (प्रज्ञा° ... °त्तारणम्)] $CK_{82}K_{07}E$; omitted in K_{10} • °करममोघ°] CK_{82} (unmetr.) ; omitted in K_{10}, °कममोघ° K_{07}, °करं प्रबोध° E • क्लेशार्णवो°] CK_{07} ; क्लेशाण्णवो° K_{82}, omitted in K_{10}, शोकार्णवो° E **43c** सेवेत्स] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; सेवे स C_{02}, सेवेत्त K_{10} **43d** (श्रद्धा° ... शिवः)] E ; omitted in $CK_{82}K_{10}K_{07}$ **44b** कीर्तयिष्यामि] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; कीर्तयि×मि C_{94}

सुखदुःखं समं कृत्वा लोभमोहविवर्जितः ॥ ११:४४॥
वर्जयेन्मधु मांसानि परदारांश्च वर्जयेत्।
वर्जयेच्चिरवासं च परवासं च वर्जयेत् ॥ ११:४५॥
वर्जयेत्सृष्टभोज्यानि भिक्षामेकां च वर्जयेत्।
वर्जयेत्संग्रहं नित्यमभिमानं च वर्जयेत् ॥ ११:४६॥
सुसूक्ष्मं मनसा ध्यात्वा शुचौ पादं विनिक्षिपेत्।
न कुप्येत अनालाभे लाभे वापि न हर्षयेत् ॥ ११:४७॥
अर्थतृष्णास्वनुद्विग्नो रोषे वापि सुदारुणे।
स्तुतिनिन्दा समं कृत्वा प्रियं वाप्रियमेव वा ॥ ११:४८॥
नियमास्तु परीधानं संयमावृतमेखलः।
निरालम्बं मनः कृत्वा बुद्धिं कृत्वा निरञ्जनाम् ॥ ११:४९॥
आत्मानं पृथिवीं कृत्वा खं च कृत्वा मनोन्मनम्।
त्रिदण्डं त्रिगुणं कृत्वा पात्रं कृत्वाक्षरो ऽव्ययः ॥ ११:५०॥
न्यसेद्धर्ममधर्मं च ईर्ष्याद्वेषं परित्यजेत्।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्यस्थो निर्ममो निरहंकृतः ॥ ११:५१॥

44d cf. 4.71: कामः क्रोधश्च लोभश्च मोहश्चैव चतुर्विधः। चतुःशत्रुर्निहन्तव्यः सर्वथा वीतकल्मषः॥ **45a** = Kūrmapurāṇa 2.27.12a etc. **51cd** cf. BhG 2.45cd: निर्द्वन्द्वो नित्यसत्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान्

44c °दुःखं] C_{45} ; °दुःख $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$ **44d** लोभमोह°] C_{45} ; लाभालोभ° $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$, लाभलोभ° C_{02}, लाभालाभ° E • °वर्जितः] $CK_{82}K_{07}E$; °वर्जिताः K_{10} **45a** वर्जयेन्] $C_{94}K_{10}$; वर्जयेत् $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$ **45c** °वासं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °वासश् E **45d** °वासं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °वासश् E **46ab** (वर्जयेत् ... च वर्जयेत्)] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; omitted in C_{45} **46a** वर्जयेत्सृष्ट°] C_{02} (?) $K_{82}K_{07}$; वर्जयेत्मृष्ट° C_{94}, omitted in C_{45}, वर्ज्जन्मृष्ट° K_{10}, वर्जयेन्मृष्ट° E • °भोज्यानि] $CK_{82}K_{10}E$; °भोजालि (?) K_{07} **46b** °क्षामेकां] $C_{94}K_{10}$; omitted in C_{45}, °क्षामेकं $C_{02}K_{82}$, °क्षमेकञ् K_{07}, °क्षामेकश् E **47b** पादं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}$; पा॰दं॰ C_{94}, पाद $K_{10}E$ • विनिक्षि°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$; ×निक्षि° C_{94}, विनिक्ष° K_{07} **47c** कुप्येत] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; कुपेत C_{02} • अनालाभे] K_{82} ; मनोलाभे $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$, मनोलाभो C_{02}, मनालाभे E **48a** अर्थ°] $C_{45}C_{02}K_{07}$; अर्था° $C_{94}K_{82}K_{10}$, अथ E • °नुद्विग्नो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °नुदिग्नो C_{02} **49a** °धानं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °॰धानं॰ K_{07}, °धाना C_{02} **49b** °वृत°] $CK_{82}K_{07}$; °मृत° K_{10}, °नृत° E • °मेखलः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °मेखलाः C_{02}, °मेखला K_{10} **49c** °बं मनः कृत्वा] K_{07} ; °बमसत्कृत्वा $C_{94}K_{82}$, °बमसंकृत्वा C_{45}, °बमनंकृत्वा C_{02}, °ब मनस्कृत्वा K_{10}, °बमनङ्कृत्वा E **49d** बुद्धिं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; बुद्धि $C_{45}E$ • निरञ्जनाम्] em. ; निरञ्जनम् $CK_{10}K_{07}E$, निरञ्जनः K_{82} **50ab** कृत्वा खं च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; कृ॰त्वा॰×च C_{94} **50b** मनोन्मनम्] $CK_{82}K_{10}$; मनोन्मनः K_{07}, मनोन्मनैः E **50d** °क्षरो] $CK_{82}K_{07}E$; °करो K_{10} • व्ययः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; व्ययं C_{02}, व्यय K_{07}, द्वयम् E **51a** °धर्मं च] $CK_{10}K_{07}E$; °धर्मं वा K_{82} **51b** ईर्ष्या°] $K_{82}K_{07}E$; ईर्षा° CK_{10} • °द्वेषं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °द्वेष C_{02} **51c** निर्द्वन्द्वो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; निवंद्वो C_{02} • °सत्य°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °संत्य° C_{02} **51d** निर्ममो] $K_{07}E$; निर्मांसो CK_{82}, निर्मंसो K_{10} • °कृतः] $CK_{10}K_{07}$; °कृतं K_{82}, °कृतिः E

दिवसस्याष्टमे भागे भिक्षां सप्तगृहं चरेत्।
न चासीत न तिष्ठेत न च देहीति वा वदेत् ॥ ११:५२॥
यथालाभेन वर्तेत अष्टौ पिण्डान् दिने दिने।
वस्त्रभोजनशय्यासु न प्रसज्येत विस्तरम् ॥ ११:५३॥
नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम्।
इन्द्रियाणि वशंकृत्वा कामं हत्वा यतव्रतः ॥ ११:५४॥
अतीतं च भविष्यं च न भिक्षुश्चिन्तयेत्सदा।
! क्रोधमानमददर्पान्परिव्राड्वर्जयेत्सदा ॥ ११:५५॥
विरागं तु धनुः कृत्वा प्राणायामगुणैर्युतम्।
धारणाशरतीक्ष्णेन मृगं हत्वा मनेन्द्रियम् ॥ ११:५६॥
मैत्रीखड्गसुतीक्ष्णेन संसारारिं निकृन्तयेत्।
करुणावर्तचक्रेण क्रोधमत्तगजं जयेत् ॥ ११:५७॥
मुदितावर्मबद्धाङ्गस्तूणं पूर्णमुपेक्षया।
अनक्षरं परं ब्रह्म चिन्तयेत्सततं द्विज ॥ ११:५८॥
ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः।
शिवस्य हृदयं संध्या तस्मात्संध्यामुपासयेत् ॥ ११:५९॥

54ab = MBh 12.237.15ab, Manu 6.45ab, Nāradaparivrājakopaniṣad 3.61cd. **58** Cf. 4.72: चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु। करुणामुदितोपेक्षामैत्री चायतनं स्मृतम्॥ **59** ≈ Saubhāgyabhāskara of Bhāskararāya ad Lalitāsahasranāmastotra 302: ब्रह्मणो हृदयं विष्णुर्विष्णोरपि शिवः स्मृतः। शिवस्य हृदयं सन्ध्या तेनोपास्या द्विजातिभिः॥ इति कश्यपादिवचनैः कौर्मपाद्मस्कान्दादिनिखिलपुराणेषु च तत्र तत्र देवीकालिकाब्रह्माण्डमार्कण्डेयादिपुराणेषु बहुशः शक्तिरहस्यदेवीभागवततृतीयस्कन्धादिषु।

52a दिवसस्या॰] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दिवसत्या॰ C_{45} **52b** भिक्षां] $CK_{82}K_{07}E$; भिक्षा K_{10} **53a** यथालाभेन] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; यथाला×× C_{94} **53b** अष्टौ] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; अष्ट E **53c** ॰शय्यासु] $CK_{82}K_{07}$; ॰शय्याश्च K_{10} , ॰शैय्यासु E **53d** ॰सज्येत] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; ॰युज्ये C_{45} , ॰सहेत K_{07} , ॰सह्येत E • विस्तरम्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; विस्तरः E **54c** वशंकृ॰] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; वसंत्कृ॰ C_{02} **54d** हत्वा यतव्रतः] $CK_{82}K_{07}E$; कृत्वा यतः व्रतः K_{10} **55b** भिक्षुश्चि॰] $CK_{10}K_{07}$; भिक्षुंश्चि॰ K_{82} , भिक्षु चि॰ E • सदा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; omitted in C_{45} **55cd** ॰दर्पान्प॰] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ॰दर्पात्प॰ C_{45} **56a** धनुः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; धनुष् E **56b** प्राणायामगु॰] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; प्राणायामङ्गु॰ C_{94} • युतम्] $CK_{10}K_{07}$; युतः K_{82} , वृतं E **56a** ॰तीक्ष्णेन] $K_{10}E$; ॰तीक्ष्णेण CK_{07} , ॰तीक्षेण K_{82} **57a** सुतीक्ष्णेन] $K_{10}C_{94}K_{07}E$; सुतीक्ष्णेण $C_{45}C_{02}K_{82}^{pc}$, ण K_{82}^{ac} **57b** ॰सारारिं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; ॰सारारि $C_{02}K_{07}$ **58b** तूणं पूर्णमु॰] em. Goodall ; तूण्णापूर्ण्णमु॰ C_{94} , तूणापूर्ण्णमु॰ C_{45} , तू(न)पूर्ण्णमु॰ C_{02} , तूण्णापूण्णामु॰ K_{82} , तूर्ण्णापूर्ण्णमु॰ $K_{10}K_{07}$, तूणीपूर्णमु॰ E **58c** अनक्षरं] C_{45} ; अनाक्षरं $C_{94}K_{82}$, अनाक्षर॰ $C_{02}K_{07}E$, अनक्षर॰ K_{10} • परं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; पर $C_{45}K_{07}$ **59a** हृदयं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$; ×दयं C_{94} , हृदये K_{07} **59ab** विष्णुर्वि॰] $C_{94}K_{82}E$; विष्णुम्वि॰ C_{45} , विष्णु वि॰ $C_{02}K_{10}K_{07}$ **59b** शिवः] E ; शिवं $CK_{82}K_{10}K_{07}$ **59d** ॰सयेत्] $C_{94}C_{02}K_{10}$; ॰शयेत् $C_{45}K_{82}$, ॰श्रयेत् $K_{07}E$

संसारार्णवतारणं शुभगतिः स ब्रह्म संध्याक्षरं
ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितो ह्यनुपमं व्यक्तात्मवेद्यं शिवम् ।
रूपैर्वर्णगुणादिभिश्च विहितं दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमं
यत्नोद्धृत्य समाश्रयेत्सुरगुरुं सर्वार्तिहर्ता हरम् ॥ ११:६०॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे चतुराश्रमधर्मविधानो नामाध्याय एकादशमः॥

60a °गतिः] $C_{02}E$; °गति $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ (unmetr.), °गतिं K_{07} • °क्षरं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °क्षर C_{45} **60b** °तन्द्रितो] $C_{94}K_{82}K_{07}E$; °नन्द्रितो C_{45}, °तन्द्रिय C_{02}, °तन्द्रियं K_{10} • °वेद्यं] $CK_{82}K_{07}E$; °वेद्य K_{10} (unmetr.) **60c** रूपैर्व°] $C_{94}K_{82}K_{07}E$; रूपै व° $C_{45}C_{02}K_{10}$ • विहितं] CK_{82}^{ac} (?) $K_{10}K_{07}$; रहितं K_{82}^{pc} (?) E • दुर्लक्ष्यलक्ष्योत्तमम्] $C_{94}K_{10}$; दुलक्ष्यलक्ष्योत्तमम् K_{82}, दुर्लक्ष्यलक्षोत्तमम् $C_{45}C_{02}K_{07}E$ **60d** यत्नोद्धृत्य] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; यत्नाद्धृत्य E • समाश्रये°] $CK_{82}K_{07}E$; मणाश्रये° K_{10} • सर्वार्तिहर्ता हरम्] CK_{10} ; सर्वार्त्तिहर्त्ता हरं K_{82}, सर्वात्तिहर्त्ता हरं K_{07}, सर्वार्तिहन् शङ्करम् E **Colophon**: नामाध्याय एकादशमः] $CK_{82}K_{10}$; नामाध्याय एकादश K_{07}, नाम एकादशो ऽध्यायः E

[द्वादशमो ऽध्यायः]

[आतिथ्यधर्मः]

देव्युवाच।
अहिंसा परमो धर्मः सततं परिकीर्त्यते।
आतिथ्यकानां धर्मं च कथयस्व यदुत्तमम् ॥१२:१॥
महेश्वर उवाच।
अहिंसातिथ्यकानां च शृणु धर्मं यदुत्तमम्।
त्रैलोक्यमखिलं देवि रत्नपूर्णं सुलोचने ॥१२:२॥
चतुर्वेदविदे दानं न तत्तुल्यमहिंसकः।
शृणु धर्ममतिथ्यानां कीर्तयिष्यामि सुन्दरि ॥१२:३॥

[विपुलोपाख्यानम्]

आसीद्वृत्तं पुराख्यानं नगरे कुसुमाह्वये।
कपिलस्य सुतो विद्वान्विपुलो नाम विश्रुतः ॥१२:४॥
धर्मनित्यो जितक्रोधः सत्यवादी जितेन्द्रियः।
ब्रह्मण्यश्च कृतज्ञश्च मद्भक्तः कृतनिश्चयः ॥१२:५॥
धनाढ्यो ऽतिथिपूज्यश्च दाता दान्तो दयालुकः।
न्यायार्जितधनो नित्यमन्यायपरिवर्जितः ॥१२:६॥
भार्या च रूपिणी तस्य चन्द्रबिम्बशुभानना।
पीनोत्तुङ्गस्तनी कान्ता सकलानन्दकारिणी।
पतिव्रता पतिरता पतिशुश्रूषणे रता ॥१२:७॥
अथ केनापि कालेन सूर्यरागमभूत्ततः।
ग्रस्तभागत्रयस्त्वासीत्कृष्णमाधवमासिके ॥१२:८॥
स्नातुकामावतीर्यन्ते सर्वे पौरनृपादयः।
देवाश्च पितरश्चैव तर्प्यन्ते विधिवत्तथा ॥१२:९॥

5b = MBh 12.218.13b

---

1 देव्युवाच] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; omitted in B **1c** आतिथ्य°] $C_{94}K_{82}E$; अतिथ्य° C_{45} **2** महेश्वर] $C_{94}C_{45}E$; भगवान् K_{82} **2b** शृणु] $C_{45}K_{82}E$; ×णु C_{94} • धर्मं] $C_{94}C_{45}K_{82}$; धर्म E • °त्तमम्] $C_{94}C_{45}K_{82}$; °त्तमां E **2d** °पूर्णं] $C_{94}C_{45}K_{82}$; °पूर्णां E • °लोचने] $C_{94}K_{82}E$; °लोचनं C_{45} **3a** दानं] $C_{94}K_{82}E$; नानं C_{45} **4a** आसीद्वृत्तं] $C_{94}K_{82}E$; आशीदत्तं C_{45} • °ख्यानं] $C_{94}C_{45}K_{82}$; °ख्यातं E **5c** ब्रह्मण्य°] $C_{45}K_{82}E$; ब्राह्मण्य° C_{94} • °ज्ञश्च] $C_{94}K_{82}E$; °ज्ञ C_{45} **5d** °भक्तः] $C_{94}C_{45}K_{82}$; °भक्त° E **6a** °पूज्यश्च] $C_{94}K_{82}^{pc}E$; °पूज्य $C_{45}K_{82}^{ac}$ **6b** दान्तो] $C_{45}^{ac}E$; दान्त $C_{94}K_{82}$, दान्तोम् (?) C_{45}^{pc} **6c** न्याया°] $K_{82}E$; न्यायो° $C_{94}C_{45}$ **7b** °बिम्ब°] $C_{94}C_{45}E$; °बिं⟨बा⟩ K_{82} **7d** सकला°] $C_{45}K_{82}E$; ××× C_{94} **7e** पतिव्रता] $C_{94}K_{82}E$; प्रतिव्रता C_{45} **9a** °वतीर्यन्ते] $C_{94}C_{45}K_{82}$; च तीर्थन्ते E **9d** तर्प्यन्ते] $C_{94}K_{82}E$; तप्यन्ते C_{45}

केचिज्जुह्वति तत्राग्निं केचिद्विप्रांश्च तर्पयेत्।
केचिद्दानोपतिष्ठन्ति केचित्स्तुन्वन्ति देवताम् ॥१२:१०॥
ध्यानयोगरताः केचित्केचित्पञ्चतपे रताः।
एवं प्रवर्तमानेषु राजनादिषु सर्वशः ॥१२:११॥
विपुलो ऽपि हि तत्रैव गङ्गागण्डकिसंगमे।
भार्यया सह तत्रैव स्नात्वा क्षोमविभूषणः ॥१२:१२॥
देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः।
तत्रावसरसम्प्राप्तो ब्राह्मणो ऽतिथिरागतः ॥१२:१३॥
भार्या तस्यातिरूपेण मोहिता ब्रह्मणस्तदा।
ब्राह्मणो ऽपि तथैवेह रूपेणाप्रतिमो भवेत् ॥१२:१४॥
अन्योन्यदृष्टिसंसक्तौ जातौ तौ तु परस्परम्।
विपुलेनाञ्जलिं कृत्वा ब्राह्मण संशितव्रत ॥१२:१५॥
आज्ञापय द्विजश्रेष्ठ अद्य मे ऽनुग्रहं कुरु।
भार्याभृत्यपशुग्राम रत्नानि विविधानि च ॥१२:१६॥
विपुलेनैवमुक्तस्तु गृहीतो ब्राह्मणो ऽब्रवीत्।
यदि सत्यं प्रदातासि सुप्रसन्नं मनस्तव ॥१२:१७॥
विपुल उवाच।
सुप्रसन्नं मनो मे ऽद्य सुप्रसन्नं तपःफलम्।
शीघ्रमाज्ञापय विप्र यच्चाभिलषितं तव।
अदेयं नास्ति विप्रस्य स्वशिरःप्रभृति द्विज ॥१२:१८॥
ब्राह्मण उवाच।
यद्येवं वदसे भद्र भार्यां मे देहि रूपिणीम्।
स्वस्ति भवतु भद्रं वः कल्याणं भव शाश्वतम् ॥१२:१९॥

15d = MBh 12.213.18d and 12.347.1d

10a °चिज्जुह्वति] $C_{94}K_{82}E$; °चिज्जुति C_{45} **10b** विप्रांश्च] $C_{94}K_{82}E$; विप्राश्च C_{45} **10c** दानो°] $C_{94}C_{45}K_{82}$; ध्यानो° E **10d** केचित्स्तुवन्ति] $C_{94}C_{45}$; केचि स्तुवन्ति K_{82}, केचित्स्तुन्वन्ति E • देवताम्] $C_{94}K_{82}E$; देवता C_{45} **11d** राजना°] $C_{94}C_{45}K_{82}$; राजाना° E **12a** ऽपि हि] $C_{94}K_{82}^{pc}$; पि C_{45}, हि न K_{82}^{ac}, पि च E **12c** भार्यया] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}$; भार्याया $C_{94}^{ac}E$ **12d** °भूषणः] $C_{94}C_{45}E$; °भूषितः K_{82} **13ab** देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणे रतः] $C_{45}K_{82}^{pc}$; देवतागुरुवि×णामन्येषां तर्पणे रतः C_{94}, omitted in K_{82}^{ac}, देवतागुरुविप्राणामन्येषां तर्पणा रतः E **14b** मोहिता] $C_{94}K_{82}E$; मोहितो C_{45} • ब्रह्मणस्तदा] $C_{94}C_{45}$; ब्राह्मणस्तदा K_{82}, ब्राह्मणस्य च E **14c** ब्राह्मणो] $C_{94}K_{82}E$; ब्रह्मणो C_{45} • तथैवेह] $C_{45}K_{82}E$; तथेवेह C_{94} **14d** रूपेणा°] $C_{94}K_{82}$; रूपेना° C_{45}, रूपिणा° E **15a** °संसक्तौ] $C_{02}K_{82}E$; °संशक्तौ C_{94}, °शक्तौ C_{45} **15d** ब्राह्मण] C_{45} ; ब्राह्मणः $C_{94}K_{82}E$ • °शित°] em. ; °श्रित° $C_{94}C_{45}K_{82}E$ • °व्रत] conj. ; °व्र⋆ C_{94}, °व्रतः $C_{45}K_{82}E$ **16b** °ग्रहं] $C_{94}E$; °ग्रह C_{45} **17f** °सन्नं] $C_{94}C_{45}$; °सन्न° E **18f** °भृति] $C_{94}C_{45}$; °भृतिर् E **19** ब्राह्मण] $C_{94}^{pc}C_{45}E$; ब्राह्मणा C_{94}^{ac} **19c** स्वस्ति] $C_{94}C_{45}$; स्वस्तिर् E **19d** भव] $C_{94}C_{45}$; तव E

विपुल उवाच।
प्रतीच्छ भार्यां सुश्रोणीं रूपयौवनशालिनीम्।
अकुत्सितां विशालाक्षीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥१२:२०॥
भार्योवाच।
परित्याज्या कथं नाथ अपापां त्यजसे कथम्।
अतीव हि प्रियां भार्यां निर्दोषां स कथं त्यजेः ॥१२:२१॥
सखा भार्या मनुष्याणामिह लोके परत्र च।
दानं वा सुमहद्दत्त्वा यज्ञो वा सुबहुः कृतः ॥१२:२२॥
अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं तपोभिर्वा सुदुष्करैः।
श्रुतो मे पितृभिः प्रोक्तो ब्राह्मणैश्च ममान्तिके ॥१२:२३॥
अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं श्रुतं मे बहुशः पुरा।
मन्दपालो द्विजश्रेष्ठो गतः स्वर्गं तपोबलात् ॥१२:२४॥
दानानि च बहून्दत्त्वा यज्ञांश्च विविधांस्तथा।
वेदांश्च जप यज्ञांश्च कृत्वा तद्द्विजसत्तमः ॥१२:२५॥
प्राप्तद्वारो ऽपि यस्यापि देवदूतैर्निवारितः।
अपुत्रो नाप्नुयात्स्वर्गं यदि यज्ञशतैरपि ॥१२:२६॥
इत्युक्तस्तु च्युतः स्वर्गान्मन्दपालो महानृषिः।
पुत्रानुत्पादयामास शारङ्गाश्चतुरो द्विजः ॥१२:२७॥
तेन पुण्यप्रभावेण स्वर्गं प्राप्तो ह्यवारितः।
कुलत्राणात्कलत्रास्मि भरणाद्भार्य एव च ॥१२:२८॥
दारसंग्रह पुत्रार्थे क्रियते शास्त्रदर्शनात्।
यानि सन्ति गृहे द्रव्यं ग्रामघोषगृहाणि च ॥१२:२९॥
दातुमर्हसि विप्राय न मां दातुमिहार्हसि।
भार्याया वचनं श्रुत्वा विपुलः पुनरब्रवीत् ॥१२:३०॥
विपुल उवाच।

24c See Mandapāla's story in MBh 1.220.5ff.

20 विपुल] $C_{94}C_{45}$; विप्र E **21a** °त्याज्या] C_{94}E ; °त्याज्य C_{45} **21d** त्यजेः] C_{94} ; त्यज्येत् C_{45} , त्यजेत् E **22d** °बहुः] em. ; °बहु (unmetr.)$C_{94}C_{45}$, °बहून् E **23ab** स्वर्गं तपोभिर्वा] C_{45}E ; स्व⟨र्गन्⟩ ×××र्व्वा C_{94} **23d** °न्तिके] C_{94}E ; °न्तिकैः C_{45} **24a** स्वर्गं] C_{94}E ; स्वर्ग C_{45} **24c** °पालो] E ; °पाल $C_{94}C_{45}$ **25b** यज्ञांश्च विविधांस्] C_{94} ; यत्वा यज्ञांश्च विविधां C_{45} , स्यज्ञाश्च विविधास् E **25c** वेदांश्च जपयज्ञांश्च] C_{94} ; वेदाश्च जपयज्ञांश्च C_{45} , वेदाश्च जपयज्ञाश्च E **26a** यस्यापि] $C_{94}C_{45}$; यस्याहि E **27d** शारङ्गाश्च] C_{94} ; शारङ्गांश्च C_{45} , शारङ्गाच्च E **28c** कुल°] C_{45} ; कल° C_{94}E • °त्राणात्क°] em. ; °त्राणां क° $C_{94}C_{45}$E **28d** भार्य एव] C_{94}E ; भार्यमेव C_{45} **29a** °ग्रह] E ; °ग्रहः $C_{94}C_{45}$ • पुत्रा°] $C_{94}C_{45}$; पात्रा° E **29b** क्रियते] C_{94}E ; क्रियाते C_{45} **31** विपुल उवाच] E ; omitted in $C_{94}C_{45}$

साधु भामिनि जानामि साधु साधु पतिव्रते।
जितो ऽस्म्यनेन वाक्येन अनेनास्मि हि तोषितः ॥१२:३१॥
अद्य ग्रहणकाले च द्विज आगत्य याचते।
ददामीति प्रतिज्ञाय अदत्त्वा नरकं व्रजे ॥१२:३२॥
नरकं यदि गच्छामि कुलेन सह सुन्दरि।
कल्पकोटिसहस्रे ऽपि नरकस्थाद्यशस्विनि ॥१२:३३॥
मुक्तिमेव न पश्यामि जन्मकोटिशतैरपि।
अदानाच्चाशुभं देवि पश्यामि वरवर्णिनि ॥१२:३४॥
दानेन तु शुभं पश्ये स्वर्गलोके यदक्षयम्।
नोक्तं मयानृतं पूर्वं नित्यं सत्यव्रते स्थितः ॥१२:३५॥
सत्यधर्ममतिक्रम्य नान्यधर्मं समाचरे।
भार्या धर्मसखेत्येवं त्वयि पूर्वमुदाहृतम् ॥१२:३६॥
यदि धर्मसखायासि सो ऽद्य काल इहागतः।
द्विजरूपधरो धर्मः स्वयमेव इहागतः ॥१२:३७॥
जिज्ञासार्थमहं भद्रे न विघ्नं कर्तुमर्हसि।
माताव्यक्तः पिता ब्रह्मा बुद्धिर्भार्या दमः सखा ॥१२:३८॥
पुत्रो धर्मः क्रियाचार्य इत्येते मम बान्धवाः।
कालश्रेष्ठो ग्रहः सूर्यो गङ्गा श्रेष्ठा नदीषु च ॥१२:३९॥
चन्द्रक्षये दिनं श्रेष्ठं नरश्रेष्ठो द्विजोत्तमः।
शुश्रूषणार्थं विप्रस्य मया दत्तासि सुन्दरि।
सर्वस्वं ब्राह्मणे दत्त्वा वनमेवाश्रयाम्यहम् ॥१२:४०॥
शङ्कर उवाच।
तूष्णीम्भूता ततो भार्या अश्रुपूर्णाकुलेक्षणा।
करे गृह्य विशालाक्षी ब्राह्मणाय निवेदिता ॥१२:४१॥

39c cf. e.g. Āgamakalpalatā 3.128:सूर्यग्रहणकालस्य समाना नास्ति भूतले । अत्र यद्यत्कृतं कर्म अनन्तफलदं भवेत् ॥ cf. also Agastyasaṁhitā X.XXcd (on the proper date for initiation):सूर्यग्रहणकालेन समानो नास्ति कश्चन also ibid. X.XX (on image installation): सूर्यग्रहे महापुण्ये कुरुक्षेत्रे विधानतः । कृतैर्यत्पुण्यमाप्नोति तुलापुरुषकादिभिः ॥ तत्पुण्यं प्राप्नुयामर्त्यः ... **39d** ≈ 15.18b: श्रेष्ठा गङ्गा नदीषु च

31a जानामि] C_{45}E ; जानासि C_{94} **32d** व्रजे] C_{94} ; व्रजेत् C_{45}E **33c** °सहस्रे ऽपि] $C_{94}C_{45}$; °सहस्राणि E **33d** °स्थाद्] C_{94} ; स्था C_{45} , °स्थो E **34a** मुक्तिमेव] $C_{94}C_{45}$; मुक्तिमेवन् E **35b** °लोके] $C_{94}C_{45}$; °लोकं E **35d** °व्रते] $C_{94}C_{45}$; °व्रत° E **36b** °चरे] $C_{94}C_{45}$; °चरेत् E **37a** °सखाया°] C_{94}E ; °सखा° C_{45} **37c** °धरो] C_{94}E ; °परो C_{45} **38d** बुद्धिर्] $C_{94}C_{45}$; बुद्धि E • सखा] C_{45}E ; समा C_{94} **39c** °श्रेष्थो] C_{45} ; °श्रेष्ठ° C_{94} , °श्रेष्ठः E **40a** दिनं] C_{94} C_{45} ; दिन° E **40a** °र्थं] C_{94}E ; °र्थ C_{45} **41** शङ्कर] $C_{94}C_{45}$; महेश्वर E **41a** तूष्णीम्भूता] C_{94} ; तूष्णीभूत्वा C_{45} , तूष्णीभूतां E • भार्या] $C_{94}C_{45}$; भार्यां E **41b** °क्षणा] $C_{94}C_{45}$; °क्षणाम् E **41c** °क्षी] $C_{94}C_{45}$; °क्षीं E **41d** ब्राह्मणाय निवेदिता] C_{94}E ; ब्राह्मय दिवेदिता C_{45}

यानि सन्ति गृहे द्रव्यं हिरण्यं पशवस्तथा।
ददामि ते द्विजश्रेष्ठ ग्रामघोषगृहादिकम् ॥१२:४२॥
मुक्ता वैडूर्यवासांसि दिव्याण्याभरणानि च।
सर्वान्गृहाण विप्रेन्द्र श्रद्धया दत्तसत्कृताम् ॥१२:४३॥
प्रीयतां भगवान्धर्मः प्रीयतां च महेश्वरः।
प्रीयन्तां पितरः सर्वे यद्यस्ति सुकृतं फलम् ॥१२:४४॥
रुद्र उवाच।
विपुलस्य वचः श्रुत्वा ब्राह्मणेन तपस्विना।
आशीः सुविपुलं दत्त्वा विपुलाय महात्मने ॥१२:४५॥
वसेत्तत्र गृहे रम्ये भार्यामादाय तस्य च।
विपुलस्तु नमस्कृत्वा कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥१२:४६॥
ब्राह्मणमभिवाद्यैवं गतः शीघ्रं वनान्तरम्।
वने मूलफलाहारो विचरेत महीतले ॥१२:४७॥
एकाकी विजने शून्ये चिन्तया च परिप्लुतः।
क्व गच्छामि क्व भोक्ष्यामि कुत्र वा किं करोम्यहम् ॥१२:४८॥
न पथं विषयं वेद्मि ग्रामं वा नगराणि वा।
खेटखर्वटदेशं वा जानामीह न कंचन ॥१२:४९॥
अमुं सुशैलं पश्यामि विपुलोदरकन्दरम्।
तमारुह्य निरीक्ष्यामि ग्रामं नगरपत्तनम् ॥१२:५०॥
एवमुक्त्वा तु विपुलः शनैः पर्वतमारुहत्।
वृक्षच्छायां समालोक्य निषसाद श्रमान्वितः ॥१२:५१॥
एतस्मिन्नेव काले तु वृक्षशाखावतार्य च।
अपूर्वं च सुरूपं च सुगन्धत्वं च शोभनम् ॥१२:५२॥
फलं गृह्य विचित्रं च हृदयानन्दनं शुभम्।
विपुलस्याग्रतः कृत्वा पुनर्वृक्षं समारुहत् ॥१२:५३॥
विपुलश्चित्रवद्दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः।
अहो वा स्वप्नभूतो ऽस्मि अहो वा तपसः फलम् ॥१२:५४॥

42b हिरण्यं] $C_{94}C_{45}$; हिरण्य° E **42c** ददामि] C_{94}E ; ददानि C_{45} • ते द्विज°] C_{45}E ; ××ज° C_{94} **44c** प्रीयन्तां] C_{94} ; प्रीयतां C_{45}E **44d** अस्ति] C_{45}E ; असि C_{94} **45** रुद्र] $C_{94}C_{45}$; महेश्वर E **45a** वचः श्रुत्वा] C_{45}E ; वच〈श्श्रु〉× C_{94} **46a** वसेत्तत्र गृहे] $C_{45}K_{82}$; वस तत्र गृहे C_{94}, वसते च गृहं E **46d** चापि] $C_{94}C_{45}$; च वि° E **47a** °द्यैवं] em. ; °द्येवं C_{94}E, °द्येनं C_{45} **48a** एकाकी] C_{45}E ; ए〈का〉× C_{94} **48c** क्व भोक्ष्यामि] C_{94} ; क्व भोज्यामि C_{45}, किं भोक्ष्यामि E (unmetr.) **49c** °खर्वट°] E ; °कर्प्पट° $C_{94}C_{45}$ **49d** कंचन] em. ; कश्चन $C_{94}C_{45}$E **51a** एवमु°] C_{94}E ; एकं उ° C_{45} **51b** °रुहत्] E ; °रुहेत् $C_{94}C_{45}$ **52a** काले तु] $C_{94}C_{45}$; कालेन E **52c** सुरूपं] C_{94}E ; स्वरूपं C_{45}

न पश्यामि न जिघ्रामि न च स्वादं च वेद्म्यहम्।
वार्त्तापि न च मे श्रोत्रा प्रतिजानामि कंचन ॥१२:५५॥
एवमुक्त्वा ह्यनेकानि फलं गृह्य मनोरमम्।
सुनिरीक्ष्य पुनर्जिघ्रं पुनर्जिघ्रं निरीक्ष्य च ॥१२:५६॥
फलं चात्र निरूप्यन्तो देशं वाप्यवलोकयन्।
पाथेयरहितश्चास्मि देवदत्तं फलं मम ॥१२:५७॥
तत्फलं प्रतिगृह्यैव नगरं प्रविशाम्यहम्।
प्रार्थयित्वा च यत्किंचिज्जीवनार्थं चराम्यहम् ॥१२:५८॥
ततः शैलमतिक्रम्य नगरं प्रविवेश ह।
पथि कश्चिज्जनः पृष्टः किंनाम नगरं त्विदम् ॥१२:५९॥
स होवाच पथी केन किमपूर्वमिहागतः।
दक्षिणापथदेशोऽयं नरवीरपुरं त्वदः ॥१२:६०॥
राजा सिंहजटो नाम राज्ञी तस्य च केकयी।
अतिवृद्धो जराग्रस्तः केकयी च तथैव च ॥१२:६१॥
दाता सर्वकलाज्ञश्च युद्धे वीर्यबलान्वितः।
ब्रह्मण्यो वत्सलो लोके सर्वशास्त्रविशारदः ॥१२:६२॥
विपुल उवाच।
अत्र श्रेष्ठिमुपास्यामि नाम वा तस्य किं वद।
कतमो देशस्तद्वासः कथयस्व न संशयः ॥१२:६३॥
विपुलेनैवम् उक्तस्तु पथिकोवाच तं पुनः।
मम भीमबलो नाम श्रेष्ठिकस्य गृहागतः ॥१२:६४॥
श्रेष्ठिकः पुण्डको नाम ख्यातः श्रेष्ठिक उच्यते।
कौतुकं तव यद्यस्ति तदागच्छ मया सह ॥१२:६५॥
एवमस्त्विति तेनोक्तो विपुलेन महात्मना।
तेनैव सह निर्यातः श्रेष्ठिकस्य गृहं प्रति ॥१२:६६॥

55a जिघ्रामि] C_{94}E ; च घ्रामि C_{45} **55c** श्रोत्रा] C_{94} ; श्रोता C_{45}E **55d** कंचन] em. ; कश्चन C_{94} C_{45}E **57a** चात्र] C_{45}E ; चा C_{94}^{ac}, चात्रे C_{94}^{pc} • निरूप्यन्तो] E ; निरूप्यान्ति C_{94}, निरूप्यां चा C_{45} **57b** °लोकयन्] C_{94}E ; °लोकयत् C_{45} **57d** °दत्तं] C_{94} ; °दत्त° C_{45}E **58a** °गृह्यैव] C_{45} E ; °गृह्येव C_{94} **59d** नगरं] C_{94}E ; नगर C_{45} **60a** स हो°] C_{94}E ; अहो° C_{45} **60c** °पथ°] C_{94}E ; °पथे C_{45} **60d** त्वदः] C_{45} ; त्वयः C_{94}, स्वयम् E **61a** राजा] $C_{94}C_{45}$; राज E • °जटो] $C_{94}C_{45}$; °यतो E **61b** केकयी] C_{45}E ; कैकयी C_{94} **61d** केकयी] C_{45}E ; कैकयी C_{94} **62a** दाता] C_{45}E ; ×ता C_{94} • °कला°] E ; °कल° $C_{94}C_{45}$ **63b** नाम] $C_{94}C_{45}$; नामं E • वद] C_{94}E ; वदः C_{45} **63d** कथयस्व] C_{94}E ; कथयस्य C_{45} **64c** मम भीमबलो नाम] $C_{45}C_{02}K_{82}$; मम भी×बलो नाम C_{94}, omitted in E **66c** °स्त्विति] $C_{94}K_{82}$E ; °स्तिति $C_{45}C_{02}$ • °क्तो] CK_{82} ; °क्तौ E **66b** प्रति] $C_{94}C_{45}K_{82}$; प्रतिः C_{02}E

श्रेष्ठिकः स्वगृहासीनो दृष्टः स विपुलेन तु।
तस्यान्तिकमुपागम्य तत्फलं स निवेदितः ॥१२:६७॥
अहो फलमिदं श्रेष्ठमहो फलमिहानितम्।
अहो रूपमहो गन्धमहो फलं सुशोभनम् ॥१२:६८॥
तत्फलं न महीजातं न मेरौ न च कन्दरे।
देवलोकिक सुव्यक्तं न मर्त्य उपजायते ॥१२:६९॥
अहो ऽस्मि सफलं भोक्ता राजार्हश्च न संशयः।
ढौकयित्वा फलं दिव्यं राजानं तोषयाम्यहम् ॥१२:७०॥
ततस्त्वरित गत्वैव फलं गृह्य मनोहरम्।
आदरेणोपसृत्यैव राजानं स फलं ददौ ॥१२:७१॥
राजा च स फलं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः।
कुतः श्रेष्ठि त्वया नीतं फलं सर्वमनोहरम् ॥१२:७२॥
स्वादुमूलफलकन्दं दृष्ट्वा पूर्वं न तादृशम्।
रूपगन्धगुणोपेतं हृदयानन्दकारकम् ॥१२:७३॥
सद्य एवोपभुञ्जामि त्वया दत्तमिदं फलम्।
कीदृशं स्वाद विज्ञातुमिच्छामि कुरु माचिरम् ॥१२:७४॥
ततः स भक्षयामास फलं चामृतसंनिभम्।
अमृतोपमसुस्वादं सर्वं च बुभुजे नृपः ॥१२:७५॥
सद्य षोडशवर्षस्य यौवनं समपद्यत।
न वलीपलितं सद्यो न जरा न च दुर्बलः ॥१२:७६॥
केशदन्तनखस्निग्धो दृढदन्तो दृढेन्द्रियः।
तेजश्चक्षुर्बलप्राणान्सद्य सर्वानवाप्तवान् ॥१२:७७॥
मन्त्री पुरोहितामात्य सर्वे भृत्यजनास्तथा।

67c श्रेष्ठिकः] $C_{45}C_{02}$E ; श्रेष्ठितः C_{94} , श्रेष्ठिकः K_{82} **67d** दृष्टः स] C_{45}E ; ⟨दृ⟩×× C_{94} , दृष्ट स C_{02} **68c** गन्धम्] $C_{94}C_{45}^{pc}$E ; गन्धमहो गन्धम् C_{45}^{ac} **68d** फलं] corr. ; फल $C_{94}C_{45}$E **69a** तत्फ°] $C_{94}C_{45}$; यत्फ° E **69d** मर्त्य उपजायते] em. ; मर्त्य⟨मुपजा⟩×× C_{94} , मर्त्य सुपजायते C_{45} , मह्यामुपजायते E **70a** अहो] C_{45} ; ×हो C_{94} , अद्यो E • सफलं] C_{45} ; ⟨स⟩फलम् C_{94} , तत्फलं E **71a** त्वरित] E ; त्वरितं $C_{94}C_{45}$ (unmetr.) **71b** गृह्य] C_{94}E ; गृह C_{45} • °हरम्] $C_{94}C_{45}$; °रमम् E **71d** स फलं] $C_{94}C_{45}$; तत्फलं E **72a** स फलं] $C_{94}C_{45}$; तत्फलं E **72c** श्रेष्ठि] $C_{94}C_{45}$; श्रेष्ठ E **72d** फलं सर्वमनोहरम्] E ; फल××××हरम् C_{94} , फल⟨म्य⟩र्वमनोहरम् C_{45} **73a** °कन्दं दृष्ट्वा] C_{94} ; °स्कन्द दृष्ट्वा C_{45} , °स्कन्द दृष्टा E **73b** तादृशम्] $C_{94}C_{45}$; यादृशम् E **74a** सद्य एवोपयुञ्जामि] $C_{94}C_{45}$; सत्य एव प्रभुञ्जामि E **74c** स्वादविज्ञानम्] $C_{94}C_{45}$; स्वादु विज्ञातुम् E **75a** ततः] C_{94}E ; तत C_{45} **75cd** स्वादं सर्वं च] C_{45}E ; स्वा×××× C_{94} **76b** °पद्यत] $C_{94}C_{45}$; °पद्यते E **76c** वली°] $C_{94}C_{45}$; वलि° E **77b** °दन्तो] $C_{94}C_{45}$; °देहो E **77c** °चक्षुर्बलप्राणान्] $C_{94}C_{45}$; °चक्षुवलप्राणं E **78b** सर्वे भृत्यजनास्तथा] C_{94}E ; जनास्तथास्तथा C_{45}

पौरस्त्री बालवृद्धाश्च सर्वे ते विस्मयं गताः ॥१२:७८॥
राजा सिंहजटो नाम तुष्टिमेव परां गतः।
प्रहर्षमतुलं चैव प्राप्तवान् स नरेश्वरः ॥१२:७९॥
उवाच राजा तं श्रेष्ठिं स्वार्थतत्परनिर्दयः।
कुरु भीमबलस्त्वेवं फलमानय अद्य वै ॥१२:८०॥
पुनर्मे यौवनप्राप्तिस्त्वत्प्रसादान्नरोत्तम।
केकयीं दुर्बलां वृद्धां पुनः प्रापय यौवनम् ॥१२:८१॥
स राज्ञा एवमुक्तस्तु श्रेष्ठी भीमबलस्तथा।
प्रत्युवाच ह राजानं प्राञ्जलिः प्रणतः स्थितः ॥१२:८२॥
न फलेदं वने राजन् न वाणिज्यकृषेण वा।
केनापि कुलपुत्रेण तव दर्शनकांक्षया ॥१२:८३॥
दत्तो ऽस्मि तेन राजेन्द्र मया दत्तो ऽसि भूपते।
न ते शक्नोम्यहं राजन्वक्तुं वैदेशिनं नरम् ॥१२:८४॥
श्रुत्वा भीमबलवाक्यं प्रत्युवाच ततः पुनः।
अमात्यकुलपुत्रस्त्वं ब्रूहि मद्वचनं पुनः ॥१२:८५॥
यदि नास्ति किमेतत्तं मया वा मार्गितो भवान्।
यत्रैको बहवो ऽत्रैव जायन्ते नात्र संशयः ॥१२:८६॥
आगमोपायमार्गं च तेनैव स तु गम्यताम्।
अवश्यं तेन गन्तव्यं तेन मार्गेण मार्गय ॥१२:८७॥
अदत्त्वा फलमन्यच्च शिरश्छेद्यामि दुर्मते।
छेद्य चण्डविचण्डाभ्यां रक्ष भीमबलाधम ॥१२:८८॥
ततो भीमबलः क्रुद्धः खड्गं गृह्य शशिप्रभम्।
अलङ्घ्य वचनं राज्ञः कुलपुत्र व्रज त्वरम् ॥१२:८९॥

78c °स्त्री] $C_{94}C_{45}$; °स्त्रि E **78d** सर्वे] C_{45}E ; ×× C_{94} **80a** श्रेष्ठिं] $C_{94}C_{45}$; श्रेष्ठं E **80b** °दयः] $C_{94}C_{45}$; °दय E **80c** कुरु] $C_{94}C_{45}$; शृणु E • भीमबलस्त्वेवं] $C_{45}C_{02}$; भीमवस्त्वेवं C_{94}E **81b** °त्तम] $C_{94}C_{45}$; °त्तमः E **81c** केकयीं दुर्बलां] corr. ; कैकयीन्दुर्बलान् C_{94}, केकयीं C_{45}, केकयी दुर्बला E **81cd** वृद्धां पुनः] C_{45} ; वृ⟨द्धा⟩×× C_{94}, वृद्धा पुनः E **82b** श्रेष्ठी] E ; श्रेष्ठि C_{94} C_{45} **82c** °वाच ह] $C_{94}C_{45}$; °वाचाह E **83a** न फलेदं] E ; न वने न $C_{94}C_{45}$ • राजन् न] C_{94}E ; राजान्न C_{45} **84a** तेन] $C_{94}C_{45}$; तव E **84b** दत्तो ऽसि] $C_{94}C_{45}$; प्राप्तोषि E **84c** ते] $C_{94}C_{45}$; च E **84cd** राजन्वक्तुं] C_{45}E ; रा××क्तुम् C_{94} **84d** वैदेशिनं नरम्] C_{45} ; ⟨वै⟩देशिनन्नरम् C_{94}, च देहि तन्नरः E **85a** °बल°] $C_{94}C_{45}$ (unmetr.) ; °बलं E **86a** किमेतत्तं] E ; किमेदत्तं $C_{94}C_{45}$ **86b** मार्गितो] $C_{94}C_{45}$; प्रार्थितो E **86c** यत्रैको बहवो ऽत्रैव] C_{45} ; यत्र ह्येको बहवो ऽत्र C_{94} (unmetr.), यत्रश्चैको बहून्तत्र E **87c** अवश्यं तेन] C_{45}E ; अव⟨स्य⟩×न C_{94} • गन्तव्यं] C_{94}E ; ⟨बुद्ध⟩व्यं C_{45} **87d** मार्गय] $C_{94}C_{45}$; मार्गयः E **88c** छेद्य] E ; छेद्ये C_{94}, छेदे C_{45} **88d** °धम] C_{45} ; °धमः C_{94}E **89b** शशिप्रभम्] $C_{94}C_{45}$; शशी प्रदम् E **89c** अलङ्घ्य] $C_{94}C_{45}$; उवाच E **89d** कुलपुत्र व्रज त्वरम्] E ; कुलपुत्रं व्रजत्यरम् $C_{94}C_{45}$

मा रुष कुलपुत्र त्वं मया वध्यो भविष्यसि।
यद्यस्ति फलमन्यद्वा देहि राजानमद्य वै ॥१२:९०॥
यत्र प्राप्तं फलं दिव्यं तत्र वा देशय तव।
तत्फलेन विना भद्र दुर्लभं तव जीवितम् ॥१२:९१॥
विपुल उवाच।
जीविताशामहं प्राप्तो वैदेशिभवनं तव।
कृतकर्ता कथं वध्यः प्राप्नुयामहमद्य वै ॥१२:९२॥
फलं वा न पुनस्त्वन्यद्दातुं शक्यं न केनचित्।
सह्यपर्वतशैलाग्रे आसीनः श्रान्तमानसः ॥१२:९३॥
वानरस्तत्फलं गृह्य मम दत्त्वा पुनर्गतः।
मया दत्तमिदं तुभ्यं त्वयापि च नराधिपे ॥१२:९४॥
तत्र गच्छाव भो श्रेष्ठि दृश्यते यदि वानरः।
त्वया मया च गत्वैव याचावः प्लवगाधिपः ॥१२:९५॥
श्रेष्ठिना च तथेत्याह गच्छामः सहिता वयम्।
यत्र प्राप्तं फलं तुभ्यं मोक्षयामो न संशयः ॥१२:९६॥
रुद्र उवाच।
तमारुह्य गिरिं सह्यं मार्गमाणः समन्ततः।
विपुलेन ततो दृष्टो वानरः प्लवगाधिपः ॥१२:९७॥
अयं स वानरश्रेष्ठो वृक्षच्छायासमाश्रितः।
मम पुण्यबलेनैव दृश्यते ऽद्यापि वानरः ॥१२:९८॥
वानर कुरु मित्रार्थं सद्यो मृत्युर्भवेन्मम।
पूर्वदत्तं फलमन्यद्देहि वानर जीवय ॥१२:९९॥
वानर उवाच।
गन्धर्वेण तु मे दत्तं फलं दत्तं तु ते मया।
पुनरन्यत्कथं दास्ये तत्र गच्छ यदीच्छसि ॥१२:१००॥
विपुल उवाच।

90a °पुत्र त्वं] $C_{94}C_{45}$; °पुत्रस्त्वं E **90c** यद्यस्ति] E ; ×द्योस्ति C_{94} , सद्यो स्ति C_{45} **91a** प्राप्तं] C_{94} ; प्राप्त° C_{45} , प्राप्ति E **91b** देशय] $C_{94}C_{45}$; देशयन् E **92d** प्राप्नुयाम्] $C_{94}C_{45}$; प्राप्तो ऽयम् E **93a** वा न] C_{94}E ; वा C_{45} **93b** शक्यं न केनचित्] C_{45}E ; शक्य××नचित् C_{94} **93d** आसीनः] C_{94}E ; आशीतः C_{45} • श्रान्त°] C_{94}E ; श्रोत्त° C_{45} **94b** मम] $C_{94}C_{45}$; मह्यं E **95d** याचावः] C_{45} ; यो वासः C_{94}E • °धिपं] C_{45} ; °धिपः C_{94}E **96a** तथेत्याह] C_{94}E ; तथैत्याह C_{45} **96b** गच्छामः] C_{45}E ; ग×मस् C_{94} **96c** प्राप्तं] $C_{94}C_{45}$; प्राप्त E **97a** गिरिं] C_{94}E ; गिरि C_{45} **97b** °मानः] $C_{94}C_{45}$; °मानाः E **97d** वानरः] C_{94}E ; वानर C_{45} • प्लवगा°] C_{45}E ; प्लगा° C_{94} **98a** वानर°] $C_{94}C_{45}$; वानरः E **98b** °च्छाया°] C_{45}E ; °च्छांया° C_{94} **99a** °र्थं] C_{94}E ; °र्थं C_{45} **99c** °दत्तं] C_{94}E ; °दत्त° C_{45} **99d** °हि वानर जीवय] C_{94} ; °वि वानर जीवयः C_{45} , °हि वा न च जीवये E **100a** तु मे] $C_{94}C_{45}$; मम E

अदत्त्वा तत्फलं तुभ्यं जीवितुं संशयो भवेत्।
अथवा तत्र गच्छामो यत्र चित्ररथः स्वयम् ॥ १२:१०१॥
वानरः पुनरेवाह एवं कुर्वामहे वयम्।
ततश्चित्ररथावासमुपगम्येदमब्रवीत् ॥ १२:१०२॥
गन्धर्वराज कार्यार्थी त्वात् ह्यहम्पुनरागतः।
पूर्वदत्तफलं त्वन्यद्देहि मां यदि शक्यते ॥ १२:१०३॥
गन्धर्वराजोवाच।
सूर्यलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम्।
मया दत्तं फलं तुभ्यमत्यन्तसुहृदो ऽसि मे ॥ १२:१०४॥
कुतो ऽन्यत्फलमादास्ये मम नास्ति प्लवङ्गम।
सूर्यलोकं गमिष्यामस्तत्र याचस्व भास्करम् ॥ १२:१०५॥
गन्धर्वेनैवमुक्तस्तु तथेत्याह प्लवङ्गमः।
सूर्यलोकं ततः प्राप्ता गन्धर्वादय सर्वशः ॥ १२:१०६॥
गन्धर्व उवाच।
कार्यार्थेन पुनः प्राप्तस्त्वत्सकाशं खगेश्वर।
पूर्वदत्तफलं त्वन्यद्देहि जीवमनाशय ॥ १२:१०७॥
सूर्य उवाच।
सोमलोकगतश्चास्मि तेन दत्तं फलोत्तमम्।
स फलं दत्तमेवासि सुहृदत्वान्मया तव ॥ १२:१०८॥
अन्यद्दातुं न शक्नोमि गच्छ सोमपुराद्य वै।
तं प्रार्थयाविकल्पेन अत्रिपुत्रं ग्रहेश्वरम् ॥ १२:१०९॥
रुद्र उवाच।
गताः सूर्याग्रतः कृत्वा सोमलोकं तथैव हि।

101c अथवा तत्र] C_{45}E ; अ×××त्र C_{94} **101d** चित्ररथः] $C_{94}C_{45}^{pc}$E ; चिरथः C_{45}^{ac} **102b** एवं] C_{94} E ; एव C_{45} **102c** ततश्चि°] $C_{94}C_{45}$; तत्र चि° E **103b** त्वात् ह्यहम्पु°] C_{45} ; त्वन्ह्यम्पु° C_{94}, त्वत् ह्यहं पु° E **104** गन्धर्वराज उवाच] C_{45} ; गन्धर्वराजोवाच C_{94}E **104a** गतश्चास्मि] C_{45}E ; गत〈श्चा〉× C_{94} **104b** तेन दत्तं] C_{45}E ; ×××त्तम् C_{94} **104c** दत्तं] corr. ; दत्त° $C_{94}C_{45}$ E **104d** °सुहृदो] C_{94}E ; °सुह्यदो C_{45} **105a** ऽन्यत्फलमादास्ये] $C_{94}C_{45}$; ऽन्यफल दास्यामि E **105b** मम नास्ति प्लवङ्गम] $C_{94}C_{45}$; मत्तो ऽस्ति प्लवङ्गमः E **105c** गमिष्यामस्] $C_{94}C_{45}$; गमिष्यामि E **106b** तथेत्याह] C_{94}E ; तथैत्याह C_{45} **106d** °दय स°] conj. ; °दयस्स° C_{94}, °दयः स° C_{45}E **107** गन्धर्व उवाच] C_{45} ; गन्धर्व 〈उवा〉× C_{94}, गन्धर्वराजोवाच E **107c** त्वन्य°] C_{94} ; त्व° C_{45}, स्त्वन्य° E **107d** °नाशय] $C_{94}C_{45}$; °नाशयः E **108c** °वासि] $C_{94}C_{45}$; °वाभिः E **108d** सुहृदत्वान्मया] $C_{94}C_{45}$; स च दत्वा मया E **109a** अन्यद्] E ; अन्य $C_{94}C_{45}$ **109b** °पुराद्य] $C_{94}C_{45}$; °पराद्य E **109c** °विकल्पेन] C_{45}E ; °〈विक〉×× C_{94} **109d** °पुत्रं] C_{45} E ; °पुत्र° C_{94} **110** रुद्र] $C_{94}C_{45}$; महेश्वर E **110a** गताः] C_{45} ; गत C_{94}, गतः E

उवाच सूर्यः सोमाय करुणापेक्षया शशिम् ॥ १२:११०॥
सोम उवाच।
किमर्थमागतो भूयः कर्तव्यं तत्र भास्कर।
फलं दातुं पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वा त्वन्यत्करोम्यहम् ॥ १२:१११॥
सूर्य उवाच।
यदि शक्यं फलं देहि अन्यन्न प्रार्थयाम्यहम्।
न दत्तासि फलमन्यन्मया वद्ध्यो भविष्यसि ॥ १२:११२॥
सोम उवाच।
आगमं तस्य वक्ष्यामि शृणुष्वावहितो भव।
इन्द्रेणास्मि फलं दत्तं सफलं दत्त मे भवान् ॥ १२:११३॥
गत्वैवेन्द्रसदस्त्वन्यत्प्रार्थयामः सहैव तु।
एवं कुर्म इति प्राह गत्वेन्द्रसदनं प्रति ॥ १२:११४॥
सोमेनेन्द्रमुवाचेदं फलकामा इहागताः।
पूर्वदत्तफलमन्यद्देहि शक्र ममाद्य वै ॥ १२:११५॥
इन्द्र उवाच।
यदर्थमिह सम्प्राप्तः स च नास्ति निशाकर।
विष्णुहस्तान्मया प्राप्तमेकमेव फलं शुभम् ॥ १२:११६॥
सर्व एव हि गच्छामो विष्णुलोकं ग्रहेश्वर।
सर्व एवोपजग्मुस्ते फलार्थं मधुसूदनम् ॥ १२:११७॥
एवमुक्त्वा गताः सर्वे देवराजपुरस्कृताः।
मुहूर्तेनैव सम्प्राप्ता विष्णुलोकं यशस्विनि ॥ १२:११८॥
उपसृत्य तत इन्द्रः प्रणिपत्य जनार्दनम्।
सर्वेषामुपरोधेन प्रार्थयामि यशोधर ॥ १२:११९॥
विष्णुरुवाच।
पूर्वदत्तफलस्यार्थे तच्च सर्वमिहागताः।

110d करुणा°] C_{45} ; कारणा° C_{94}E • शशिम्] $C_{94}C_{45}$; शशि E **111b** तत्र] $C_{94}C_{45}$; तव E • °कर] $C_{94}C_{45}$; °करः E **111cd** पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वा त्वन्यत्क°] corr. ; पुनस्त्वन्य मुक्त्वा त्वन्यङ्क° C_{94} , पुनस्त्वन्यन्मुक्त्वास्त्वन्यं क° C_{45} , पुनस्त्वन्यत्मुक्त्वा त्वन्यङ्क° E **112a** शक्यं फलं देहि] C_{94}E ; काफलन्देहि C_{45}^{ac} , काफल⋆न्देहि C_{45}^{pc} **112b** अन्यन्न] $C_{94}C_{45}$; अन्यान्न E **112cd** फलमन्यन्म°] $C_{94}C_{45}$; फलं मन्ये म° E **112d** वध्यो] corr. ; वद्ध्यो $C_{94}C_{45}$, वद्धो E • भविष्यसि] C_{94}E ; भविष्यति C_{45} **114a** गत्वैवेन्द्र°] C_{94} ; गत्वेवेन्द्र° C_{45} , गन्धर्वेन्द्र° E **114c** कुर्म] $C_{94}C_{45}$; सोम E **115d** शक्र] $C_{94}C_{45}$; शक E • वै] C_{94}E ; वैः C_{45} **116b** °कर] C_{94} ; °करः C_{45}E **116d** फलं] C_{94}E ; फल C_{45} **117b** °श्वर] C_{94}E ; °श्वरं C_{45} **117c** °जग्मु°] C_{45}E ; °ज्जग्मु° C_{94} (unmetr.) **118a** °क्त्वा] $C_{94}C_{45}$; °क्ता E **119d** °धर] $C_{94}C_{45}$; °धरम् E **120** विष्णुरुवाच] C_{94}^{pc} C_{45} ; विष्णुरुच C_{94}^{ac} , विष्णु उवाच E **120a** °दत्त°] $C_{94}C_{45}$; °दत्तं E • °र्थे] $C_{94}C_{45}$; °र्थि E

न शक्नोमि फलं दातुं किं वा त्वन्यत्करोम्यहम् ॥ १२:१२०॥
इन्द्र उवाच।
ब्रह्माण्डमपि भेत्तुं त्वं शक्नोषि गरुडध्वज।
अशक्यं तव नास्तीति जानामि पुरुषोत्तम ॥ १२:१२१॥
एवमुक्त्वा पुनर्विष्णुः प्रत्युवाच पुरन्दरम्।
फलमेकं परित्यज्य सर्वं शक्नोमि कौशिक ॥ १२:१२२॥
उपायो ऽत्र प्रवक्ष्यामि आगमं शृणु गोपते।
ब्रह्मणा च मम दत्तं तत्फलैकं पुरन्दर ॥ १२:१२३॥
मया दत्तफलं त्वेकं किमन्यद्दातुमिच्छसि।
प्रार्थयामो ऽत्र गत्वैकं परमेष्ठिं प्रजापतिम् ॥ १२:१२४॥
तवोपराधाद्देवेन्द्र प्रार्थयामि पितामहम्।
एवमुक्त्वा गताः सर्वे पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ १२:१२५॥
इन्द्रः सूर्यः शशी चैव गन्धर्वो वानरस्तथा।
विपुलः श्रेष्ठिकश्चैव राजदूतद्वयं तथा ॥ १२:१२६॥
ब्रह्मलोकं मुहूर्तेन प्राप्तवान्सुरसुन्दरि।
दृष्ट्वा ब्रह्मसदो रम्यं सर्वकामपरिच्छदम् ॥ १२:१२७॥
अनेकानि विचित्राणि रत्नानि विविधानि च।
मन्दारतरुशोभानि वैडूर्यमणिकुट्टिमान् ॥ १२:१२८॥
प्रवालमणिस्तम्भानि वज्रकाञ्चनवेदिकाम्।
प्रवालस्फाटिको जाल इन्द्रनीलगवाक्षकः ॥ १२:१२९॥
पश्यते विपुलस्तत्र नानावृक्ष मनोरमाः।
पुष्पानामितवृक्षाग्राः फलानामितका भवेत् ॥ १२:१३०॥
सर्वरत्नमया वृक्षाः सर्वरत्नमयं जलम्।
वृक्षगुल्मलतावल्ली कन्दमूलफलानि च ॥ १२:१३१॥

120c शक्नोमि] C_{94}E ; शक्नोति C_{45} **120d** त्वन्यत्क°] em. ; त्वन्यङ्क° $C_{94}C_{45}$E **121a** भेत्तुं त्वं] C_{94} ; भेत्तु त्वं C_{45} , भर्तुंत्वं E **121b** शक्नोषि] C_{94}E ; शक्नोति C_{45} **121c** अशक्यं] C_{94}E ; ⟨अशक्य⟩ C_{45} **121d** °त्तम] $C_{94}C_{45}$; °त्तमम् E **122a** °क्तः] C_{45} ; °त्क्वा C_{94}E **123c** मम] $C_{94}C_{45}$; ममा° E **124b** °च्छसि] C_{45}E ; °च्छति C_{94} **124c** प्रार्थयामो ऽत्र गत्वैकं] $C_{94}C_{45}$; प्रार्थया च गत्वैवं E **124d** °ष्ठिं] C_{45}E ; °ष्ठि° C_{94} **125a** तवो°] $C_{94}C_{45}$; ततो° E **125c** गताः] $C_{94}C_{45}$; गता E **126a** सूर्यः शशी चैव] $C_{94}C_{45}$; सोमश्च सूर्यश्च E **126d** °द्वयं तथा] E ; °द्वयस्तथा C_{94} C_{45} **127c** °सदो] $C_{94}C_{45}$; °सदं E **128c** °तरु°] E ; °तल° $C_{94}C_{45}$ **128d** वैडूर्य°] $C_{94}C_{45}$; वैदूर्य° E • °कुट्टिमान्] corr. ; °कुटिमाम् C_{94} , °कुट्टिमां C_{45} , °कुट्टिमम् E **129b** °वेदिकाम्] $C_{94}C_{45}$; °वेदिका E **129c** °स्फाटिको जाल] $C_{94}C_{45}$; °स्फटिको जाला E **130a** पश्यते] C_{94} C_{45} ; दृश्यन्ते E • विपुल°] $C_{94}C_{45}$; विपुला° E **130c** पुष्पा°] $C_{94}C_{45}$; पुष्प° E • °ग्राः] em. ; °ग्रा $C_{94}C_{45}$, °या E **130d** फलानामितका] $C_{94}C_{45}$; फलनामितकां E **131a** सर्व°] C_{45} E ; सर्वे C_{94} **131b** सर्व°] $C_{45}C_{94}$; सर्वे E

सर्वे रत्नमया दृष्ट्वा विपुलो विपुलेक्षणः।
अनेकभौमं प्रासादं मुक्तादामविभूषितम् ॥ १२:१३२॥
अप्सरोगणकोटीभिः सर्वाभरणभूषितम्।
विमानकोटिकोटीशं सर्वकामसमन्वितम् ॥ १२:१३३॥
ब्रह्मलोकसभा रम्या सूर्यकोटिसमप्रभा।
तत्र ब्रह्मा सुखासीनो नानारत्नोपशोभिते ॥ १२:१३४॥
चतुर्मूर्तिश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्बाहुश्चतुर्भुजः।
चतुर्वेदधरो देवश्चतुराश्रमनायकः ॥ १२:१३५॥
चतुर्वेदावृतस्तत्र मूर्तिमन्तमुपासते।
गायत्री वेदमाता च सावित्री च सुरूपिणी ॥ १२:१३६॥
व्याहृतिः प्रणवश्चैव मूर्तिमान्समुपासते।
वौषट्कारो वषट्कारो नमस्कारः स मूर्तिमान् ॥ १२:१३७॥
श्रुतिः स्मृतिश्च नीतिश्च धर्मशास्त्रं समूर्तिमत्।
इतिहासः पुराणं च सांख्ययोगः पतञ्जलम् ॥ १२:१३८॥
आयुर्वेदो धनुर्वेदो वेदो गान्धर्वमेव च।
अर्थवेदो ऽन्यवेदाश्च मूर्तिमान् समुपासिते ॥ १२:१३९॥
ततो ब्रह्मा समुत्थाय अभिगम्य जनार्दिनम्।
गां च अर्घं च दत्त्वैवमास्यतामिति चाब्रवीत् ॥ १२:१४०॥
मणिरत्नमये दिव्ये आसने गरुडध्वजः।
देवराजो रविः सोमो गन्धर्वः स्रवगेश्वरः ॥ १२:१४१॥
विपुलश्च महासत्त्व आस्यतां रत्न-आसने।
साधु भो विपुल श्रेष्ठ साधु भो विपुलं तपः ॥ १२:१४२॥
साधु भो विपुलप्राज्ञ साधु भो विपुलश्रिय।
तोषिताः स्म वयं सर्वे ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ १२:१४३॥

132a सर्वे] C_{45}E ; सर्वै C_{94} • दृष्ट्वा] C_{45} ; दृष्टा C_{94}E **133cd** विमानकोटिकोटीशं सर्वकामसमन्वितम्] C_{94} ; विमानकोटिकोटीनां सर्वकामसमन्वितम् C_{45}, omitted in E **137a** व्याहृतिः] C_{94}E ; व्याहृदिः C_{45} • प्रणवश्चैव] C_{45}E ; प्रण⟨व⟩×व C_{94} **137c** वषट्कारो] C_{94}E ; omitted in C_{45} **138b** °शास्त्रं समूर्तिमत्] $C_{94}C_{45}$; °शास्त्रसमूर्तिमान् E **138c** पुराणं च] C_{94} ; पुराणश्च C_{45} E **138d** °जलम्] $C_{94}C_{45}$; °जलि E **139b** गान्धर्व-म्-एव] C_{94} ; गन्धर्वमेव C_{45}, गान्धर्वरेव E **139c** अर्थवेदो ऽन्यवेदाश्च] E ; अर्थवेदान्यवेदश्च $C_{94}C_{45}$ **140c** अर्घं च] C_{94} ; अ⟨घ⟩श्च C_{45}, अर्घ्यश्च E **141c** रविः सोमो] $C_{94}C_{45}$; शशी सूर्यो E **141d** स्रव°] $C_{94}C_{45}^{pc}$E ; स्र° C_{45}^{ac} **142a** महासत्त्व] C_{94}E ; समासत्व C_{45} **142b** आस्यतां] C_{94}E ; आस्यता C_{45} • °आसने] $C_{94}C_{45}$; °शाशने E **142c** भो] C_{94}E ; हो C_{45} **142d** विपुलं तपः] E ; ⟨वि⟩×××पः C_{94}, विपुलतपः C_{45} **143b** °श्रिय] C_{94} ; °प्रियः C_{45}, °श्रियः E **143c** तोषिताः] $C_{94}C_{45}$; तोषिता E

आदित्या वसवो रुद्राः साध्याश्विनौ मरुत्तथा।
भुङ्क्ष्व भोगान्यथोत्साहं मम लोके यथासुखम् ॥१२:१४४॥
इयं विमानकोटीनां तवार्थायोपकल्पिता।
सहस्राणां सहस्राणि अप्सरा कामरूपिणी ॥१२:१४५॥
तवार्थीयोपसर्पन्ति सर्वालंकारभूषिताः।
यावत्कल्पसहस्राणि परार्धानि तपोधन।
यत्र यत्र प्रयासित्वं तत्र तत्रोपभुज्यताम् ॥१२:१४६॥
महेश्वर उवाच।
इति श्रुत्वा वचस्तस्य विपुलो विपुलेक्षणः।
वेपमानो भयत्रस्त अश्रुपूर्णाकुलेक्षणः ॥१२:१४७॥
प्रणम्य शिरसा भूमौ प्रणिपत्य पुनः पुनः।
उवाच मधुरं वाक्यं ब्रह्म लोकपितामहम् ॥१२:१४८॥
विपुल उवाच।
भगवन्सर्वलोकेश सर्वलोकपितामह।
स्वप्नभूतमिवाश्चर्यं पश्यामि त्रिदशेश्वर ॥१२:१४९॥
स्मृतिभ्रंशश्च मे जातो बुद्धिर्जातान्धचेतना।
मूढो ऽहं त्वां कथं स्तौमि ज्ञानातीतं परात्परम् ॥१२:१५०॥
तुभ्यं त्रैलोक्यबन्धो भव मम शरणं त्राहि संसारघोरात्
भीतो ऽहं गर्भवासाज्जरमरणभयात्त्राहि मां मोहबन्धात् ।
नित्यं रोगाधिवासमनियतवपुषं त्राहि मां कालपाशात्
तिर्यं चान्योन्यभक्षं बहुयुगशतशस्त्राहि मोहान्धकारात् ॥१२:१५१॥

श्रुत्वैवोवाच ब्रह्मा विपुलमति पुनर्मानयित्वा यथावत्
आहूत सम्प्रवन् ते भविष्यसि तव मे जन्मलोभो न भूयः ।

144a रुद्राः] $C_{94}C_{45}$; रुद्रा E **144b** साध्याश्विनौ] conj. ; साध्याश्विन्यौ $C_{94}C_{45}$, साध्या यक्षो E **144c** भुङ्क्ष्व] $C_{94}C_{45}$; भुंक्ष E **145b** तवार्थायो°] C_{94}E ; तवायो° C_{45} • °कल्पिता] $C_{94}C_{45}$; °कल्पितान् E **145c** सहस्राणां] C_{94}E ; सहस्राणा C_{45} **145d** °रूपिणी] $C_{94}C_{45}$; °रूपिणि E **146a** °र्थीयो°] C_{94} ; तवार्थायो° C_{45} , °र्थेयो° E **146d** परार्धानि] $C_{94}C_{45}^{pc}$E ; पराणि C_{45}^{ac} • °धन] $C_{94}C_{45}$; °धनाः E **147b** विपुलो] C_{94}E ; omitted in C_{45} **147c** भयत्रस्त] E ; भयस्तत्र C_{94} C_{45} **148c** मधुरं] C_{94}E ; मधुर° C_{45} **148d** लोक°] $C_{94}C_{45}$; लोके E **150b** जातान्धचेतना] C_{94} C_{45} ; जातो ऽन्धचेतनः E **150cd** (मूढो ... परात्परम्)] E ; omitted in $C_{94}C_{45}$ **151a** °घोरात्] C_{45} ; °घोरम् C_{94}E • तुभ्यं] $C_{94}C_{45}$; नमस् E • त्रैलोक्य°] C_{94}E ; त्रेलोक्य° C_{45} **151b** °जर°] $C_{94}C_{45}$; °जनु° E • °भयात्] E ; भयं $C_{94}C_{45}$ **151c** नित्यं] C_{94}E ; नित्य° C_{45} (unmetr.) • रोगा°] $C_{94}C_{45}$; °रागा° E • °नियत°] C_{94}E ; °तियत° C_{45} • °वपुषं त्राहि मां] C_{94}E ; °)वपुष त्राहि मा) C_{45} **151d** तिर्यं] $C_{94}C_{45}$; तिर्यश् E **152a** श्रुत्वैवोवाच] $C_{94}C_{45}$; श्रुत्वैव वाच E • °मति] E ; °मतिः $C_{94}C_{45}$ • मानयित्वा] $C_{94}C_{45}$; मानयंवा E **152b** आहूत] $C_{94}C_{45}$; आभूत E • भविष्यसि] $C_{94}C_{45}$; अविपलि E • मे जन्मलोभो न] $C_{94}C_{45}$; यजन्मलाभानु E

गर्भावासन् न च त्वन् न च पुनमरणं क्लेशमायासपूर्णम्
छित्त्वा मोहान्धशत्रुं व्रजसि च परमं ब्रह्मभूयत्वमेषि ॥ १२:१५२॥

महेश्वर उवाच।
ब्रह्मणा एवमुक्तस्तु विष्णुना प्रभविष्णुना।
एवं भवतु भद्रं वो यथोवाच पितामहः ॥ १२:१५३॥
इन्द्रेण रविणा चैव सोमेन च पुनः पुनः।
साध्यादित्यैर्मरुद्भिर्विश्वेभिर्वसवैस्तथा ॥ १२:१५४॥
अहो तपःफलं दिव्यं विपुलस्य महात्मनः।
स्वशरीरं दिवं प्राप्तः श्रद्धयातिथिपूजया ॥ १२:१५५॥
एवमादीन्यनेकानि विपुले परिकीर्तितम्।
ब्रह्माणं पुनरेवाह विष्णुर्विश्वजगत्प्रभुः ॥ १२:१५६॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे विपुलोपाख्यानो नामाध्यायो द्वादशमः॥

152c °वासन् न च त्वन् न] C_{94} ; °वासन्न C_{45} , °वासानुबन्धं न E • पुनमरणं] E ; पुनर्मरणं C_{94} , पुनर्मण C_{45} **152d** °शत्रुं] C_{94}E ; °शत्रु C_{45} **153b** विष्णुना] C_{94}E ; omitted in C_{45} **153d** °महः] C_{94}E ; °मह C_{45} **154a** रविणा] $C_{94}C_{45}$; शशिना E **154b** सोमेन] $C_{94}C_{45}$; सूर्येण E • पुनः पुनः] C_{94}E ; पुन पुनः C_{45} (unmetr.) **154b** °द्रैर्विश्वेभिर्] E ; °द्रैर्विश्वेश्वि C_{94} , °द्रै विश्वाश्वि C_{45} **155c** स्वशरीरं] C_{94} ; शशरीरो C_{45} , सशरीरं E • प्राप्तः] C_{45} ; प्राप्तं C_{94}E **155d** °पूजया] C_{94} C_{45} ; °पूजनात् E **156c** ब्रह्माणं] C_{94}E ; ब्राह्मणः C_{45} **Colophon**: नामाध्यायो द्वादशमः] C_{94} C_{45} ; नाम द्वादशो ऽध्यायः E

[१३ गर्भोत्पत्तिः]

देव्युवाच।
अहिंसातिथ्यकानां च श्रुतो धर्मः सुविस्तरः।
किं न कुर्वन्ति मनुजाः सुखोपायं महत्फलम् ॥ १३:१॥
स्वशरीरस्थितो यज्ञः स्वशरीरे स्थितं तपः।
स्वशरीरे स्थितं तीर्थं श्रुतो विस्तरतो मया ॥ १३:२॥
किमर्थं भगवन्ब्रूहि सुखोपायं महत्फलम्।
किं निवृत्तास्तु देवेश ऋषिदैवतमानुषाः ॥ १३:३॥
महादेव उवाच।
अद्य पृष्टेन कथितं गोपितं ऋषि सुन्दरि।
मानुषाणां हितार्थाय तव च वरवर्णिनि ॥ १३:४॥
अद्यप्रभृति देवेशि ख्यातिर्लोके भविष्यति।
धन्या एवं चरिष्यन्ति अधन्या न रमन्ति तम् ॥ १३:५॥
त्रिगुणेन तु बन्धेन बद्धा पाशदृढेन तु।
तेनार्थेन रमन्त्यत्र जानन्तो ऽपि विमोहिताः ॥ १३:६॥
देव्युवाच।
किं वा त्रिगुणबन्धेति ब्रूहि संशयच्छेदक।
अद्यापि मम देवेश मोहोत्पन्नस्त्रिबन्धनैः ॥ १३:७॥
भगवानुवाच।
प्राकृतं वैकृतं चैव दक्षिणाबन्धमेव च।
एतेनैव तु बन्धेन बद्धाः वर्णाश्रमाः सदा ॥ १३:८॥
ज्ञानहीना निवर्तन्ते परमं प्राप्य तत्परम्।
इष्टस्त्रीणा निवर्तन्ते धनधान्यसमुच्चये।
स्नेहादाकृष्य मनसां बन्धः प्राकृत उच्यते ॥ १३:९॥
योगयुक्तेन मनसा यद्यदैश्वर्यमाप्यते।
तच्च वैकृतबन्धस्तु यदि तत्रानुरज्यते ॥ १३:१०॥
आरामोद्यानवापीषु दानक्रतुफलेषु च।
आशक्तमनसा वाचा दक्षिणाबन्धः कथ्यते ॥ १३:११॥
अनेनैव तु पाशेन बद्धावानरवद्यथा।
मोक्षितं न च शक्नोति इतश्चेतश्च धावति ॥ १३:१२॥
देवासुरमनुष्येषु तिर्येषु नरकेषु च।

---

4 महादेव] C_{94} ; भगवान् E

भ्रमन्ते चक्रयन्त्रेव ? यावत्तत्त्वं न विन्दति ॥ १३:१३॥
गर्भवासपरिक्लेशौ जन्ममृत्यु पुनः पुनः।
व्याधिः शोकभयायास चिन्तया जरया हतः ॥ १३:१४॥
देव्युवाच।
गर्भोत्पत्तिः कथं देव योगी लभति कीदृशीम्।
कीदृशं लभते गर्भः श्रोतुं नः प्रत्युदीर्यताम् ॥ १३:१५॥
भगवानुवाच।
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि गर्भोत्पत्तिर्यथाक्रमम्।
यथा संशयविच्छेदं भविष्यसि वरानने ॥ १३:१६॥
अक्षरात्प्रभवो ब्रह्मा कर्मबद्धसमुद्भवम्।
कर्मतो यज्ञप्रभवो यज्ञतो धूमसम्भवः ॥ १३:१७॥
पर्जन्यादन्नमुत्पत्तिरन्नाद्भूतानि जज्ञिरे।
अन्नाद्रससमुत्पत्ति रसाच्छोणितसम्भवः ॥ १३:१८॥
शोणितात् - मांस-म्-उत्पत्ति मांसान्मेदसमुद्भवः।
मेदसो ऽस्थीनि जायन्ते अस्थिभ्यो मज्जसम्भवः ॥ १३:१९॥
मज्जायास्तु भवेच्छुक्रं नरः शुक्रसमुद्भवः।
शुक्रशोणितसंयोगाद्गर्भोत्पत्तिस्ततः स्मृतः ॥ १३:२०॥
अग्निसोमात्मकं देवि शरीरद्वयधातुतः।
सोमधातुस्मृतं शुक्रमग्निधातुरजस्मृतम्।
अग्निसोमाश्रयं देवि शरीरमिति संज्ञितम् ॥ १३:२१॥
मासी मासी ऋतुः स्त्रीणां भवतीह न संशयः।
ऋतुकाले प्रसर्प्येत न सुखार्थं वरानने ॥ १३:२२॥
पुत्रकामप्रयुञ्जीत धर्मार्थश्च यशस्विनि।
पुमान्स्त्रीपुं प्रयुञ्जीत अरणी बहुताशनः ॥ १३:२३॥
पुमान्शुक्राधिको ज्ञेयः कन्या रक्ताधिका भवेत्।
समशुक्रे च रक्ते च स च जायेन्नपुंसकः ॥ १३:२४॥

[द्वियमा त्रियमा च गुर्विणी]

देव्युवाच।
द्वियमा त्रियमा चैव कथं जायेत गुर्विणी।
कथं स्त्रीद्वियमा जायेत्कथं वा पुरुषद्वयम् ॥ १३:२५॥
भगवानुवाच।
रक्ताधिका स्मृता कन्या जायते वरवर्णिनि।
वायुना च द्विधा भिन्ना कन्यकद्वियमा स्मृता ॥ १३:२६॥
शुक्राधिकास्तु पुरुष द्विधा भिन्नानिलेन तु।

द्वियमा पुरुषो ज्ञेया त्रियमास्तु त्रिधा कृते ॥ १३:२७॥
ऋतुस्नाता यदा नारी यदि गर्भादि गृह्यति।
प्रथमे च द्वितीये च तृतीये च स जीवति ॥ १३:२८॥
समेषु जनयेत्पुत्रः कन्यका विषमे दिने।
षष्ठ्याष्टमौ च दशमी द्वादशी च पुमान्भवेत् ॥ १३:२९॥
पञ्चमी सप्तमी चैव नवमेकादशी स्त्रियः।
समरक्ते च शुक्रे च श्यामः संजायते पुमान् ॥ १३:३०॥
रुधिरं त्वेकरात्रेण कललं प्रतिपद्यते।
कललं पञ्चरात्रेण अर्बुदत्वं प्रजायते ॥ १३:३१॥
अर्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशी समुद्भवः।
द्वितीयं सप्तरात्रेण तत्सर्वं मांसशोणितम् ॥ १३:३२॥
तृतीयं सप्तरात्रेण हृदयं जायते ततः।
ततः सर्वाणि गात्राणि शिरश्चैवोपजायते ॥ १३:३३॥
हृदये जायमाने तु मूर्च्छान्तन्द्रिररोचकः।
स्त्रियाः धर्दिः प्रशेकश्च दौर्बल्यं चोपजायते ॥ १३:३४॥
तस्या हि हृदयं नारी यदि भक्ष्यति किंचन।
भक्ष्यं लोह्यं तथा पेयमुपभोगास्तथाययत् ॥ १३:३५॥
शयनासनयानानि वस्त्राण्याभरणानि च।
यद्यदाकांक्षते किंचित्तत्तदास्यै प्रदापयेत् ॥ १३:३६॥
नाया संकारयेच्चास्या न चैवमवमानयेत्।
मुखमापाण्डुरं स्निग्धं कपोलस्तनकेशयोः ॥ १३:३७॥
शरीरश्च श्रिया जष्टुं पीनोरुश्रोणि वक्षसम्।
लिङ्गैरेभिर्विजानीयां गर्भे जीवं प्रतिष्ठितम् ॥ १३:३८॥
चतुर्थे सप्तरात्रेण शिरश्चैवोपजायते।
पञ्चमसप्तरात्रेण ग्रीवा तत्रोपजायते ॥ १३:३९॥
षष्ठमसप्तरात्रेण स्कन्धगात्रं प्रजायते।
सप्तमसप्तरात्रेण पृष्ठवंश प्रजायते ॥ १३:४०॥
अष्टमसप्तरात्रेण पाणी जायते चोभयौ।
सप्तरात्रं नव प्राप्य जायते हृदि पञ्चरम् ॥ १३:४१॥
दशमे सप्तरात्रे च पादौ जायते चोभौ।
उदरश्चोपजायेत सप्तैकादशरात्रिके ॥ १३:४२॥
द्वादशसप्तरात्रेण कुक्षिपार्श्वैः प्रजायते।

36 Cf. MBh 13.40.12:शय्यासनम् अलंकारम् अन्नपानम् अनार्यताम् दुर्वाग्भावं रतिं चैव ददौ स्त्रीभ्यः प्रजापतिः

सप्तत्रैदशरात्रेण कुटिसुत्रोपजायते ॥ १३:४३॥
नवत्यष्टमरातेण जायते सूत्रविंशति।
सप्तपञ्चदशाहेन सर्वमेदः प्रजायते ॥ १३:४४॥
षोडशसप्तरात्रेण अथिसर्वाणि जायते।
सप्तसप्तदशाहेन जायते स्नायुबन्धनम् ॥ १३:४५॥
सप्तमाष्टादशाहेन जायते मुखमण्डलम्।
सप्तोनविंशरात्रेण घ्राणवंशः प्रजायते ॥ १३:४६॥
सप्तविंशतिरात्रेण नैत्रनालिं प्रजायते।
सप्तैकविंशरात्रेण कर्णयुग्मं प्रजायते ॥ १३:४७॥
द्वाविंशसप्तरात्रेण जायते द्वौ भ्रुवौ ततः।
सप्तत्रिविंशरात्रेण गण्डयुग्मं प्रजायते ॥ १३:४८॥
चतुर्विंशतिसप्ताहे ओष्ठयुग्मं प्रजायते।
पञ्चविंशतिसप्ताहे जिह्वा जायते सुन्दरि ॥ १३:४९॥
षड्विंशसप्तरात्रेण दन्तपङ्क्ति प्रजायते।
उनविंशतिसप्ताहे जायते च त्वगेव च ॥ १३:५०॥
त्रिंशतसप्तरात्रेण जायते नाभिमण्डलम्।
सप्तैकत्रिंशरात्रेण सर्वरन्ध्रं प्रजायते ॥ १३:५१॥
द्वात्रिंशसप्तरात्रेण नखविंशति जायते।
त्रित्रिंशसप्तरात्रेण सर्वे सन्धिः प्रजायते ॥ १३:५२॥
पञ्चत्रिंशति सप्ताहे सर्वमर्म प्रजायते।
षड्त्रिंशसप्तरात्रेण वेदना चोपजायते ॥ १३:५३॥
सप्तत्रिंशतिसप्ताहे ईर्ष्याद्वेषः प्रजायते।
अष्टत्रिंशतिसप्ताहे पञ्चात्मकसमन्वितम् ॥ १३:५४॥
सर्वाङ्गमङ्गसम्पूर्णः परिपक्व(:) स तिष्ठति।
मातुस्वाशितपीतश्च नाभिसूत्रागनेन तु ॥ १३:५५॥
अजातस्योपधार्यन्ते गर्भस्थस्यैव जन्तवः।
ततः प्रविशते देहे निद्रास्वप्न यथा तथा ॥ १३:५६॥
नोपलभ्यति सूक्ष्मत्वादरण्यग्निर्यथा तथा।
गर्भोदकेन सिक्ताङ्गजराया परिवेष्टितः ॥ १३:५७॥
जाति स्मरति तत्रस्थो जन्तुश्चेतःसमन्वितः।
मृतश्चाहं पुनर्जातो भूयश्चैव पुनर्मृतः ॥ १३:५८॥
स्थावराणां सहस्रेषु जातो ऽस्मि विविधेषु च।
चतुर्वर्णविवर्णेषु मानुषेषु सहस्रशः ॥ १३:५९॥

साम्प्रतं च पुनर्गर्भः क्लेशः प्राप्तः सुदुःसहः।
इदानीं जातमात्रो ऽहं संस्कारैश्चापि संस्कृतः ॥१३:६०॥
योगमेवाभिसेवामि सा[]ख्यं वा पञ्चविंशकम्।
यत्र जन्मजरा नास्ति यत्र मृत्युश्च नास्ति वै ॥१३:६१॥
यत्र ब्रह्म परं वेद्यं चरिष्यामि यतव्रतः।
एवमादीन्यनेकानि चिन्तयित्वा पुनः पुनः ॥१३:६२॥
यावत्तिष्ठति गर्भस्थो जाति स्मरति पूर्विकाम्।
ततो जायति कष्टेन महाक्लेशेन मानवः ॥१३:६३॥
योनियन्त्रसुतीव्रेण पीड्यमानसुदुःखितः।
जातमात्रोस्मृतिभ्रंशो भवतीह अचेतनेः ॥१३:६४॥
मायामुद्गरतीव्रेण हतः किं शुभमाचरेत्।
एष गर्भसमुत्पत्तिः कथितो ऽस्मि वरानने।
दुःखसंसारप्रशमं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥१३:६५॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे गर्भोत्पत्तिर्नाम त्रयदशो ! ऽध्यायः॥

[१४ प्रश्नव्याकरणम्]

देव्युवाच।
अतिदीर्घातिह्रस्वश्च पुमान्केनोपजायते।
अतिगौरो ऽतिकृष्णश्च नरो भवति किं प्रभो ॥१४:१॥
भगवानुवाच।
गृहीतगर्भा या नारी नित्यमुत्तानशालिनी।
प्रसारितविमुक्तात्मा सो ऽतिदीर्घः प्रजायते ॥१४:२॥
गृहीतगर्भा या नारी शेते संकुचिता सदा।
रसो ऽन्नादीनि कटुकं सेवनाः ह्रस्व जायते ॥१४:३॥
गृहीतगर्भा या नारी नित्यं क्षीरोपसेविता।
वरकोद्रवशाली च भुक्ता चापि यवोदनम् ॥१४:४॥
शुक्लवस्त्रस्रजा युक्ता सातिगौरं प्रजायते।
गृहीतगर्भा या नारी बालधान्यानि सेवते ॥१४:५॥
कृष्णकोद्रवतैलादि माषकृष्णयवोदनम्।
कृष्णवस्त्रस्रजादीनि तस्याः कृष्णः प्रजायते ॥१४:६॥
देव्युवाच।
जात्यन्धो जायते कस्मान्षण्ढोभीरुर्हतेन्द्रियः।
कुजो वा वामनो वापि पङ्गवः स्थूलशिरः कथम् ॥१४:७॥
भगवानुवाच।
गृहीतगर्भा या नारी तीक्ष्णोष्णान्युपसेवते।
लशुनानिपलाण्डूनि करञ्जमूलकानि च ॥१४:८॥
पिप्पलीशृङ्गवेरं च सर्षपान्मरिचानि च।
आसवश्च परिक्लिष्टा ये चान्ये कटुतिक्तकाः ॥१४:९॥
तीक्ष्णं तु सेवमाना या जात्यन्धो जायते सुतः।
मिथ्यापचाराः स्त्रीपुंसो व्यापन्ने शुक्रशोणिते।
यदा गर्भाशये रक्तं स्त्रियाः पूर्वं निषिच्यते ॥१४:१०॥
पश्चाच्छुक्रं रक्तकाले तदाषण्डः प्रजायते।
त्रस्तोद्विग्नो यदा भीतस्त्रीपुंसांसूपजायते ॥१४:११॥
तत्र यो जायते गर्भभिरुः क्रन्दनको भवेत्।
निसर्गकाले शुक्रस्य विघ्न उत्पद्यते यदा ॥१४:१२॥
इन्द्रियावर्तविघ्ने तु तदा जायेदतिन्द्रियः।
गृहीतगर्भा या नारी वातलान्युपसेवते ॥१४:१३॥

कटुकानि कषायानि तिक्तानि च विशेषतः।
वातः प्रकुपितस्तस्या गर्भम् आतुह्य तिष्ठति ॥१४:१४॥
कुब्जस्तु जायते तस्माद्गर्भाद्वातनिपीडनात्।
नित्यसासवशीलाया तथा चोत्कटुकाशना ॥१४:१५॥
तस्या संहन्यते गर्भो वामनस्तेन जायते।
अतिव्यायामशीला तु य नारी विषमासनी ॥१४:१६॥
गर्भः संक्षुभ्यते तस्याः पषण्डस्तेनोपजायते।
गृहीतगर्भा या नारी रूक्षधान्यानि सेवते ॥१४:१७॥
वातश्लेष्मशिरस्थो वै तस्या गर्भस्य कुप्यते।
ततः स्थूलशिरास्तेन पुमान्जायत्यसंशयः ॥१४:१८॥
देव्युवाच।
करालाङ्गा हनुः पङ्गूर्मूको गद्गदभाषकः।
विकृताक्षस्त्वनक्षो वा भवद्रस्वगुदः कथम् ॥१४:१९॥
भगवानुवाच।
करालस्तेन दोषेण जायते मानवस्तथा।
अथ करालं कुरुते नारी लम्बोतिचूचुका।
तस्मादनेन दोषेण करालो जायते पुमान् ॥१४:२०॥
गृहीतगर्भा या नारी रक्तपित्तामयार्दिता।
गोहनुं जनयेत्येषा रक्तपित्तप्रकोपितः ॥१४:२१॥
गृहीतगर्भा या नारी वातशूलैरुपद्रुता।
शुक्रो दावर्तनी चापि पङ्गू जनयते सुतम् ॥१४:२२॥
क्षुधार्ता वेदनार्ता च सततश्चोपवासिनी।
मूकं जनयते बालं दौहृदश्च विमानिता ॥१४:२३॥
गृहीतगर्भा या नारी विसृजेत् - मास मासिकम्।
अनक्षो जायते तस्या गर्भशोणितसंक्षयात् ॥१४:२४॥
अथ ग्रस्ता यदा नारी वातो दावर्तपीडिता।
गृहीतगर्भा रुक्षाणि वातलान्युपसेवते ॥१४:२५॥
वातस्थानन्ततस्तस्या गर्भस्यापीडितं भवेत्।
अगुदो जायते तस्माज्जातश्चापि न जीवति ॥१४:२६॥
देव्युवाच।
हीनाङ्गो जायते कस्मादधिकाङ्गो ऽपि वा कथम्।
श्वेतपिङ्गेक्षणः कस्मात्कथं लोहितलोचनः ॥१४:२७॥
भगवानुवाच।

गर्भस्य जायमानस्य - - - जायते निलः।
वाताभ्यां श्लेष्मणात् - - - तदङ्गं परिहीयते ॥१४:२८॥
हीनाङ्गो जायते तस्मात्पुमान्वातप्रकोपतः।
गृहीतगर्भा या नारी मधुराण्युपसेवते ॥१४:२९॥
शृङ्गाटककलोत्यानि शालूकानि विशानि च।
मोचं तालफलं चैव नारिकेलफलं तथा ॥१४:३०॥
अतिक्ष्णं सेवमाना तु अधिकाङ्गंप्रसूयते।
पिङ्गाक्षः श्लेष्मपित्ताभ्यां श्वेताक्षः श्लेष्मणा भवेत् ॥१४:३१॥
देव्युवाच।
कथं वा जायते पुत्रः कन्यका केन जायते।
अपुमान्केन जायेत द्वियमा त्रियमा तथा ॥१४:३२॥
भगवानुवाच।
शुक्राधिकः पुमान्ज्ञेयः कन्या रक्ताधिका भवेत्।
रक्तशुक्रसमत्वेन जायते स नपुंसकः ॥१४:३३॥
पिण्डीभूतो यदा गर्भ मारुतौ विभवेद्द्विधा।
एवं ते द्वियमा ज्ञेयास्त्रियमा च त्रिधा कृते ॥१४:३४॥
देव्युवाच।
शोणितं मांस मेदश्च अस्थि मज्जा च पञ्चमी।
शरीरस्थानि दृश्यन्ते शुक्रस्थानं न दृश्यते ॥१४:३५॥
तस्योत्पत्तिश्च स्थानं च ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः।
कथयस्व त्रिलोकेश च्छेत्तुमर्हसि संशयः ॥१४:३६॥
भगवानुवाच।
मनः शुक्रस्य प्रभवं घ्राणं श्रोत्रं तथाक्षिणी।
स्थानं तु सर्वाङ्गसमस्पर्शात्स्पर्शः प्रवर्तते ॥१४:३७॥
यथा निषिक्तं क्षीरं तु पयसाद्दधि जायते।
प्रमथ्यमानदध्नस्तु सर्पिसो ऽपि तथागमः ॥१४:३८॥
एवं शरीर निर्गच्चेत् - शुक्रं शुक्रवहा शिराः।
पूरयित्वानुपूर्वेण अस्थयो प्रतिपद्यते ॥१४:३९॥
ततस्तु ताः शुक्रवहा मेढ्रनाभीमनुसृताः।
नाशुक्रं तत्तु सिञ्चन्ति तस्माद्गर्भस्य सम्भवः ॥१४:४०॥
देव्युवाच।
कथं वेदयते जाति कथं जातिस्मरो भवेत्।
एतस्मिन्संशयं मे ऽद्य छेत्तुमर्हसि शङ्कर ॥१४:४१॥
भगवानुवाच।

भावितात्मां च यो जन्तुर्देवि भोगाधिकं च यत्।
ब्रह्मविद्ज्ञानसंयुक्तः स जातिं स्मरते पुमान् ॥१४:४२॥
देव्युवाच।
कथं सद्यो गृहीतस्य लिङ्गगर्भस्य दृश्यते।
एतत्कथय देवेश रहः काले महेश्वर ॥१४:४३॥
भगवानुवाच।
पिपाशारोमहर्षं च वेपनं गात्रसीदनम्।
निद्रास्वेदं च तन्द्रा च मुहूर्तमुपजायते ॥१४:४४॥
निक्लेदत्वं खरत्वं च योन्यात्समुपजायते।
न चार्द्रवंवै दृश्येत शुक्रस्य रजसो ऽपि वा।
सद्योगृहीतगर्भाया लिङ्गान्येतानि तत्त्वतः ॥१४:४५॥
देव्युवाच।
केन लिङ्गेन विज्ञेयं पुत्रजन्म महेश्वर।
कन्यका केन लिङ्गेन ज्ञायते कथयस्व मे ॥१४:४६॥
भगवानुवाच।
पादोरुजङ्घपार्श्वश्च दक्षिणं यदि ह्युन्नतः।
दक्षिणं विपुलं तत्र तदा पुत्रः प्रजायते ॥१४:४७॥
वामश्चैव यदा पश्येत्तदा जायेत कन्यका।
उन्नतं मध्यमस्थाश्च तदा जायेत् - नपुंसकम् ॥१४:४८॥
देव्युवाच।
पुंसा कपोलरोमानि खलितं केन जायते।
कथं स्त्रीणां न जायेत रोमाणि खलितं तथा ॥१४:४९॥
भगवानुवाच।
तथा वृषणगा जन्तोर् यस्य रेतोवहा शिरः।
निबद्धा मस्तके तालु कपोलास्तु समाश्रिताः ॥१४:५०॥
तैः कपोलेषु रोमाणि जायन्ते अन्तरेतसः।
खलितं शुक्रदोषेण नराणामुपजायते ॥१४:५१॥
शिरा शुक्रवहा स्त्रीणां न शून्यस्यान्न जायते।
यात्मापालो च कास्त्वग्नि दृष्टिमण्डलसंश्रितः ? ॥१४:५२॥
शोणितै सोक्तिकोष्टस्थन्निशोषयति तत्त्वतः।
निबद्धन्त्यक्षिपक्ष्माणि तेन रोमाणि च भ्रुवोः ॥१४:५३॥
अशुक्रत्वाच्च नारीणां खलितं नोपजायते।
छायाव्यपगतस्नेहा रुक्षागात्रशिरोरुहा।
ग्रसतोस्माभजठरा मृतगर्भः प्रजायते ॥१४:५४॥

देव्युवाच।
सोमधातु कथं ज्ञेया अग्निधातुस्तथेश्वर।
पृथग्भागविशेषेण कथयस्व महेश्वर ॥१४:५५॥
भगवानुवाच।
श्लेष्ममेदस्तथा स्नायुः अस्थिदन्तनखानि च।
स्त्रियास्तन्यश्च शुक्रश्च यच्च श्वेतं तथाक्षिषु ॥१४:५६॥
एतेषां सौम्यभागत्वाच्छ्वेतत्वमुपजायते।
आग्नेयभावाद्रक्तत्वं कृष्णत्वं चापि गच्छति ॥१४:५७॥
त्वग्मांसरुधिरं मज्जादृष्टिरोम तथैव च।
आग्नेयधातुसोमश्च कथितो ऽस्मि वरानने।
ब्रूहि ब्रूहि विशालाक्षि यद्यस्ति तव संशयः ॥१४:५८॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे प्रश्नव्याकरणो नामश् चतुर्दशो ऽध्यायः॥

[पञ्चदशमो ऽध्यायः]

[जीववर्णनम्]

देव्युवाच।
जीवभूतेति यत्प्रोक्तं लक्षणं कीदृशं भवेत्।
स्थानमस्य न जानामि रूपं वर्णं च ईश्वर ॥१५:१॥
एतत्कौतूहलं छिन्धि संशयं परमेश्वर।
न चान्यदेव पश्यामि जीवनिर्णय कीर्तय ॥१५:२॥
ईश्वर उवाच।
जीवस्य लक्षणं देवि कथितुं केन शक्यते।
न रूपवर्णं जीवस्य विद्यते स्थानमेव च ॥१५:३॥
व्यापि सर्वगतं सूक्ष्मं सर्वमाश्रित्य तिष्ठति।
निरालम्बमनाधारमनौपम्यं निरञ्जनम् ॥१५:४॥
अरणिस्थो यथा वह्निः काष्ठेषु नोपलभ्यते।
तद्वज्जीवो न पश्येत शरीरस्थो ऽपि सुन्दरि ॥१५:५॥
दधिवच्च यथा सर्पिर्दृश्यते न च दृश्यते।
तद्वज्जीवः शरीरस्थो दृश्यते न च दृश्यते ॥१५:६॥
देव्युवाच।
अदृष्टप्रत्ययो ह्यस्ति नास्ति प्रत्ययदर्शनम्।
व्यापी कथं महादेव सर्वत्रावस्थितः कथम् ॥१५:७॥
महेश्वरौवाच।
असंशयो महादेवि व्यापी सर्वगतः शिवः।
दृश्यतेन्द्रियसंयोगाज्जीवप्रत्ययदर्शनम् ॥१५:८॥

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 219r–220r, C_{45} ff. 222v–223v, C_{02} is not available for this chapter, K_{82} ff. 26r–27r, K_{10} ff. 230v–231r, K_{07} ff. 234r–235r

---

1b लक्षणं की°] $K_{82}K_{10}K_{07}$E ; लक्षणाङ्की° C_{94} , लणं की° C_{45} **1c** स्थानमस्य] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; ⋆(न)मस्य C_{94} **1d** रूपं वर्णं] $C_{94}C_{45}K_{82}$E ; रूपवर्णं $K_{10}K_{07}$ **2a** एतत्कौतूहलं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E ; एतत्कौतूलं K_{07} • छिन्धि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E ; छित्वान्धि K_{07} **2b** संशयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; संशय K_{10} **3** ईश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; भगवान् E **3a** लक्षणं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; कथितं C_{94} **3c** °वर्णं] $C_{45}K_{82}K_{07}$; °वर्ण $C_{94}K_{10}$E **4a** व्यापि] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; व्या(पि) C_{94} , व्यापी E **4a** °श्रित्य] C_{45} ; °शृत्य $C_{94}K_{82}K_{10}$, °श्रुत्य K_{07} , °वृत्य E **4d** °पम्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; °पम्य K_{10} **5c** जीवो न] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; जीवोन्न C_{94} , जीवं न E **5d** ऽपि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; हि K_{10} **6c** तद्वज्जीवः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; तद्व जीवः K_{07} , तद्वज्जीव E **7d** °स्थितः] $C_{45}K_{07}$E ; °स्थितं $C_{94}K_{82}$, °स्थित K_{10} **8** महेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$; महादेव K_{82} , भगवान् E **8c** दृश्यते°] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; दृश्येते° C_{94} , दृश्यन्ते E **8d** °जीव°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E ; °जी° K_{07}

यथाकाशस्थितो वायुः शब्दस्पर्शगुणान्वितः।
तद्वद्देही विजानीयाद्गुणचेष्टेन नान्यथा ॥ १५:९॥
देव्युवाच।
व्यापीति कथितः पूर्वं जीवः सर्वगतो ऽपि च।
तं वृथा कथितो ऽस्यद्य म्रियते केन हेतुना ॥ १५:१०॥
ईश्वर उवाच।
न जीवो म्रियते देवि सर्वेषां सुरसुन्दरि।
घटान्तस्थो यथाकाशो बहिराकाशवद्यथा ॥ १५:११॥
घटभिन्ने विशालाक्षि विशेषो नोपलक्ष्यते।
देहभिन्ने यदा देवि विनाशो नोपलभ्यते ॥ १५:१२॥
सुसूक्ष्मः सर्वगो व्यापी परमात्मानमव्ययः।
बहिरन्तश्च भूतानामचरश्चर एव सः ॥ १५:१३॥
अप्रमेयो ऽविनाशी च अप्रपञ्चः प्रपञ्चकः।
सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः ॥ १५:१४॥
एवमेष महादेवि जीवस्य वरवर्णिनि।
कथितो ऽस्मि समासेन किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १५:१५॥

[सारश्रेष्ठम्]

देव्युवाच।
सारश्रेष्ठं महादेव कथयेशान ईश्वर।
श्रोतुमिच्छामि देवेश मानुषाणां हितं वद ॥ १५:१६॥
ईश्वरौवाच।
आश्रमाणां गृही श्रेष्ठो वर्णश्रेष्ठा द्विजातयः।
अश्वमेधः क्रतुश्रेष्ठो जपश्रेष्ठो ऽघमर्षणः ॥ १५:१७॥

---

12 cf. Bhāgavatapurāṇa 12.5.5: घटे भिन्ने घटाकाश आकाशः स्याद् यथा पुरा। एवं देहे मृते जीवो ब्रह्म सम्पद्यते पुनः॥

9cd वायुः शब्द°] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; वायुश्शश⋆ C_{94} **9d** °न्वितः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °न्वितम् C_{45} **9d** °चेष्टेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; °वेष्टन K_{07} , °वेष्टेन E **10a** कथितः] $C_{94}K_{82}K_{07}^{pc}E$; कथितं $C_{45}K_{10}$, कथतिः K_{07}^{ac} **10c** वृथा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; व्यथा K_{07} • ऽस्यद्य] $C_{94}C_{45}K_{07}$; स्म्यद्य $K_{82}E$, स्य⋆ K_{10} **11** ईश्वर] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$; भगवान् $K_{82}E$ **12b** नोपलक्ष्यते] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; नोपलभ्यते K_{82} **12c** देह°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; देहे C_{45} • यदा देवि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; तथा देही E **13a** सुसूक्ष्मः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; सुसूक्ष्म K_{07} , स सूक्ष्मः E **13d** °चरश्च°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °चरन्च° E • सः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; स E **14ab** (अप्रमेयो ... प्रपञ्चकः)] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; omitted in K_{10} **15d** इच्छसि] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; इच्छति C_{94} **16a** °श्रेष्ठं] $C_{45}K_{82}E$; °श्रेष्ठ $C_{94}K_{10}K_{07}$ **16d** वद] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; वदः $K_{07}E$ **17** ईश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; भगवान् E **17a** आश्रमाणां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; आश्रमाणा K_{10} • गृही] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; गृहीश C_{94} **17b** °श्रेष्ठा] $C_{94}C_{45}K_{07}$; °श्रेष्टो $K_{82}K_{10}E$ **17d** जप°] $C_{94}^{pc}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ज° C_{94}^{ac} , ऽजप° C_{45} • ऽघमर्षणः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; घंमर्षणः C_{94}

देवतानां हरिः श्रेष्ठः श्रेष्ठा गङ्गा नदीषु च।
अनाशनस्तपःश्रेष्ठस्तीर्थश्रेष्ठः सुरह्रदः ॥१५:१८॥
क्षोमं वस्त्रेषु च श्रेष्ठं यशः श्रेष्ठं विभूषणम्।
भारतं श्रुतिषु श्रेष्ठं व्रतश्रेष्ठो दयापरः ॥१५:१९॥
दानेषु चाभयं श्रेष्ठं मनः श्रेष्ठेन्द्रियेषु च।
विद्या संग्रहषु श्रेष्ठा सत्यं श्रेष्ठं वचःसु च ॥१५:२०॥
आयुधानां धनुः श्रेष्ठं बान्धवेषु च मातरः।
ज्ञानमौषधिषु श्रेष्ठं वैद्यश्रेष्ठः शिवाक्षरः ॥१५:२१॥
अकारश्चाक्षरः श्रेष्ठो धर्मश्रेष्ठो ह्यहिंसकः।
पशुषु सौरभी श्रेष्ठा नरेषु च नराधिपः ॥१५:२२॥
मासि मार्गशिरः श्रेष्ठं कृतः श्रेष्ठश्चतुर्युगे।
वसन्त ऋतुषु श्रेष्ठः श्रेष्ठं चायनमुत्तरम् ॥१५:२३॥
अमावास्या दिनश्रेष्ठा ग्रहश्रेष्ठो दिवाकरः।
स्त्रीषु लक्ष्मीर्धृतिः श्रेष्ठा वसुश्रेष्ठो हुताशनः ॥१५:२४॥
ऋषिषु उषणा श्रेष्ठः कान्तिश्रेष्ठो निशाकरः।
नक्षत्रेष्वभिजित् श्रेष्ठः कालः श्रेष्ठः कलेषु च ॥१५:२५॥
वेदेषु च वरं साम स्थावरेषु हिमालयः।

18ab श्रेष्ठः श्रेष्ठा गङ्गा] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; श्रेष्ठा गङ्गाणाञ्च C_{45} **18c** अनाशन°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; अनशन° K_{07} **18d** °र्थश्रेष्ठः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °र्थश्रेष्ठ K_{07} • °ह्रदः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °द्रहः C_{45} **19a** क्षौमं] $K_{07}E$; क्षोमं $C_{94}C_{45}K_{82}$, क्षोम K_{10} **19b** श्रेष्ठं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; श्रेष्ठ K_{10} • °भूषणम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °भूषिणम् C_{45} **19d** °श्रेष्ठो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; श्रेष्ठं K_{10} • दयापरः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⟨दयापरः⟩ C_{94} **20c** संग्रहषु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; संग्रहेषु K_{07} (unmetr.) • श्रेष्ठा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; श्रेष्ठो E **21a** श्रेष्ठं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; श्रेष्ठ K_{10} **21b** बान्धवेषु च मातरः] $C_{94}C_{45}K_{82}^{ac}K_{07}E$; बान्धवेषु च मातरं K_{82}^{pc} , ग्रहश्रेष्ठो दिवाकरः (eyeskip to to 15.24b)K_{10} **21cd** (ज्ञान° ... शिवाक्षरः)] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; omitted in K_{10} **21c** ज्ञानमोषधिषु] K_{07} ; ज्ञानमौषधिषु $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$ **21d** वैद्य°] $C_{94}C_{45}K_{82}$; omitted in K_{10} , वैद्यः K_{07} , वैद्यो E • °श्रेष्ठः] $C_{45}K_{82}K_{07}E$; °श्रेष्ठ C_{94} , omitted in K_{10} **22** (अकार° ... नराधिपः)] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; omitted in K_{10} **23** (मासि ... चायनमुत्तरम्)] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; omitted in K_{10} **23a** मासि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; omitted in K_{10} , मासी E • °शिरः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °शिर K_{07} **23b** श्रेष्ठश्चतुर्युगे] $C_{94}K_{82}E$; श्रेष्ठं चतुर्युगे C_{45} , omitted in K_{10} , श्रेष्ठश्चर्युगे K_{07} **23d** श्रेष्ठं चा°] $C_{94}C_{45}K_{07}E$; श्रेष्ठश्चा° K_{82} , omitted in K_{10} • °त्तरम्] $C_{94}K_{82}K_{07}E$; °त्तमेम् C_{45} , omitted in K_{10} **24a** अमावास्या दिनश्रेष्ठा] $C_{94}C_{45}K_{07}E$; omitted in K_{10} , अमावास्या दिनश्रेष्ठो K_{82} **24b** ग्रहश्रेष्ठो दिवाकरः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; ग्रहः श्रेष्ठो दिवाकरः K_{07} , वसुश्रेष्ठो हुताशनः E **24cd** (स्त्रीषु ... हुताशनः)] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; omitted in E **24c** स्त्रीषु] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; स्त्री C_{45} , omitted in E • लक्ष्मीर्धृतिः] C_{94} ; लक्ष्मीधृतिः $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$, omitted in E **25a** उषणा] corr. ; उशनाः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$, उशनः E **25b** कान्ति°] $C_{45}K_{82}K_{10}E$; कान्तिः K_{07} , का⋆ C_{94} **25c** °भिजित् श्रे°] E ; °भिजिः श्रे° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}^{pc}K_{07}$, °भिजि K_{10}^{ac} **25d** कालः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; कलिः E

अश्वत्थो वट वृक्षेषु भूतेषु वर चेतनः ॥ १५:२६॥
अध्यात्म सर्वविद्यासु वाक्य सत्य वर स्मृतः।
प्रह्लादो वर दैत्येषु यक्षरक्षो धनेश्वरः ॥ १५:२७॥
मरीचिर्वर वातेषु हरिः श्रेष्ठो मृगेषु च।
साध्य नारायणः श्रेष्ठः पितॄणां च पितामहः ॥ १५:२८॥
एतत्समासतो देवि कथितो ऽसि वरानने।
सर्वसारं समुद्धृत्य किं भूयः कथयाम्यहम् ॥ १५:२९॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे जीवनिर्णयो नामाध्यायः पञ्चदशमः॥

26c वट] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; वर $K_{07}E$ **26d** वर चेतनः] $C_{45}E$; वरश्चेतनः $C_{94}K_{82}K_{07}$ (unmetr.), वश्चेतनः K_{10} **27a** अध्यात्म] $C_{45}K_{10}E$; अध्यात्मा $C_{94}K_{07}$, आध्यात्मं K_{82} • सर्वविद्यासु] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; सर्वविद्यानां C_{45}, वरविद्यासु E **27b** वाक्य] C_{45} ; वाहु $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$, वाचः E • वर] $C_{94}C_{45}E$; वरः K_{82}, वरः $K_{10}K_{07}$ **27c** प्रह्लादो] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; प्रह्रादो $K_{10}K_{07}$ **27d** °श्वरः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °श्वर K_{10} **28a** मरीचिर्वर] K_{07} ; मरीचि वर $C_{45}K_{82}K_{10}E$, म⋆⋆⋆⋆ C_{94} **28b** हरिः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; हरि K_{82} **29b** ऽसि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; स्मि $K_{07}E$ **29d** किं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; कि C_{94} **Colophon**: नामाध्यायः पञ्चदशमः] $C_{94}C_{45}K_{82}$; नामाध्यायः पञ्चमः K_{10}, नामाध्यायः पञ्चदशम K_{07}, नाम पञ्चदशो ऽध्यायः E

[षोडशमो ऽध्यायः]

[योगसङ्गावनिर्णयः]

देव्युवाच।
अधुना श्रोतुमिच्छामि योगसङ्गावनिर्णयम्।
करणं च यथान्यायं कथयस्व सुरेश्वर ॥१६:१॥
ईश्वर उवाच।
शृणु देवि प्रवक्ष्यामि योगसङ्गावमुत्तमम्।
यं विदित्वा न पश्यन्ति जनाः संसारबन्धनम् ॥१६:२॥
ब्रह्महा गुरुतल्पी वा सुरापस्तेय एव वा।
अथवा संकरे जातस्तत्सर्वमपनोदति ॥१६:३॥
मुहूर्तार्धे मुहूर्ते वा प्राणायामपरायणः।
ध्येयं चिन्तयमानस्य तत्पापं क्षीयते नरात् ॥१६:४॥
न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युर्भीमविग्रहः।
नाविशन्ति महात्मानो योगिनो बलवत्तराः ॥१६:५॥
यथा वै सर्वधातूनां दोषा दह्यन्ति धाम्यताम्।
तथा पापाः प्रदह्यन्ते ध्रुवं प्राणस्य निग्रहात् ॥१६:६॥
अश्वमेधसहस्रं च राजसूयशतं तथा।

---

1 C_{94} 435.jpg line 2; C_{45} 448.jpg line 2; This chapter is missing in C_{02}. K_{82} 220.jpg lower image line 5; K_{10} 65.jpg upper image line 6; K_{07} f. 235r line 3 **4** cf. 16.10. **4** ≈ a citation in Kauṇḍinya's commentary ad PS 5.24: मुहूर्तार्धं मुहूर्तं वा प्राणायामान्तरे ऽपि वा। ध्येयं चिन्तयमानस्तु पापं क्षपयते नरः॥ **5b** ≈ MBh 12.289.25ab: न यमो नान्तकः क्रुद्धो न मृत्युर्भीमविक्रमः **6** ≈ Bhaviṣyapurāṇa 1.145.9: ध्यायमानस्य दह्यन्ते चान्ते दोषा यथाग्निना। तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात्॥ ≈ Gheraṇḍasaṁhitā (ed. Thomi) 4.11: यथा पर्वतधातूनां दोषा दह्यन्ति धाम्यताम्। तथेन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात्॥

1b °सङ्गाव°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E ; °संङ्गाव° K_{07} • °निर्णयम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °निर्णयः E **1c** करणं च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; करणश्च E **1d** सुरेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; सुरेश्वरे K_{07} , सुरेश्वरः E **2** ईश्वर] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$; सुरेश K_{82} , भगवान् E **2b** °मुत्तमम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; °निर्णयम् K_{10} **3b** वा] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; ⟨वा⟩ C_{94} , च E **3c** संकरे] $K_{82}K_{07}$; शृङ्करे C_{94} , शङ्करे C_{45}E , ⟨शं⟩करे K_{10} **3d** तत्सर्व°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; तसर्व° E **4a** मुहूर्तार्धे मुहूर्ते वा] $C_{94}K_{10}K_{07}$; मुहूर्तार्धे वा C_{45} , मुहूर्त्तार्द्धे मुहूर्ते वा K_{82} , मुहूर्तार्धमुहूर्तं च E **4c** ध्येयं] $C_{94}K_{10}K_{07}$; धेयञ् C_{45} , ध्येय K_{82}E **4d** नरात्] $C_{45}K_{82}K_{07}$; नरान् $C_{94}K_{10}$E **5b** मृत्युर्भी°] $C_{94}C_{45}$E ; मृत्यु भी° $K_{82}K_{10}K_{07}$ • भीमविग्रहः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; नापविग्रहः E **5c** नाविशन्ति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; विशन्ति स्म E **5d** बलवत्तराः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; वरवत्तरा E **6a** °धातूनां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E ; °धातीनां K_{07}^{ac} , °धातृनां K_{07}^{pc} **6b** दोषा दह्यन्ति] $K_{10}K_{07}$; ⟨दोषां दह्य⟩न्ति C_{94} , दोषां दह्यन्ति $C_{45}K_{82}$E **6c** पापाः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; पापः E **6d** निग्रहात्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; निग्रहान् K_{10}

प्राणायामशतं चैव न तत्तुल्यं कदाचन ॥ १६:७॥
यज्ञेन देवानाप्नोति राज्यं वै तपसः फलम्।
संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानं वैराग्यात्प्रकृतौ लयम् ॥ १६:८॥
ज्ञानात्प्राप्नोति कैवल्यं परं ब्रह्म सनातनम्।
इत्येता गतयः पञ्च विधिवत्परिकीर्तिताः ॥ १६:९॥
मुहूर्तार्धं मुहूर्तं वा योगं युञ्जीत योगवित्।
निस्तरेत्सर्वपापानि अमृतत्वं च गच्छति ॥ १६:१०॥
युञ्जानो ऽपि प्रयत्नेन यावत्तत्त्वं न विन्दति।
ब्रह्मलोके ध्रुवं वासो विष्णुलोके च सुन्दरि ॥ १६:११॥
भुक्त्वा कर्मसहस्राणि सर्वकामसमन्वितः।
क्षीणपुण्यस्ततो मर्त्ये जायते विपुले कुले ॥ १६:१२॥
योगमेवाभिसेवेत पूर्वजातिस्मरो नरः।
संसारार्णवमुत्तीर्य स शिवत्वमवाप्नुयात् ॥ १६:१३॥

[योगविधिः]

देव्युवाच।
योगस्य विधिमिच्छामि श्रोतुं मे पुरुषोत्तम।
ध्यानधारणसिद्धीनां कथयस्व सुरेश्वर ॥ १६:१४॥
महेश्वर उवाच।
शृणु योगविधिं वक्ष्ये भवपाशनिकृन्तनम्।

---

8 ≈ Agnipurāṇa 378.1: यज्ञैश्च देवानाप्नोति वैराजं (?) तपसा पदम्। ब्रह्मणः कर्मसन्न्यासाद्वैराग्यात्प्रकृतौ लयम्॥ ≈ Maskarin's commentary CHECK ad Gautamadharmasūtra 3.1: यज्ञेन देवानाप्नोति वैराजं (!) तपसा पुनः। संन्यासाद्ब्रह्मणः स्थानं वैराग्यात्प्रकृतौ लयम्॥ **8cd** cf. 11.27ab above: सावित्री प्रकृतौ लयः **10** cf. 16.4.

7d कदाचन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}^{pc}K_{07}E$; कदाच K_{10}^{ac} **8a** देवानाप्नोति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}^{pc}K_{07}E$; देवाप्नोति K_{10}^{ac} **8c** °द्ब्रह्मणः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °द्ब्राह्मणः K_{10} **8d** वैराग्यात्प्रकृतौ लयम्] em. ; वैराग्यात्प्रकृतालयम् $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$, महात्मानो प्रकृतालयम् C_{45} (eyeskip to 16.5c?) **9b** परं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; पर° K_{10} **10a** मुहूर्तार्धं मुहूर्तं वा] $C_{94}C_{45}K_{10}$; मुहूर्तार्द्धं मुहू⟨र्त्तं⟩ वा K_{82}, मुहूतार्थं मुहूर्त्तम् वा K_{07}, मुहूर्तार्धं मुहूर्तं वा E **10b** योगं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; योग K_{10} • योगवित्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; योवित् K_{07} **10c** निस्तरेत्स°] $C_{45}K_{82}K_{10}E$; विस्तरेत्स° C_{94}, ⟨नि⟩स्तरेणत्स° K_{07} **10d** अमृतत्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; अमृतत्व K_{10} **11b** यावत्तत्त्वं न विन्दति] $K_{82}K_{07}E$; यावन्तन्न विन्दति (unmetr.) C_{94}, याव तत्वं न विन्दति C_{45}, यावत्तंन्न विन्दति K_{10} **11c** ब्रह्मलोके] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; ब्रह्मलोको K_{10} • वासो] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; वास्वा C_{45} **12c** °पुण्यस्त°] $K_{82}K_{10}K_{07}E$; °पुण्ये त° $C_{94}C_{45}$ • मर्त्ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; मर्त्या E **14b** श्रोतुं मे] $C_{94}C_{45}K_{07}E$; श्रोतुं वै K_{82}, श्रोतु मे K_{10} • °त्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °त्तमः E **14c** °सिद्धीनां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °सिद्धानां E **14d** सुरेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; सुरेश्वरः E **15a** महेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; भगवान् E

शुचिरेकाग्रचित्तस्तु जनशब्दविवर्जिते।
तत्रासीनासने योगी परमात्मान चिन्तयेत् ॥ १६:१५॥
पद्मकं स्वस्तिकं चैव निष्कलमञ्जलिस्तथा।
अर्धचन्द्रं च दण्डं च पर्यङ्कं भद्रमेव च ॥ १६:१६॥
एतदासनबन्धेन बद्ध्वा योगं समभ्यसेत्।
समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलस्थितः ॥ १६:१७॥
प्रत्याहारस्तथा ध्यानं प्राणायामश्च धारणा।
तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्यते ॥ १६:१८॥
विषयासक्तचित्तानामिन्द्रियाणां प्रति प्रति।
मनसाकर्षयेद्यस्तु प्रत्याहारः स उच्यते ॥ १६:१९॥
शब्दादिविषयान्देवि वर्तुलीकृत्य धारयेत्।
वीतरागः समाधिस्थो ध्येये वस्तुनि योजयेत् ॥ १६:२०॥
आत्मा ध्याता मनो ध्यानं ध्येयः शुद्धः परः शिवः।
यत्परं परमैश्वर्यमेकं तत्र प्रयोजनम् ॥ १६:२१॥

---

16 cf. Sarvajñānottara 27:9cd–10ab: पद्मकं स्वस्तिकं वापि उपस्थाञ्जलिकं तथा॥ पीठार्धमर्धचन्द्रं वा सर्वतोभद्रमेव वा। **17cd** ≈ MBh 6.28.13ab (BhG 6.13ab): समं कायशिरोग्रीवं धारयन्न् अचलं स्थिरः **18** = Dharmaputrikā 1.13 (with प्राणायामो ऽथ) cf. Sarvajñānottaravṛtti ad Yogapāda 27(?):1: यदुक्तं श्रीमन्मतङ्गे। प्राणायामस्तथा ध्यानं प्रत्याहारो ऽथ धारणम्। तर्कश्चैव समाधिश्च षडङ्गो योग उच्च्यते इति॥ **19** ≈ Dharmaputrikā 1.14: विषयेष्वतिसक्तानि इन्द्रियाणि प्रति प्रति। चित्तेनाकर्षणं यत्र प्रत्याहारः स उच्यते॥ **20** cf. Dharmaputrikā 1.16cd: एकत्र वर्तुलीकृत्य ध्येये वस्तुनि योजयेत् **21** ≈ Sarvajñānottara Yogapāda 27(?):4: आत्मा ध्याता मनो ध्यानं ध्येयः सूक्ष्मो महेश्वरः। यत्परं परमैश्वर्यम् एतद्ध्यानप्रयोजनम्॥ **21ab** ≈ Agnipurāṇa 165.22cd: आत्मा ध्याता मनो ध्यानं ध्येयो विष्णुः फलं हरिः ≈ Dharmaputrikā 1.18: ध्येयः शिवो ध्यातृ मनो ध्यानमेकाग्रचित्तता। दुःखहानिर्गुणैश्वर्यं स्वातन्त्र्यञ्च प्रयोजनम्॥

15d °चित्तस्तु] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; °चित्तस्यस्तु C_{45} • जन°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; ध्यान° E • °विवर्जिते] K_{82} ; °विवर्जितः $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$, °विवर्जितम् E **15f** °त्मान चिन्तयेत्] $C_{45}K_{82}K_{07}^{pc}$; °त्मानं चिन्तयेत् C_{94}E (unmetr.) , °त्माना विचिन्तयेत् K_{10} , °त्मान चिन्तया K_{07}^{ac} **16a** पद्मकं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; पद्मक C_{94} **16b** निष्कलमञ्जलिस्तथा] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$; निष्कलं मञ्जलिस्तथा K_{82} , निष्कलमकञ्जलिन्तथा E **16d** पर्यङ्कं] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; प⋆ङ्कं C_{94} **17b** बद्ध्वा योगं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; बद्धा योग E **17c** समं] $C_{94}C_{45}K_{82}$E ; सम° $K_{10}K_{07}$ **18a** प्रत्याहारस्त°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; प्रत्यहारस्त° E • ध्यानं] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$E ; ध्यान K_{82} **18b** प्राणायामश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; प्राणायामञ्च E **19b** प्रति प्रति] $C_{45}K_{82}K_{10}$; प्रतिस्रति C_{94} , प्रति पति K_{07} , प्रतिष्ठति E **19c** मनसा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; मनमा° E **19d** प्रत्याहारः स] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; प्रत्यहारस्तद् E **20a** °विषयान्दे°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; विषया दे° C_{45} **20c** वीतरागः] $C_{94}K_{10}K_{07}$; वीतराग° $C_{45}K_{82}$E **20d** ध्येये वस्तुनि] $C_{45}K_{82}$; ध्येयस्तुनि C_{94} , ध्येयवस्तुनि $K_{10}K_{07}$E **21a** आत्मा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; आत्म E • ध्याता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; ध्यातं K_{10} **21b** परः शिवः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; परशिवः C_{94}E (unmetr.) **21c** परमै°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}^{pc}$E ; परमे° K_{07}^{ac} **21cd** °मेकं तत्र] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; °मेतत्तत्र K_{10}

पूरकः कुम्भकश्चैव रेचकस्तदनन्तरम्।
प्रशान्तश्चेति विख्यातः प्राणायामश्चतुर्विधः ॥ १६:२२॥
पूरके स्थापयेद्वह्निं पादाङ्गुष्ठेन बुद्धिमान्।
कुम्भकेन विरुध्येत दह्यमानं विचिन्तयेत् ॥ १६:२३॥
भस्मीभूतं तथात्मानं रेचकेन विचिन्तयेत्।
शुद्धदेहस्ततश्चात्मा शुद्धस्फटिकनिर्मलः ॥ १६:२४॥
तालशब्दास्तु निर्वाणं दश द्वे च प्रकीर्तितः।
प्राणायामान्न संदेहो द्विगुणा धारणा स्मृता ॥ १६:२५॥
योगे तु त्रिगुणा प्रोक्ता संक्रमे च चतुर्गुणा।
तथोत्क्रान्तौ पञ्चगुणा योगसिद्धिस्तु षड्गुणा ॥ १६:२६॥
षडङ्गेन समायुक्तो योगयुक्तस्तु नित्यशः।
मानसो यौगपद्यश्च द्विरूपो योग उच्यते ॥ १६:२७॥
अकृत्वा प्राणसंरोधं मनसैकेन केवलम्।
ध्यायेत परमं सूक्ष्मं स योगो मानसः स्मृतः ॥ १६:२८॥
संयम्य मनसा प्राणं प्राणायामान्मनस्तथा।

---

22 = Dharmaputrikā 1.19ab (with चैव for चेति) **22cd** See NiśvāsaNaya 4:113: नाभ्यां हृदयसंचारान्मनश्चेन्द्रियगोचरात्। प्राणायामश्चतुर्थस्तु सुप्रशान्तस्तु विश्रुतः॥ See also Svaccandatantra 7.298ab: प्राणायामश्चतुर्थस्तु सुप्रशान्त इति श्रुतः **27cd** = Dharmaputrikā 1.54ab. **28** = Dharmaputrikā 1.54cd–55ab.

22c प्रशान्त°] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⟨प्र⟩शान्त° C_{94} • विख्यातः] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; विख्याताः K_{82} **22d** °विधः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °विधाः E **23a** पूरके] em. ; पूरकः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$ • वह्निं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; वह्नि $K_{10}E$ **23b** °ष्ठेन] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; °ष्ठेषु K_{82} **23cd** विरुध्येत दह्यमानं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; निरुध्येत दह्यमानम् K_{10}, निरुध्येत दैह्यमान E **24a** °भूतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °भूत K_{07} **24c** °देहस्ततश्चात्मा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °देहश्चतश्चात्मा K_{07} **25a** तालशब्दास्तु] em. ; तालाशब्दस्तु $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}^{ac}E$, तालशब्दस्तुस्तु K_{07}^{pc} • निर्वाणं] $C_{94}C_{45}K_{07}E$; निर्वाण K_{82}, ⟨निर्व्वा⟩णं K_{10} **25c** प्राणायामान्न] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; प्राणायान्न C_{45} **25d** स्मृता] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; स्मृताः E **26a** °गुणा] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; °गुणाः K_{82} **26ab** प्रोक्ता संक्रमे च चतुर्गुणा] $C_{94}C_{45}$; प्रोक्ताः संक्रमे च चतुर्गुणा K_{82}, प्रोक्तां संक्रमे च चतुर्गुणा K_{10}, प्रोक्ता सक्रमे च चर्तुगुणा K_{07}, प्रोक्ताः संक्रमेण चतुर्गुणाः E **26c** तथोत्क्रान्तौ] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; तथाक्रतौ E **26d** षड्गुणा] em. ; षड्गुणाः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, षडङ्गुणाः K_{07} **27a** षडङ्गेन] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; सदङ्गेन K_{07} **27b** योगयुक्तस्तु] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; योगमुक्तस्तु E **27cd** यौगपद्यश्च द्विरूपो] $K_{82}K_{07}$; यौगपद्य⟨श्च⟩ ⋆⋆⋆ C_{94}, योगपद्यश्च द्विरूपो $C_{45}K_{10}$, योगपद्यश्च द्विरूपो E **28a** °संरोधं] $C_{94}K_{10}K_{07}E$; °संरोध $C_{45}K_{82}$ **28b** मनसैकेन] $C_{45}K_{10}K_{07}E$; मनसेकेन $C_{94}K_{82}$ **28c** ध्यायेत प°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; ध्यायेतत्प K_{10} • परमं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; परम K_{07} **28d** स योगो] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; संयोगो C_{45} • मानसः] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{10}K_{07}E$; मानस $C_{94}^{ac}K_{82}$ • स्मृतः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; स्मृतम् E **29a** संयम्य] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; सयम्य K_{10} • प्राणं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; omitted in C_{45} **29b** प्राणायामान्म°] em. ; प्राणायामाम्म° $C_{94}K_{10}$, प्राणायामा म° C_{45}, प्राणायामं म° K_{82}, प्राणायामां म° K_{07}, प्राणायामात्म° E

एवं ध्यायेत्परं सूक्ष्मं यौगपद्यः स उच्यते ॥ १६:२९॥

[सिद्धिलक्षणम्]

सिद्धिलक्षण योगस्य शृणु वक्ष्यामि सुन्दरि।
शङ्खभेरीमृदङ्गं च वेणुदुन्दुभिमेव च।
ताडितं न च विन्देत यदा तन्मयतां गतः ॥ १६:३०॥
शीतोष्णं सुखदुःखं च तृष्णाभुक्षं तथैव च।
वेदनां नैव जानाति योगसिद्धस्तु सुन्दरि ॥ १६:३१॥
एष योगविधिर्देवि तव पृष्टेन सुन्दरि।
कथितो ऽस्मि समासेन किमन्यत्कथयाम्यहम् ॥ १६:३२॥
देव्युवाच।
विना योगेन देवेश संसारतारणं मम।
कथयस्व महादेव निर्विकल्पकरं मनः ॥ १६:३३॥
महेश्वर उवाच।
सदाशिवस्तु निश्वास ऊर्ध्वश्वासः परः शिवः।
तयोर्मध्ये तु विज्ञेयः परमात्मा शिवो ऽव्ययः ॥ १६:३४॥
ध्यानयोगं न तस्यास्ति करणं च न विद्यते।
ज्ञातमात्रेण मुच्यन्ते किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ १६:३५॥

[पञ्च शास्त्राणि]

ज्ञानमन्यत्प्रवक्ष्यामि शृणु देवि निबोध मे।
शास्त्रपञ्चसु यत्प्रोक्तं शृणु संक्षेप निर्णयम्।
सांख्ये योगे पञ्चरात्रे शैवे वेदे च निर्मितम् ॥ १६:३६॥

---

29 ≈ Dharmaputrikā 1.55cd–56ab: संयम्य मनसा प्राणं प्राणायामैर्मनस्तथा। एवं ध्यायेत्परं सूक्ष्मं यौगपद्यः स उच्यते॥ **30** ≈ Kulasāra f. 38r: शंखभेरीमृदंगैश्च वीणावेणुशतैरपि। ताड्यमानैर्न विन्देत यदा तन्मयतां गतः॥ **30ef** cf. NiśvāsaMukha 4:65: ताडितश्च न विन्देत चक्षुषा न च पश्यति। दिव्यदृष्टिः प्रजायेत यदा तन्मयताङ्गतः॥

29b यौगपद्यः] $C_{94}C_{45}K_{07}E$; योगपद्यः K_{82} , योगपद्य K_{10} **30a** सिद्धि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; सिद्धिर् E **30c** शङ्खभेरीमृदङ्गं च] K_{10} ; शङ्ख⋆⋆⋆⋆⋆श्च C_{94} , शङ्खभेरीमृदङ्गश्च $C_{45}K_{82}K_{07}E$ **30d** °दुन्दुभिमेव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °दुन्दुभिरेव E **31b** तृष्णाभुक्षं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; तृड्बुभुक्षां E **31a** वेदनां] K_{82} ; वेदनान् $C_{94}C_{45}$, वेदना $K_{10}E$, वैदना K_{07} **31b** °सिद्ध°] $C_{94}K_{82}K_{07}$; °सिद्धि° $C_{45}K_{10}$, °युक्त° E **32a** °विधिर्देवि] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °विधिन्देवि K_{07} **33a** देवेश] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; वेश C_{94} **33b** संसारतारणं मम] $C_{94}C_{45}K_{07}E$; संसारात्तारणं मम K_{82} , संसाराण्णवतारण K_{10} **33c** महादेव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; सुरेशान K_{07} **34** महेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$; देवेश K_{82} , भगवान् E **34d** ऊर्ध्वश्वासः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; ऊर्ध्वश्वास K_{10} , अर्द्धश्वासः E **35c** ज्ञात°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; ज्ञान° $K_{07}E$ **35cd** मुच्यन्ते किमन्यत्प°] $C_{45}K_{82}K_{07}E$; मुच्य⟨न्ते⟩⋆मन्यत्प° C_{94} , ⟨मुच्य⟩न्ते किमत्प° K_{10} **36d** संक्षेप] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; संक्षेपे C_{94} (unmetr.) **36e** सांख्ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; सांख्य° E • पञ्च°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; पच° K_{82} **36f** शैवे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; शैव° E

यत्सांख्यसिद्धं कथयाम्यहं ते
संसारघोरार्णवयोगसारम् ।
योगेषु सारेष्वथ पञ्चरात्रे
वेदेषु शैवेषु च निश्चयस्ते ॥ १६:३७॥

घ्राणेन्द्रियाद्येषु च यत्समस्तम्
मनश्च लीनं भवतीव यस्य ।
बुद्ध्या नियम्य सकलान्हि भावान्
स लब्धलक्ष्यः शिवमभ्युपैति ॥ १६:३८॥

श्रोत्रादिसर्वेन्द्रियनिश्चलत्वे
एकाग्रचित्तं मनसा नियम्य ।
स्वदेहशून्यः स भवेच्चिरेण
संयोगसिद्धिं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ १६:३९॥

आदावेव मनः शनैरुपरमेत्कृत्वा च वश्येन्द्रियं
यावत्तल्लयतां व्रजेत मनसा निःसंज्ञदेहस्तथा ।
एतद्ध्यानसमाधियोगसकलं प्राप्नोति निःसंशयं
किं तच्छास्त्रसहस्रकोटिपठितं सारं न यो ऽन्विष्यति ॥ १६:४०॥

आत्मारामजितः समाधिनिरतो वैराग्यमप्याश्रितः
चित्तं यस्य परिक्षयो यदि भवेत्तिष्ठेत्तनुत्वं यथा ।

37a °सिद्धं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °सिद्धिं K_{10} • ते] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_{07}E$; omitted in K_{82}^{ac} **37b** °र्णव°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; °ण्ण° K_{82}^{ac}, °ण्णव° K_{82}^{pc} • °सारम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; सागरम् C_{45} **37c** °ष्वथ] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °ष्वेथ C_{45} • पञ्चरात्रे] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; पञ्च⟨रात्रे⟩ C_{94} **37d** वेदेषु] $C_{45}K_{82}K_{07}E$; ⋆देषु C_{94}, देवेषु K_{10} • निश्चयस्ते] $C_{94}K_{07}$; निश्चयन्ते $C_{45}E$, निश्चयास्ते K_{82}, निश्चय⟨स्वे⟩ K_{10} **38b** मनश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; नभश्च E **38c** सकलान्हि] corr. ; सकलां हि $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$, सकला हि C_{45}, शकलां हि E **38d** °लक्ष्यः] $C_{94}C_{45}K_{10}$; °लक्ष्य° $K_{82}E$, °लक्ष° K_{07} • °पैति] $C_{94}K_{82}K_{10}E$; °पेति $C_{45}K_{07}$ **39a** श्रोत्रा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; श्रोता° K_{07} • °चलत्वे] em. Isaacson ; °चलत्वम् $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$ **39c** °शून्यः] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °शून्यं C_{45} **39d** संयोगसिद्धिं] K_{82} ; संयोगसि⋆ C_{94}, संगसिद्धिं C_{45}, स योगसिद्धिं $K_{10}E$, संयोगसिद्धं K_{07} **40a** उपरमेत्कृ°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; उपरमे कृ° K_{82} • °न्द्रियम्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °न्द्रियः C_{45} **40b** तल्लयतां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; तत्तपतां E • मनसा निःसंज्ञ°] E ; मनसान्निस्संज्ञ° C_{94}, मनसां निःसंज्ञ° C_{45}, मनसान्निसंज्ञ° K_{82}, मनसान्निस्सज्ञ° K_{10}, मनसान्निःसज्ञ° K_{07} **40c** °सकलं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °सकल K_{07} • निःसंशयम्] $C_{94}K_{10}E$; निःसंशयः $C_{45}K_{82}$, निसंशयं K_{07} **40d** किं त°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; चित्स° E • °कोटि°] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °टोकि° C_{94} • °पठितं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °मथितं E • न यो ऽन्विष्यति] $C_{94}C_{45}K_{07}$; न यो ऽन्विष्यते $K_{82}K_{10}$, तयेरिष्यति E **41a** आत्मारामजितः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; आत्मारा⟨म⟩⋆⋆ C_{94}, आत्मारामः जितः E • वैराग्यमप्याश्रितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; वैराग्य यस्याश्रितः K_{07}, वैरागशय्याश्रितः E **41b** परि°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; परी° K_{82} • °ष्ठेत्त°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °ष्ठन्त° K_{07}

तज्ज्ञेयं गतिमुत्तमं शिवपदं संसारदुःखच्छिदं
वेदान्तेषु च निष्ठ एष कथितः किं शास्त्रमन्यद्विशेत् ॥ १६:४१॥

हृत्पद्मे कर्णिकायामुपरि रविरवद्योतयन्तो ऽन्तरालम्
यत्तेजस्तेजमार्गैर्बहलतमघनैर्द्योतनाद्दीप्तदीपम् ।
भित्त्वा यत्तालुदेशे मुखमुपरिगतं तालुदेशेन मूर्ध्नि
! मूर्ध्नि द्वारान्तरेण शिवपरमपदं यान्ति योगेन युक्ताः ॥ १६:४२॥

कृष्णः कृष्णतमोत्तमो ऽतिमहतो यस्तेजतेजात्मकः
लोकालोकधराधरः श्रियपतिः प्राणप्रविष्टालयः ।
कर्ता कारणमव्ययो ऽव्ययमसौ व्यापी विभक्ताविदम्
विष्णुर्भावमयो विभक्तविषयैर्विश्वेश्वरो विश्ववित् ॥ १६:४३॥

! एष तत्त्ववरः परापरमयस्तेजः परस्थानदः
बुद्ध्या भावनभावयेन्द्रियमनो देहान्तरालोकयन् ।
हृत्पद्मायतनस्थितः स पुरुषो निश्वासमुच्छ्वासदः
नादस्तस्य सदा सदा नदति तं नादोपरिष्ठा हरः ॥ १६:४४॥

41c cf. 22.41d: उत्तमां गतिमाप्नुयात्

41d अन्यद्वि°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$E ; अन्यं वि° K_{82} **42a** °पद्मे] conj. ; °पद्म° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E (unmetr.) • रविरवद्योतयन्तो] em. ; रविरवंद्योतयन्तो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, रविरिव द्योन्तयन्तो K_{07} , रविरतद्योतयन्तो E **42b** यत्ते°] C_{45} ; यस्ते° $C_{94}K_{82}K_{10}$E , सस्ते° K_{07} • °मार्गैर्बहल°] $C_{94}C_{45}K_{10}$; °मार्गै बहल° K_{82} , °मार्गे बहुल° K_{07} , °मार्गौ बहुल° E • °तमघनैर्द्योतनाद्दीप्तदीपम्] conj. ; °तमघनैर्घातनाद्दीप्तदीपम् C_{94} , °मघनै घाटनादीप्तदीपम् C_{45} , °तमघनैर्घाटनादीप्तदीपम् K_{82} , °तमघनै घाटनादीप्तदीपम् K_{10} , °तमघनैर्द्योटना दीप्तदीपं K_{07} , °तमघनैर्द्योतनाद्दीप्तदीपः E **42c** यत्तालु°] E ; घंट्टाल° C_{94} , घतोल° C_{45}घण्टाल° $K_{82}K_{10}$, द्यण्टाल° K_{07} • °गतं] K_{07}E ; °गत° $C_{94}K_{82}K_{10}$, °गतस्° C_{45} **42d** मूर्ध्नि] K_{82} ; मूर्ध्न $C_{94}C_{45}K_{10}$, मूर्द्ध° K_{07} , मूर्ध्न्या E **43a** कृष्णः] em. KAFLE ; कृष्णं $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$, कृत्स्नं E • °तमोत्तमो] conj. ; °तमोतमो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E • ऽति°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; हि C_{45} • यस्तेजते°] E ; यस्तेजस्ते° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$ (unmetr.) **43b** °धराधरः श्रियपतिः] E ; °धरो धराधरधरः $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}$, °धरो धरधरधरः K_{82} (unmetr.) • श्रियपतिः] $C_{94}C_{45}K_{82}$E ; omitted in $K_{10}K_{07}$ • प्राण°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E ; प्राणः K_{07} • °प्रविष्टालयः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °⟨प्र⟩विष्टो लयः C_{94} , प्रतिष्ठालयः E **43d** भावमयो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; भावमयैर् E • विश्ववित्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E ; विश्ववत् K_{07} **44a** परापरमयस्ते°] conj. ; परः परमयस्ते° $C_{94}K_{82}K_{10}$E , परः परमस्ते° C_{45} , परः परमयेस्ते° K_{07} • °परस्थानदः] conj. ; °परः स्थानदः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}^{pc}$E , °परः स्थानद K_{07}^{ac} **44b** °भावयेन्द्रियमनो] $C_{94}K_{82}K_{10}$; °भावयन्द्रियमनो C_{45} , °भाव⟨व⟩येन्द्रियमनो K_{07} , °भावयन्नियमनो E • देहान्तरालोकयन्] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; देहान्तरालोकयत् C_{45} , देहान्तरोस्तोकयन् E **44c** स पुरुषो नि°] $K_{82}K_{10}K_{07}$ E ; ⟨स पुरुषो⟩ ⋆ C_{94} , पुरुषौ नि° C_{45} • °च्छ्वासदः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °च्छ्वासदाम् E **44d** नादस्तस्य] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; नादन्तस्य E • नदति तं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; न पतितं E • °परिष्ठा हरः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; °परिष्ठारद्धरः K_{07} , °परिष्टद्वरः E

यस्तेजस्तेजते ऽजो बहुनिविडघनो ग्रन्थिमालोपगूढः
मूर्तिर्मूर्तानुसारी बहुकरणभृतं कारणाद्देहबन्धः ।
भित्त्वा ग्रन्थिं सपाशं विषमिव विषयं त्यक्तसङ्गैकभावाः
पश्यन्त्येते तमीशं गुणकलरहितं निर्विकारं प्रकाशम् ॥ १६:४५॥

यो ऽसौ तेजान्तरात्मा कमलपुटकुटीसंकटस्थानलीनः
इन्दोर्भासानुरूपी विमलदलसदाच्छादितः कर्णिकायाम् ।
तत्र स्थाने स्थितो ऽसौ त्रिभुवननिलयः सर्वभूताधिवासः
आकाशाद्ऊर्ध्वतत्त्वस्थितविकसकलासंहतो मुक्तबन्धः ॥ १६:४६॥

एतानि तत्त्वान्यखिलानि देवि
संक्षेपतः कीर्तितः पञ्चभेदः ।
श्रोतुं किमन्यद्विजिगीषितार्थम्
संसारमोक्षेण च तत्परो ऽस्ति ॥ १६:४७॥
देव्युवाच।
तुष्टास्मि देव मम संशयमद्य नष्टम्
अद्य प्रसन्नपरमेश्वर ईश्वर त्वम् ।
अद्य श्रुतं त्वयि च पुण्यफलप्रभावम्
पूर्णानि चाद्य मम इष्टमनोरथानि ॥ १६:४८॥

45a यस्तेजस्तेजते ऽजो] conj. ; यस्तेजस्तेजस्तेजो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$ (unmetr.) यस्तेजस्तेजसो वा E • °निविड°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °निविदु° E • °घनो] $K_{07}C_{45}$; °घनः $C_{94}K_{82}K_{10}$E • ग्रन्थिमालो°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; ग्रत्थिमानो° C_{45}E **45b** मूर्तिर्मूर्ता°] C_{94} ; मूर्तिमूर्ता° $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$, मूर्तिर्मूर्त्य° E • बहुकरण°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}^{pc}$E ; बहुकर° K_{07}^{ac} , बह्यकरण° C_{45}(unmetr.) • °भृतं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}^{pc}$E ; °वृतं K_{10} , °भृत K_{07}^{ac} • कारणाद्देहबन्धः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; कारणाद्देहबन्ध K_{07} , कारणं देहबन्धः E **45c** ग्रन्थिं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E ; ग्रन्थि K_{07} • सपाशं] K_{82}E ; सपाशां $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}^{pc}$, सपाशा K_{07}^{ac} • °सङ्गैक°] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; °सङ्सैक° C_{94} **45b** पश्यन्त्येते तमी°] $C_{45}K_{82}K_{10}$; पश्यन्त्ये⋆⋆मी° C_{94} , पश्यन्तेते तमी° K_{07} , पश्यन्त्येतेनमी° E **46a** (यो ... °लीनः)] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; omitted in C_{94}^{ac} • यो ऽसौ तेजान्तरात्मा] $C_{45}K_{82}K_{07}$E ; ⋆⋆⋆⟨जान्त⟩रात्मा C_{94}^{pc} , omitted in C_{94}^{ac} , यो सौ तेजान्तराल° K_{10} • °कुटी°] $C_{94}^{pc}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; omitted in C_{94}^{ac} , °कुटि° E **46b** इन्दोर्भासानु°] $C_{94}K_{10}K_{07}^{pc}$E ; इन्दो भासानु° $C_{45}K_{82}$, इन्दोर्भासानुरूपी विमलः इन्दोर्भासानु° K_{07}^{ac} • °रूपी] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °रूपि E (unmetr.) • °च्छादितः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}^{pc}K_{07}$E ; °च्छादि K_{10}^{ac} **46d** आकाशाद्ऊर्ध्व°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E ; आकाशाद्ऊर्ध्व° K_{07} • °स्थित°] conj. ; °सित° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$E (unmetr.) , °सिसित° K_{07} (unmetr.) • °कलासंहतो] E ; °कसासंहतो $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$ • मुक्त°] conj. ; मुक्ति° $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E **47a** °खिलानि] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; °खिकाति C_{45} • देवि] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; ⟨दे⟩⋆ C_{94} **47c** श्रोतुं किम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; श्रोतकिम् E • विजिगीषिता°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; विजिगीषता° C_{45} **48a** तुष्टा°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; तु⟨ष्टा⟩° C_{45} , तुष्टो E **48b** °परमेश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; °परमेरश्वर K_{10} • ईश्वर] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; ईश्वरम E **48c** (अद्य ... °प्रभावम्)] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; omitted in C_{45} **48d** इष्टमनोरथानि] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; ⟨इष्ट⟩⋆⋆⋆थानि C_{94}

अज्ञानपङ्कघनमध्यनिलीयमानाम्
उत्तारयेश सकलार्तिविनाशनाय ।
सर्वेश तत्त्वपरमार्थ नमो नमस्ते
अद्यापि तृप्तिरिह नास्ति ममापि शम्भो ॥ १६:४९॥

पीत्वामृतं चोत्तमवक्त्रजातम्
आख्याहि दानं फलधर्मसारम् ।
संसारपारं परमं नयस्व
कृपां मयीशान कुरु प्रसीद ॥ १६:५०॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे ऽध्यात्मनिर्णयो नामाध्यायः षोडशमः॥

49a °निलीयमानाम्] $C_{94}K_{82}K_{07}$; °निलीयमानम् $C_{45}K_{10}E$ **49b** उत्तारयेश] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; उत्तरायेश C_{94}^{ac} , उत्तरयेश C_{94}^{pc} **49d** नास्ति ममापि] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_{07}E$; ना पि K_{82}^{ac} **50a** °वक्त्र°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; °वचक्त्र° K_{82}^{ac} , °चक्त्र° K_{82}^{pc} **50d** परमं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; परम K_{10} • नयस्व] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; नय⋆ C_{94} **50d** कृपां मयीशान कुरु प्रसीद] E ; omitted in $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$
Colophon: ऽध्यात्म°] corr. ; अध्यात्म° $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}E$, आत्म° C_{45} • नामाध्यायः षोडशमः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; नाम षोडशो ऽध्यायः E

[१७ दानधर्मविशेषः]

देव्युवाच।
पृथग्दानस्य इच्छामि श्रोतुं मां दातुमर्हसि।
अन्नवस्त्रहिरण्यानां गोभूमिकनकस्य च ॥ १७:१॥
भगवानुवाच।
! सुसंस्कृतमन्नमतिप्रदद्यात्
! घृतप्रभूतमवदंशयुक्तम् ।
घृतप्रपक्वं सुकृतं च पूपं
सितेन खण्डेन गुडेन युक्तम् ॥ १७:२॥
मार्गं खगश्चोदकजङ्गमश्च
दद्याद्वटं नागरवंशमूलम् ।
शाकं फलं चाम्लमधूरतिक्तम्
पानं पयः शीतसुगन्धतोयम् ॥ १७:३॥
दधि प्रदद्याद्गुडमिश्रितं च
मृणालशालूकवनालका च ।
सदक्षिणालेपपवित्रपुष्पम्
श्रद्धान्वितः सत्कृतया प्रणम्य ॥ १७:४॥

प्रयाति लोकं जगदीश्वरस्य
विमानयानैः सहितो ऽप्सरोभिः ।
एकैकसिष्टस्य सहस्रवर्षम्
अन्नप्रदो मोदति देवलोके ॥ १७:५॥
च्युतश्च मर्त्ये स भवेद्धनाढ्यः
कुलोद्गतः सर्वगुणोपपन्नः ।
यशः श्रियं सर्वकलज्ञता च
भवेत्स भोगी सकलत्रपुत्रः ॥ १७:६॥
दद्याद्दरिद्रः कृपणार्तदीनो
बालागदत्वातुरमागतानाम् ।
तृष्णाबुभुक्षागतिकागतानाम्
दत्त्वा सधर्मस्य फलं कनिष्ट ॥ १७:७॥

1b श्रोतुं मां दातुमर्हसि] C_{94} ; माहात्म्यं वक्तुमर्हसि E **2c** सुकृतं च पूपं] C_{94} ; सुकृतम्मपूपं E **3a** मार्गं] C_{94} ; मार्ग° E (unmetr.) • खगश्] E ; खञ् C_{94} • °जङ्गलं च] C_{94} ; °जङ्गमश्च E **3b** वटं] C_{94} ; वट E (unmetr.) **4d** सत्कृतया] C_{94} ; सक्तृतया E

वाणिज्यधर्मादिफलाश्रितानाम्
धर्मो हि तस्य न च निर्मलो ऽस्ति ।
तोयं च दद्याल्लघुपूर्णकम्भम्
शीतं सुगन्धं परिवारितं च ॥ १७:८॥
स याति लोकं सलिलेश्वरस्य
न तस्य जन्मानितृषाभिभूतः ।
उपानहं यो ददति द्विजाय
सुशोभनं तैलसुदी सुरपितं च ॥ १७:९॥
ते यान्ति लोकममराधिपस्य
यमालयं कष्टपथान यान्ति ।
प्रक्षीणपुण्या पुनरत्र लोके
जातो भवेद्दिव्यकुलोपपन्नः ॥ १७:१०॥
धनैः समृद्धोधोपतित्वताश्च
रथाश्च नागा प्रभवन्ति तस्य ।
वस्त्रप्रदानेन भवन्ति देवि
रूपोत्तमसर्वकलज्ञतां च ॥ १७:११॥
समृद्धिसौभाग्यगुणान्विताश्च
स्वर्गच्युतास्ते पुरुषा भवन्ति ।
वस्त्रप्रदानाभिरतस्य पुंसः
अन्यत्प्रवक्ष्यामि ततः प्रशस्ताम् ॥ १७:१२॥
वस्त्रं तु लोकेष्वतिपूजनीयम्
वस्त्रं नराणां त्वतिमाननीयम् ।
वस्त्रं तु भूयो न च मानलाभः
पराभवश्चाति जुगुप्सनश्च ॥ १७:१३॥
तस्माद्धि वस्त्रं सततं प्रदेयम्
यशः श्रियः स्वर्गसमान्तलाभम् ।
यावन्ति सूत्राणि भवन्ति वस्त्रे
तावद्युगं गच्छन्ति सोमलोकम् ॥ १७:१४॥
पुण्यक्षयाज्जायति मृत्युलोके
वस्त्रप्रभूते धनधान्यकीर्णो ? ।
सुरूपसौभाग्ययशशिवनश्च
विद्याधरो लोकप्रभुत्वताश्च ॥ १७:१५॥
द्विजेभ्यच्छत्रं सुकृतं प्रदद्यात्
वर्षातपत्रं दृढशोभनं च ।

अङ्गारवर्षत्रषु खड्गमाद्यम्
असंशयं त्रायति याम्यमार्गे ॥ १७:१६॥
स्वर्गं च यान्ति ग्रहनायकश्च
स वर्षकोट्यायुतमन्तकाले ।
जायन्ति ते मानुषमर्त्यलोके
गृहोत्तमे भोगपतिर्भवन्ति ॥ १७:१७॥
कृत्वा मठं शोभनविप्रदाता
द्रव्येण शुद्धेन तु पूजयित्वा ।
स याति देवेन्द्रसदं यथेष्टम्
सवर्षकोटिशतदिव्यसंख्यैः ॥ १७:१८॥
तदन्तकाले यदि मानुषत्वम्
जायन्ति ते सप्तमहीप्रभोक्ता ।
स सप्तरथ्यत्रयसम्प्रयुक्ता
बलाधिको यज्ञसहस्रकर्ता ॥ १७:१९॥
भूमिप्रदाता द्विजहीनदीनम्
संमृद्धसस्यो जलसंनिकृष्त ।
स याति लोकममराधिपस्य !
विमानयानेन मनोहरेण ॥ १७:२०॥
मन्वन्तरं यावदभुक्तभोगान्
तदन्तकाले च्युतमर्त्यलोके ।
स जवमुखण्डाधिपतिर्भवेत्
वीर्यान्वितो राजसहस्रनाथः ॥ १७:२१॥
स चैलघण्टां कनकाग्रशृङ्गाम्
दोग्धीं सवत्सां पयसां द्विजानाम् ।
दत्त्वा द्विजेभ्यः समलङ्कृतानाम्
प्रयान्ति लोकं सुरभीसुतानाम् ॥ १७:२२॥
यावन्ति रोमाणि भवन्ति गावः
तावद्युगानामनुभूयभोगान् ।
तस्माच्च्युता मर्त्यमहीभुजास्ते
सहस्रराजानुगतो महात्मा ॥ १७:२३॥
सुवर्णकांस्यायसरौप्यदाता
ताम्रप्रवालामणिमौक्तिकाद्यान् ।
दत्त्वा द्विजेभ्यो वसुसाध्यलोके

23a यावन्ति] E ; प्रयान्ति C_{94}

प्राप्नोति वर्षं दशपञ्चकोट्यो ! ॥१७:२४॥
भुक्त्वा यथेष्टं क्रमदेवलोकान्
च्युतं च मर्त्ये स भवेन्नरेन्द्रः ।
सुदुर्जयः शक्रसहस्रजेता
सुदीर्घमायुश्च पराक्रमश्च ॥१७:२५॥
यत्प्रेक्षणं दर्शयितुं प्रदाता
सुरूपसौभाग्य फलं लभेत ।
तृणाशनामूलफलाशनेन
लभेत राज्यानि कण्टकानि ॥१७:२६॥
लभेतपर्णाशनस्वर्गवासम्
पयः प्रयोगेन च देवलोके ।
शुश्रूषणो यो गुरवे च नित्यम्
विद्याधरो जायति मर्त्यलोके ॥१७:२७॥
दद्याद्गवां धासतृणस्य मुष्टिः
गवाढ्यतां जायति मर्त्यलोके ।
श्राद्धं च दत्त्वा प्रयतो द्विजाय
समृद्धसन्तान भवेद्युगान्ते ॥१७:२८॥
अहिंसको जायति दीर्घमायुः
कुलोत्तमं जायति दीक्षितेन ।
कालत्रयं स्नानकृतेन राज्यं
पीत्वा च वायुस्त्रिदशाधिपत्वम् ॥१७:२९॥
अनश्नतायाः फलमीशलोके
तृप्तिर्भवेत्तोयप्रदानशीलः ।
अन्नप्रदाता पुरुषः समृद्धः
स सर्वकामा लभतीह लोके ॥१७:३०॥
श्रद्धामतिर्यः प्रविशेद्धुतासनं !
स याति लोकं प्रपितामहस्य ।
सत्यं वदेद्यो ऽपि च धर्मशीलो
मोदत्यसौ देवि सहाप्सरोभिः ॥१७:३१॥
रसास्तु षड्यो परिवर्जयन्ति
अतीव सौभाग्य लभेत साध्वी ।
दानेन भोगानतुल्यं लभेत
चिरायुतां याति हि ब्रह्मचर्यात् ॥१७:३२॥
धनाढ्यतां यान्ति हि पुण्यकर्मान्

मौनेन - आज्ञा लभते अलङ्घ्याम् ।
प्राप्नोति कामं तपसः सुतप्तं
कीर्तिर्यशः स्वर्गमनन्तभोगम् ॥१७:३३॥
आयुः श्रियारोग्यधनप्रभुत्वं।
ज्ञानादिलाभं तपसा लभेत ॥१७:३४॥
त्रैलोक्याधिपतित्वशक्रमगमत्कृत्वा तपो दुष्करम्
यक्षेशो ऽपि तपः प्रभावगुरुणा गुह्याधिपत्वं महत् ।
रक्षेशो ऽपि बिभीषणस्त्वमरतां प्राप्तस्तपस्यैव तु
रुद्राराधनतत्परास्तपफलात् नन्दीगणत्वं गतः ॥१७:३५॥
ज्ञानं द्विजान्तपसो आह विष्णुः
क्षत्रं तपोरक्षणमाह सूर्य ।
वैश्यं तपश्चाञ्जनमाह वायुः
शूद्रं हि शिल्पं तप आह इन्द्रः ॥१७:३६॥
रणोत्सहं क्षत्रिययज्ञमिष्टं
वैश्यं हविर्यज्ञमुदाहरन्ति ।
शूद्रस्य यज्ञः परिचर्यमिष्टं
यज्ञं द्विजानां जपमुक्तमोक्षम् ॥१७:३७॥
देव्युवाच।
स्वमांसरुधिरं दानं दानं पुत्रकलत्रयोः।
किं प्रशस्यं महादेव तत्त्वं वक्तुमिहार्हसि ॥१७:३८॥
महेश्वर उवाच।
स्वमांसरुधिरं दानं प्रशंसन्ति मनीषिणः।
श्रूयतां पूर्ववृत्तानि संक्षिप्य कथयाम्यहम् ॥१७:३९॥
उशीनरस्तु राजर्षिः कयो ?तार्थे स्वकान्तन्तु? ।
त्यक्त्वा स्वर्गमनुप्राप्तः परार्थे परतत्परः ॥१७:४०॥
पुत्रमांसं स्वयं छित्वा अग्निदत्तं पुरानघे।
तेन दानप्रभावेन अलर्कस्त्रिदिवं गतः ॥१७:४१॥
स्वदानदानेन मुदा स पुत्र
अपुत्रभूतस्य च पुत्र जातः ।
स्वर्गे स्वयं चोक्तय भोगलाभं
प्राप्तो महद्दानय्?ल प्रभावात् ॥१७:४२॥
यादवश् चार्जनो देवि दत्त्वा खण्डवभाजनम् ॥१७:४२॥
तपनस्य प्रसादेन सप्तद्वीपेश्वरो भवेत्।
हरिणा च शिरो भित्वा दत्तं मे रुधिरं पुरा ॥१७:४३॥

प्रतीच्छितं कपालेन ब्रह्मसम्भवजेन मे।
दिव्यवर्षसहस्राणि धारा तस्य न छिद्यते ॥१७:४४॥
परितुष्टो ऽस्मि तेनाहं कर्मणानेन सुन्दरि।
वरं दत्तं मया देवि पुराणपुरुषो ऽव्ययः ॥१७:४५॥
अक्षयं वलमूर्जं च अजरामरमेव च।
ममाधिकं भवेद्विष्णुर्माम यित्वम् विजेष्यसि ॥१७:४६॥
एवमादीन्यनेकानि मयोक्तानि जनार्दने।
निष्कम्प निश्चलमनः स्थाणुभूत इव स्थितः ॥१७:४७॥
द?चिः स्वतनुं दत्त्वा विबुधानां वरानने।
भुक्त्वा लोकान् क्रमात्सर्वान् शिवलोके प्रतिष्ठितः ॥१७:४८॥
जामदग्निर्महीं दत्त्वा काश्यपाय महात्मने।
इहैव स यालं भोक्ता देवराज्यमवाप्स्यति ॥१७:४९॥
दत्त्वा गो सकलं देवि व्यासस्यामिततेजसः।
युधिष्ठिर महीयास देहस्त्रिदिवङ्गतः ॥१७:५०॥
सत्यनामः ? (भीमः?) स्वकं भर्ता दत्त्वा नारादसत्कृतम्।
दानस्यास्य प्रभावेन अक्षयं त्रिदिवङ्गतः ? ॥१७:५१॥
चतुःषष्ठिसहस्ताणि गवां दत्त्वा द्विजन्मने।
दुर्योधनमहीया?ओ गतः स्वर्गमनन्तकम् ॥१७:५२॥
वासुकिस्सर्पराजेन्द्रो दत्त्वा विप्रसुसंस्कृतम्।
रत्कारुश्च ? साभान्या सर्वे नागविमोक्षिताः ॥१७:५३॥
गोभूमिकनकादीनां दानं कन्यसमुच्यते।
भृत्यपुत्रकलत्राणां दानं मध्यममुच्यते ॥१७:५४॥
स्वदेहं पिसितादीनां दानमुत्तममुच्यते।
एतत्सर्वं यदा दानं तद्दानमुत्तमोत्तमम् ॥१७:५५॥
जावज्जन्मसहस्राणि भोक्ता भवति कन्यसः।
शतजन्मसहस्राणि भोक्ता भवति मध्यमः ॥१७:५६॥
उत्तमः पलभोक्ता (फल?) वि ? जन्मकोटिशतत्रयम्।
परार्धद्वयजन्मानां भोक्ता वै चोत्तमोत्तमः ॥१७:५७॥
भूतानामनुकम्पया यदि धनं दाता सदान्वर्षिने।
दीनान्वकृयणेष्वनाथमलिनेश्वानादिनि?? च ॥१७:५८॥
यद्येव कुरुते सदार्तिहरणं श्रद्धान्वितौ भक्तिमान्।
तस्यानन्तयालं वदन्ति विबुधांस् स यस्य सन्दर्शनात् ॥१७:५९॥

55d °ओत्तमम्] C_{94}^{pc} ; °ओत्त C_{94}^{ac}

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानधर्मविशेषं नाम सप्तादशमो ऽध्यायः॥

[१८ पूर्वकर्मविपाकः]

देव्युवाच।
भुक्त्वा तु भोगान्सुचिरं यथेष्टं
पुण्यक्षयान्मर्त्यमुपागतानाम् ।
चिह्नानि तेषां कथयस्व मे ऽद्य
यथाक्रमं कर्मफलं विशेषात् ॥ १८:१॥
महेश्वर उवाच।
सदान्नदाता कृपणार्तिदीनां
स वर्षकोट्यायुतमीशलोके ।
भुक्त्वा च भोगान्सममप्सरोभिः
प्रक्षीणपुण्यः पुनरेति मर्त्यम् ॥ १८:२॥
जायन्ति दिव्येषु कुलेषु पुंसः
सस्त्रीसमृद्धे बहुभृत्य ।
पूर्णे गौरव? श्वरन्नादि धना
कुलेषु ऋषो ?ज्ज्वलकान्तिसमायुतं च ॥ १८:३॥
वस्त्रं सुसत्कृत्य द्विजस्य दानात्
स्वर्गेषु मोदन्ति स वर्षकोट्यः ।
पुनश्च ते मर्त्यमुपागताश्च
चिह्न?आह?क्रीयवमाप्नुवन्ति ॥ १८:४॥
कूपप्रयापुष्करणी प्रदाता
स लोकमाप्नोति जलेश्वरस्य ।
ततस्स तस्माच्च्युतिमाप्य लोका
अखीसुतृप्तेषु कुलेषु जायेत् ॥ १८:५॥
रन्निप्रमाणादपि हेमदानात्
सुरेन्द्रलोकं समवाप्नुवन्ति ।
तस्माच्च्युतो मर्त्यमुपागतानं
चिह्न?? (सज?) द्वि? नधान्यलक्ष्याः ॥ १८:६॥
अदूष्य भूमीवरविप्रदानात्
स लोकमाप्नोति सुरेश्वरस्य ।
भुक्त्वा तु भोगान्च्युत मर्त्यलोके
चिह्नं लभेद्वै विषयाधिपत्वम् ॥ १८:७॥

2b °युतमीशलोके] C_{94}^{pc} ; °युतमीनशलोके C_{94}^{ac}

द्विजस्य सत्कृत्य तिलप्रदाता स
लोकमाप्नोति च केशवस्य ।
भ्रष्टस्ततो मर्त्यमुपागतस्तु
चिह्नं लभेदक्षयमर्थलाभम् ॥ १८:८॥
गदा ? स्व?अयांविधिवद्विजानाम्
दत्त्वा च गोकोलमवाप्नुवन्ति ।
कल्पावसाने समुपेत्य मर्त्यं
चिह्नङ्सवाढ्यं शतगोयुतं च ॥ १८:९॥
स्वर्गं सतानां पुरुषस्य चिह्नं
वनाढ्यता श्री मुखभोगलाभम् ।
आयुर्यशोरूपकलत्रपुत्रम्
सम्यङ् विभूति कुलकीर्तिमर्थम् ॥ १८:१०॥
दाना?(ष्ट?)भूच्चो?त्तमकीर्तनन्ते
चिह्नं च लोकं च समासतो मे ।
शृणोतु देवी निरयागतानां
चिह्नं च कर्मं च विपाकतां च ॥ १८:११॥
हत्वा च विप्रं मनसा च वाचा
स याति पारं निरयस्य घोरम् ।
अशीतिकल्पं निरये क्रमेण
भुक्त्वा पुनस्तिर्य शतायुतानाम् ॥ १८:१२॥
जयन्ति ते मानुषहीनविद्या
प्रत्यन्तवामाः कुलवित्तहीनाः ।
नित्यं च तस्याक्षयरोगपीडा
इदन् तु चिह्नं द्विजजीवहर्तुः ॥ १८:१३॥
पीत्वा च मद्यं द्विजः ? कामतो वा
आघ्राति गध्वं स्वमनीषिकेण ।
स याति घोरं नरकमसह्यं
यावच्च कल्पं दश अत्र भुक्त्वा ॥ १८:१४॥
तीर्यं च सर्वमनुभूय??
स्वं स कष्टकष्टेन मनुष्यजन्वा ।
चण्डालशौनश्वयचन्वमेति
श्यामं च ताल भवतीह चिह्नम् ॥ १८:१५॥
निन्दन्ति ये वेदसस्नूय जिह्वा
यः कूटसाक्षी स च खल्वला?औ ।

सुहृद्वधामृत्युशतं हि गर्भे
गर्हाशनोच्छिष्टभुजो भवन्ति ॥ १८:१६॥
स्तैन्यस्तु यैः कुर्वति पापसत्त्वम्
ते पापदोषान्नरकं व्रजन्ति ।
मन्वन्तरादीन्यनुभूयदुःखम्
पुनश्च तिर्यक्शतशो ऽनुभूयात् ॥ १८:१७॥
मानुष्यजन्मेषु च दुःखभागी
स्तेनेयमायाति पुनश्च मूढः ।
सुवर्णचौरकुनखत्वचिह्नम्
विशीर्णगात्रो रजतापहारी ॥ १८:१८॥
ताम्रापहारि स्फटिताग्रपाणीर्
लोहापहारी भुजच्छेदचिह्नं ।
कांसापहारी करभग्नचिह्नम्
हृत्वा चरीति त्रपुसीसकानाम् ॥ १८:१९॥
नासौष्ठकर्णश्रवणस्य छेदः
चिह्नं नृणां वस्त्रहरं कुचेलः ।
धान्यापहारी भवत्येङ्गहीनः
दीपोपहारी भवत्यन्धचिह्नम् ॥ १८:२०॥
निर्वापहा काण भवेत चिह्नम्
यः स्त्री हरेत्सो ऽपि जितः स्त्रिया स्यात् ।
सस्यापहारी भवतेन्नहीनः
हृत्वायुधयन्त्रहतत्वचिह्नं ॥ १८:२१॥
अन्नापहारी परदत्तभोक्ता
हृत्वा तु गावः स भवेत् दरिद्रः ।
हरिहरेत्तद्धरिणा दहन्ति
हृत्वा तु मेषान् अजगर्दभश्च ॥ १८:२२॥
स भारभृज्जीवमुदाहरन्ति
रत्नापहारी अनपत्यता च ।
छत्रापहारी अपवित्रता च
हृत्वा च बीजं स भवेदबीजः ॥ १८:२३॥
गोधूमशालियवमुद्गमाषान्
हृत्वा मसूरं विलयं व्रजन्ति ।
कामातुरो मातरमातृपुत्री
मातृश्वसाङ् गच्छति मातुलानीम् ॥ १८:२४॥

राजाङ्गनां पुत्रसुतां स्नुषां च
प्रव्राजिनीं ब्राह्मणीमन्त्यजां च ।
अजाश्वमेषसुरभीसुताश्च
यत्कामयेत्तेषु विमूढचेतः ॥ १८:२५॥
स याति कृच्छ्रं नरकं सुघोरं
स वर्षकोटीशतशो भ्रमित्वा ।
तीर्यञ् च भूयः शतशोव्यतीत्य
कष्टेन वै जायति मानुषत्वम् ॥ १८:२६॥
हीनाङ्गतादीनशरीरताश्च
यो मातृगामी स भवेदलिङ्गः ।
मातृस्वसातल्पगवानलिङ्गा
लिङ्गे ऽपरोधः सुतपुत्रिकामः ॥ १८:२७॥
स्नुषां च यः सेवति रक्तमेही
दौः चर्मताश्च द्विजसुन्दरीषु ।
राजाङ्गनायासु च लिङ्गच्छेदः
प्रव्राजिनी कामुकमूत्रकृच्छ्रम् ॥ १८:२८॥
सव्याधिलिङ्ग लभतेन्त्यजासु
विलीनलिङ्गः पशुयोनिगामी ।
जायन्ति ते मूषिकधान्यचौरी
क्षीरं हरेद्वायसतां प्रयाति ॥ १८:२९॥
हंसापहारी स भवेन्निहंसः
श्वानत्वमायाति रसापहारी ।
हृत्वा च सूचीन्तु भवेत्स दंशः
हृत्वा तु सर्पिर्वृषतां प्रयाति ॥ १८:३०॥
मांसं तु हृत्वा स भवेत गृध्रः
तैलापहारी खगतां प्रयाति ।
गुडं च हृत्वा गुडिका भवन्ति
शाकापहारी स भवेन्मयूरम् ॥ १८:३१॥
हृत्वा पशुं पङ्गुरजायतेहः
चित्रत्वमायाति सुवस्त्रहारी ।
हृत्वा दुकूलं स च सारसत्त्वं
क्षौमं च हृत्वा स च दुर्बलत्वम् ॥ १८:३२॥
ऊर्नानि वस्त्राण्यपहृत्य मेषः
छुछुन्दरी जायति गन्धहारी ।

ब्रह्मस्वमल्पमपहृत्य भोक्ता
स गृध्र उच्छिष्टभुजो भवन्ति ॥ १८:३३॥
पादेन यः स्पर्शयते द्विजाङ्घ्रिं
तच्छीतरक्तं चरणौ भवेत ।
पादेन यः स्पर्शयते च गावः
स पादरोगान्विविधांल्लभेत ॥ १८:३४॥
यो मातरः ताडयते पादेन
पादे तदीये कृमयः पतन्ति ।
पादात्पृशेद्यः पितरं दुरात्मा
सूनोन्नपादः स भवेत्परत्र ॥ १८:३५॥
पदात्पृशेत्तोयमनादरेण
सस्नीपदीपादयुगे भवेत ।
पादेन य स्पर्शयते हुताशं
स चाग्निपादः सततं भवेत ॥ १८:३६॥
पादेन यश्चार्यमुपस्पृशेत
स पादच्छेदं बहुशो लभेत ।
ग्रन्थापहारी स भवेत मूकः
दुर्गन्धवक्त्रः परिच्छिद्रवादी ॥ १८:३७॥
पैशुन्यवादी स च पूतिनासाम्
अनम्रवक्त्रस्त्वनृतापवादी ।
पारुष्यवक्ता मुखपाकरागी
असत्प्रलापी स च दन्तरोगः ॥ १८:३८॥
स्तीक्ष्णप्रदायी स च वक्रनास
सम्भिन्नवक्त्रा स च कण्ठरोगी ।
क्रुद्धेक्षणः पश्यति यस्तु विप्रं
तीव्राक्षिरोगी स तु जायते हि ॥ १८:३९॥
प्रद्वेषयालोकयते ऽतिथीन्य
उत्पादिताक्षिस्स भवेत्परत्र ।
वैरूप्य चक्षुस्त्वतिसूक्ष्मचक्षुः
स जायते केकरपिङ्गयक्षुः ॥ १८:४०॥
गर्ताक्षिकादीनि विपाण्डुराणि
नेत्रामयान्येव च पापदोषात् ।
शृण्वन्ति ये पापकथां प्रशस्तां
तां कर्णसर्पिः परिपीडियेत ॥ १८:४१॥

शृण्वन्ति निन्दां हरिशर्वयोर्यः
स कर्णशूलेन तु जीवती वा ।
मातापितॄणां शृणुते ऽपवादः
स कर्णसाफेन विनाशमेति ॥१८:४२॥
शृणोति निन्दां गुरुविप्रजा यः
स कर्णपूयं स्रवते सरक्तम् ।
विरूप्यदारिध्रकुलाधमेषु
अनिष्टकर्मभृतिजीवनाश्च ॥१८:४३॥
अकीर्तनं दर्शनवर्जनं च
श्वापाकतो श्वादिषु जायते सः ।
एतानि चिह्नं निरयागतानां
मानुष्यलोके कुकृतस्य दृष्टम् ॥१८:४४॥
समासतः कीर्तित एव देवि।
यथैव मुक्तिस्त्विह कर्मभङ्गः ॥१८:४५॥
मातापित्रोघतो यासुतदुहितृवहा भ्रातृगम्भीरवेगा
भार्यावर्ता विवर्ता कुटिलगतिवधुर्बान्धवोर्मीतरङ्गा ।
कामक्रोधोभकूला करिमकरझषा ग्राहकामा भयन्ते
मृत्योराख्यार्णवे ऽस्मिन्न शरणविवशाकालदृष्टो प्रयाति ॥१८:४६॥
नित्यं येन विना न याति दिवसं पञ्चत्वमापद्यते
त्यक्त्वा देह वनान्तरेषु विषमे श्वानश्रिगालाकुले ।
बन्धुः सर्वनिवर्तते गतदया धर्मैक तत्र स्थितः
तस्माद्धर्मपरो न चान्यः सुहृदः सेवेत्परत्रार्थिनः ॥१८:४७॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे पूर्वकर्मविपाकचिह्नाष्टादशो ऽध्यायः॥

[१९ दानयज्ञविशेषः]

विगतराग उवाच।
क्रियासूक्ष्मो महाधर्मः कर्मणा केन प्राप्यते।
अल्पोपायं नरार्थाय पृच्छामि कथयस्व मे ॥१९:१॥
अनर्थयज्ञ उवाच।
अल्पोपायं महाधर्मं कथयामि द्विजोत्तम।
सुखेन लभते स्वर्गं कर्मणा येन तच्छृणु ॥१९:२॥
लोकानं मातरो गावो गोभिः सर्वं जगद्धृतम्।
गोमयममृतं सर्वं जातं सर्वशिवेच्छया ॥१९:३॥
सर्वदेवमयी गावः सर्वदेवमयो द्विजः।
सर्वदेवमयो भूमिः सर्वदेवमयः शिवः ॥१९:४॥
तस्माद्गावः सदा सेव्या धर्ममोक्षार्थसिद्धिदा।
परिचर्या यथाशक्त्या ग्रासवासजलादिभिः ॥१९:५॥
ताडयेन्नातिवेगेन वाचयेन्मृदुनाचरेत्।
पालयन्तर्पनाद्येषु भग्नोद्विग्नेषु यत्नतः ॥१९:६॥
व्याधिवनपरिक्लेश ओषधोपक्रमश्चरेत्।
कण्डूयनं च कर्तव्यं यथासौख्यं भवेद्गवाम् ॥१९:७॥
गवां प्रदक्षिणं कृत्वा श्रद्धाभक्तिसमन्वितः।
सागरान्ता मही सर्वा न्प्रदक्षिणीकृता भवेत् ॥१९:८॥
पृष्टसंस्पर्शनाद्यश्च श्रद्धया यदि मानवः।
अहोरात्रकृतं पापं नश्यते नात्रसंशयः ॥१९:९॥
लाङ्गूलेनोद्धृतं तोयं मूर्द्धना गृह्णाति यो नरः।
यावज्जीव कृतं पापं नश्यते नात्र संशयः ॥१९:१०॥
विधिवत्स्नापयेद्गांश्च मन्त्रयुक्तेन वारिणा।
तेनाम्भसा स्वयं स्नात्वा सर्वपापक्षयो भवेत् ॥१९:११॥
व्याधिविघ्नमलक्ष्मीत्वं नश्यते सद्य एव च।
मृतापत्याश्च गावाश्च स्नानमेव प्रशस्यते ॥१९:१२॥
गवां शृङ्गोदकं गृह्य मूर्ध्नि यो धारयेन्नरः।
स सर्वतीर्थस्नानस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥१९:१३॥
ग्रासमुष्टिप्रदानेन गोषु भक्तिसमन्वितः।
अग्निहोत्रं हुतं तेन सर्वदेवाः सुतर्पिताः ॥१९:१४॥

चत्वारः स्तनधारास्तु यस्तु मूर्ध्ना प्रतीच्छति।
स चतुःसागरं गत्वा स्नानपुण्यफलं लभेत् ॥१९:१५॥
गवार्थं यस्त्यजेत्प्राणान्गोग्रहेषु द्विजोत्तम।
कल्पकोटिशतं दिव्यं शिवलोके महीयते ॥१९:१६॥
च्युतभग्नादिसंस्कारं सर्वं यः कुरुते नरः।
भार्याकोटिशतं दानं यत्फलं परिकीर्तितम् ॥१९:१७॥
तत्फलं लभते मर्त्यः शिवलोकं च गच्छति।
शिवलोकपरिभ्रष्टः पृथिव्यामेकराड्भवेत् ॥१९:१८॥
समासतः समाख्यातं यथातत्त्वं द्विजोत्तम।
न शक्यं विस्तराद्वक्तुं गोमहात्म्यसमुत्तमम् ॥१९:१९॥
विगतराग उवाच।
देवाः र् अष्टविधाः प्रोक्ताः तिर्यक्पञ्चविधः स्मृतः।
मानुष्यमेकमेवाहुश्चातुर्वर्ण्यः कथं भवेत् ॥१९:२०॥
अनर्थयज्ञ उवाच।
पूर्वकल्पसृजत्येष विष्णुना प्रभविष्णुना।
एवं वर्णा द्विजश्चासीत्सर्वकल्पाग्रमग्रतः ॥१९:२१॥
सर्ववेदविदो विप्राः सर्ववेदविदस्तथा।
तथा विप्रसहस्राणां यज्ञोत्साहमनो भवेत् ॥१९:२२॥
वृद्धविप्रसहस्राणां मतमाश्रित्य ब्राह्मणैः।
कर्तुं कर्म समारब्धकर्मश्चापि विभज्यते ॥१९:२३॥
ऋत्वजत्वे स्थिताः केचित्केचित्संरक्षणे स्थिताः।
अर्थोपार्जनयुक्तान्ये अन्ये शिल्पे नियोजिताः ॥१९:२४॥
एवं यज्ञविधानेन कर्तुमरेभिरे पुरा।
यथोद्दिष्टेन कर्मेण यज्ञोत्साहमवर्तत ॥१९:२५॥
आगता ऋषयः सर्वे देवताः पितरस्तथा।
अन्योन्यमब्रुवन्तत्र देवर्षिपितृदेवताः ॥१९:२६॥
यज्ञार्तमसृजद्वर्णं विधिना पातुहेतवः।
एवमेव प्रवर्तन्तु भवतिर्द्विजसत्तमाः ॥१९:२७॥
इज्याध्याध्ययनसम्पन्ना ब्रह्मणा यत्र कल्पिताः।
सुविप्रा विप्रतां यान्तु षड्कर्मानिरताः सदा ॥१९:२८॥
रक्षणार्तं तु ये विप्राः कल्पिताः शस्त्रपाणयः।
कृतत्राणाय विप्राणां नित्यं क्षात्रव्रतोद्भवाः ॥१९:२९॥
अर्थोपार्जनमुद्दिश्य कल्पिता ये द्विजातयः।
ते तु वैश्यत्वमायान्तु वार्तो आपणतोद्भवाः।

वधबन्धनकर्मेषु शिल्पस्थानवधेषु च ॥ १९:३०॥
कल्पिता ये द्विजातीनां सर्वे शूद्रा भवन्तु ते।
प्राजापत्यं ब्राह्मणानामीज्याध्ययनतत्पराम् ॥ १९:३१॥
स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां प्रजापालनतत्परम्।
वैश्यानां वासवस्थानं वाणिज्यं कृषिजीविनाम् ॥ १९:३२॥
शूद्राणां मरुतः स्थानं शुश्रूषानिरतात्मनाम्।
महर्षिपितृदेवानां मतमाज्ञाय निश्चितः।
एष संकल्पितो ब्रह्मा पद्मयोनिः पितामहः ॥ १९:३३॥
संकल्पप्रभवाः सर्वे देवदानवमानवाः।
पशुपक्षिमृगामुख्या यावन्ति जगसम्भवाः ॥ १९:३४॥
भूतसंकल्पकर्ता य कल्पमासीद्विजोत्तम।
कीर्तितानि समासेन किमन्यच्छ्रोतुमिच्छसि ॥ १९:३५॥
विगतराग उवाच।
किं तपः सर्ववर्णानां वृत्तिर्वापि तपोधन।
यज्ञाश्चैव पृथक्केन श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १९:३६॥
अनर्थयज्ञ उवाच।
ब्राह्मणस्य तपो यज्ञाः - तपः क्षात्रस्य रक्षणम्।
वैश्यश्च तप वाणिज्य तपः शूद्रस्य सेवनम् ॥ १९:३७॥
प्रतिग्रह धनो विप्रः क्षत्रियस्य धनुर्धनम्।
कृषिर्धनं तथा वैश्यः शूद्रः शुश्रूषणं धनम् ॥ १९:३८॥
आरम्भयज्ञः क्षत्रस्य हविर्यज्ञो विशस्तथा।
शूद्रः परिचरो यज्ञो जपयज्ञो द्विजातयः ॥ १९:३९॥
सत्य तीर्थ द्विजातीनां रण तीर्थं तु क्षत्रियाः।
आर्या तीर्थं तु वैशानां ! शूद्रतीर्थं तु वै द्विजाः ॥ १९:४०॥
नास्ति विद्यासमो मित्रो नास्ति दानसमः सखा।
नास्ति ज्ञानसमो बन्दुर्नास्ति यज्ञो जपः समः ॥ १९:४१॥
धर्महीनो मृतस्तुल्यो देवतुल्यो जितेन्द्रियः।
यज्ञतुल्यो ऽभयं दाता शिवतुल्यओ मनोन्मनः ॥ १९:४२॥
विगतराग उवाच।
दान यज्ञस्तपस्तीर्थं संन्यासं योग एव च।
एतेषु कतमः श्रेष्ठः श्रोतुमिच्छामि कीर्तय ॥ १९:४३॥
अनर्थयज्ञ उवाच।
दानधर्मसहस्रेभ्यः यज्ञयाजी विशिष्यते।

39ab ≈ MBh 12224061ab and 12230012ab

यज्ञयाजीसहस्रेभ्यस्तीर्थयात्री विशिष्यते ॥१९:४४॥
तीर्थयात्रिसहस्रेभ्यस्तपनिष्टो विशिष्यते।
तपनिष्ठसहस्रेभ्यः श्रेष्ठः संन्यासिकः स्मृतः ॥१९:४५॥
संन्यासीनां सहस्रेभ्यः श्रेष्ठो यच्च्य जितेन्द्रियः।
जितेन्द्रियसहस्रेभ्यः योगयुक्तो विशिष्यते ॥१९:४६॥
योगयुक्तसहस्रेभ्यः श्रेष्ठो लीनमनः स्मृतः।
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन आदौ मन विशोधयेत् ॥१९:४७॥
निगृहीतेन्द्रियग्रामः स्वर्गमोक्षौ तु साधनम्।
विशिष्टे त्विन्द्रियग्रामे तिर्यन्नरकसाधनम् ॥१९:४८॥
विगतराग उवाच।
चराचराणां भूतानां कतमः श्रेष्ठ उच्यते।
कथयस्व ममाद्य त्वं छेत्तुमर्हसि संशयम् ॥१९:४९॥
अनर्थयज्ञ उवाच।
चराचराणां भूतानां तत्र श्रेष्ठो - चराः स्मृताः।
चराणां चैव सर्वेषां बुद्धिमान्श्रेष्ठ उच्यते ॥१९:५०॥
बुद्धिमान्षु ! च सर्वेषु ततः श्रेष्ठ नराः स्मृताः।
नराणां चैव सर्वेषां ब्राह्मणः श्रेष्ठ उच्यते ॥१९:५१॥
विद्वस्र्वपि च सर्वेषु कृतबुद्धिर्विशिष्यते।
कृतबुद्धिषु सर्वेषु श्रेष्ठः कर्ता स उच्यते ॥१९:५२॥
कर्तृष्वपि च सर्वेषु ब्रह्मवेदी विशिष्यते।
ब्रह्मवेदि परं ! विप्रः नान्यं वेद्मि परंतपः।
स विप्रः स तपस्वी च स योगी स शिवः स्मृतः ॥१९:५३॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे दानयज्ञविशेषो नाम उनविंशतितमो ऽध्यायः॥

[विंशतिमो ऽध्यायः]

विगतराग उवाच।
पञ्चविंशति यत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामि तत्त्वतः।
कथयस्व ममाद्य त्वं छिद्यते येन संशयः ॥ २०:१॥

[तत्त्वनिर्णयम्]

अनर्थयज्ञ उवाच।
सर्वप्रत्यक्षदर्शित्वं कथं मां प्रष्टुमर्हसि।
पृष्टेन कथनीयो ऽस्मि एष मे कृतनिश्चयः।
शृणु ते सम्प्रवक्ष्यामि तत्त्वसद्भावमुत्तमम् ॥ २०:२॥

[पुरुषः-शिवः-ब्रह्मा (२५)]

नादिमध्यं न चान्तं च यन्न वेद्यं सुरैरपि।
अतिसूक्ष्मो ह्यतिस्थूलो निरालम्बो निरञ्जनः ॥ २०:३॥
अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च अक्षराक्षरवर्जितः।
सर्वः सर्वगतो व्यापी सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ २०:४॥
सर्वेन्द्रियगुणाभासः सर्वेन्द्रियविवर्जितः।
अजरामरजः शान्तः परमात्मा शिवो ऽव्ययः ॥ २०:५॥
अलक्ष्यलक्षणः स्वस्थो ब्रह्मा पुरुषसंज्ञितः।
पञ्चविंशः स विज्ञेयो जन्ममृत्युहरः प्रभुः ॥ २०:६॥
कलाकलङ्कनिर्मुक्तो व्योमपञ्चाशवर्जितः।
जलपक्षी यथा तोयैर्न लिप्येत जले चरन्।
तद्वद्दोषैर्न लिप्येत पापकर्मशतैरपि ॥ २०:७॥

[प्रकृतिः (२४)]

चतुर्विंशति यत्तत्त्वं प्रकृतिं विद्धि निश्चयम्।

2a सर्व°] CK_{10} ; सर्वं $K_{82}E$ • °दर्शित्वं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °दर्शीत्वं C_{45} **2b** मां] $CK_{10}E$; मं K_{82} **2c** ऽस्मि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; स्मी C_{45} **3a** °मध्यं] $CK_{82}E$; °मद्य K_{10} • चान्तं च] $CK_{82}K_{10}$; चान्तश्च E **3b** सुरैरपि] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; सुरेरपि C_{45} **3c** ह्यति°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; ह्यदि° C_{02} **4cd** (सर्वः ... तिष्ठति)] $CK_{82}K_{10}$; omitted in E **5ab** सर्वे° ... वर्जितः] $CK_{82}K_{10}$; omitted in E **5c** °जः] $CK_{82}K_{10}$; यः E **6b** ब्रह्मा] $C_{94}C_{45}E$; ब्रह्म $C_{02}K_{82}K_{10}$ **6c** °विंशः] $CK_{10}E$; °विंशत् K_{82}^{ac}, °विंश K_{82}^{pc} • स विज्ञेयो] $CK_{82}^{ac}K_{10}E$; सर्वज्ञेयो K_{82}^{pc} **7a** °निर्मुक्तो] $CK_{82}E$; °लिर्मुक्तो K_{10} **7b** °पञ्चाश°] $CK_{82}E$; °पञ्चस° K_{10} **7cd** यथा तोयैर्न] $C_{94}E$; यथा तोयी न C_{45}^{ac}, यथा तोयेर्न C_{45}^{pc}, यथा तोयै न $C_{02}K_{82}$, यदा तोयै न्न K_{10} **7d** लिप्येत] $CK_{82}K_{10}$; लिप्यते E • जले] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; जलै C_{45} **7c** °षैर्न] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; °षै न C_{02}, °षै न्न K_{10} **8a** यत्तत्त्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; य तत्वं C_{02}, यन्तत्वं E **8b** प्रकृतिं विद्धि निश्चयम्] conj. ; प्रकृतिर्विधिनिश्चयः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$, प्रकृति विधिनिश्चयः C_{02}

विकृतिश्च स विज्ञेयस्तत्त्वतः स मनीषिभिः ॥ २०:८॥
प्रकृतिप्रभवाः सर्वे बुद्ध्यहंकार-आदयः।
विकृतिं प्रतिलीयन्ते भूम्यादि क्रमशस्तु वै ॥ २०:९॥

[मतिः-बुद्धिः (२३)]

मतितत्त्व त्रयोविंश धर्मादिगुणसंयुतः।
सत्त्वाधिकसमुत्पन्नबोद्धारं विद्धि देहिनः ॥ २०:१०॥

[अहंकारः (२२)]

द्वाविंशति अहंकारस्तत्त्वमुक्तं मनीषिभिः।
भूतादि मम पञ्चाह रजाधिकसमुद्भवम् ॥ २०:११॥

[आकाशः (सुषिरत्वं) शब्दश्च (२१-२०)]

एकविंशति यत्तत्त्वं सुषिरं विद्धि भो द्विज।
शब्दातीतं सुषिरत्वं सशब्दगुणलक्षणम् ॥ २०:१२॥

[शब्दः]

सप्तस्वरास्त्रयो ग्रामा मूर्छनास्त्वेकविंशतिः।
तानामेकोनपञ्चाशच्छब्दभेदस्तदादयः ॥ २०:१३॥
एवमादीन्यनेकानि स्वरभेदा द्विजोत्तम।
गान्धर्वस्वरतत्त्वज्ञैर्मुनिभिः समुदाहृतम् ॥ २०:१४॥
वेणुमुरजतन्त्रीणां दुन्दुभीनां स्वनानि च।
शङ्खकाहलकांस्यानां शब्दानि विविधानि च ॥ २०:१५॥

[आकाशः]

8c विकृतिश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; विकृतिश्च C_{02} **8d** °ज्ञेयस्तत्त्व°] $CK_{82}E$; °ज्ञेयोस्तत्व° K_{10} **9a** °भवाः] $CK_{82}E$; °भावः K_{10} **9b** बुद्ध्यहंकार-आदयः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; बुबुद्ध्यहंकार आदयः C_{02}, बुद्ध्याहंकारकादयः E **9c** विकृतिं] $CK_{82}E$; विकृति K_{10} **9d** क्रमशस्तु वै] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; यः क्रमस्तु वै K_{82}, क्रमसंस्तु वैः C_{02} **10b** °युतः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °युतम् C_{45} **10c** °समुत्पन्न°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °समुत्पन्नो C_{45} **10d** °बोद्धारं] em. ; °बोधात CK_{10}, °बोद्धातं K_{82}, °बोद्धात E • विद्धि] em. ; विधि $CK_{82}K_{10}E$ **11b** उक्तं] $C_{94}C_{45}K_{82}$; उक्त $C_{02}K_{10}E$ **11c** भूतादि मम पञ्चाह] $CK_{82}K_{10}$; भूतादिर्नाम पञ्चाह E **11d** रजा°] $CK_{82}K_{10}$; रजो° E • °ङ्गवम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °ङ्गवः C_{45} **12a** यत्तत्त्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; य तत्वं C_{02} **12b** सुषिरं विद्धि] em. ; सुशिरं विद्धि $C_{94}C_{45}K_{82}E$, सुसिर वृद्धि C_{02}, सुसिरं वृद्धि K_{10} • द्विज] $CK_{82}E$; द्विजः K_{10} **12c** सुषिरत्वं] em. ; सुशिरत्वं $CK_{82}K_{10}E$ **12d** °लक्षणम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °(ल)×णम् C_{94} **13a** ग्रामा] $CK_{82}K_{10}$; ग्रामाः E **13b** मूर्छना°] $CK_{82}E$; मूर्च्छाना° K_{10} • °विंशतिः] $C_{02}E$; °विंशति $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$ **13c** °कोन°] $C_{94}E$; °कून° $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}$ **14b** °भेदा] $CK_{82}K_{10}$; °भेदान् E • °त्तम] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °त्तमः C_{02} **14c** गान्धर्वस्वरतत्त्व°] $C_{45}K_{82}K_{10}E$; गान्धर्व्वासुरतत्व° C_{94}, गन्धर्व्वासुरस्तत्व° C_{02} **14cd** °ज्ञैर्मुनिनिभिः] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; °ज्ञैर्मुनिभि C_{02}, °ज्ञै मुनिभिः K_{10} **15a** °तन्त्रीणां] $CK_{82}E$; °तन्तीनां K_{10} **15b** दुन्दुभीनां] $CK_{82}E$; दुन्दुभीना K_{10} • स्वनानि] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$; स्तनानि C_{94} **15cd** °काहलकांस्यानां शब्दानि] $K_{82}K_{10}E$; °काहलकांस्या(नां) ××नि C_{94}, °काहलकास्यानां शब्दानि C_{45}, °कांस्यानां शब्दानि C_{02}

आकाशधातु विप्रेन्द्र शृणु वक्ष्यामि ते दश।
पायूपस्थोदर कण्ठ शङ्खौ मुख नासिकौ ॥ २०:१६॥
हृदिं च दशमं ज्ञेयं देह आकाशसम्भवः।
पुनरन्यत्प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व द्विजोत्तम ॥ २०:१७॥
दश धातुगुणा ज्ञेयाः पञ्चभूतः पृथक्पृथक्।
आकाशस्य गुणाः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च ॥ २०:१८॥
अनाश्रयनिरालम्बमव्यक्तमविकारिता।
अप्रतीघातिता चैव भूतत्वं प्रकृतानि च ॥ २०:१९॥

[वायुः स्पर्शश्च (१९-१८)]

आकाशधातोर्विप्रेन्द्र ततो वायुसमुद्भवः।
शब्दपूर्वगुणं गृह्य वायोः स्पर्शगुणः स्मृतः ॥ २०:२०॥
शब्द पूर्वं मयाख्यातं शृणु स्पर्शं द्विजोत्तम।
कठिनश्चिक्कणः स्नक्ष्णो मृदुस्निग्धखरद्रवाः ॥ २०:२१॥
कर्कशः परुषस्तीक्ष्णः शीतोष्ण दश च द्वयम्।
इष्टानिष्टद्वयस्पर्श वपुषा परिगृह्यते ॥ २०:२२॥

[प्राणाः]

प्राणो ऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च।

18cd ≈ MBh 12.247.7ab: आकाशस्य गुणः शब्दो व्यापित्वं छिद्रतापि च **19** ≈ MBh 12.247.7cd–8ab: अनाश्रयमनालम्बमव्यक्तमविकारिता॥ अप्रतीघातता चैव भूतत्वं विकृतानि च। **21cd** ≈MBh 12.177.34ab: कठिनश्चिक्कणः स्नक्ष्णः पिच्छलो मृदुदारुणः **22c** Folio 309v in C_{02} ends with इष्टानिष्टद्वय and the next folio is missing. C_{02} resumes on folio 311r with 20.51c (मान्सञ्च मेदञ्च)

16a °धातु] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °धातुं C_{94} **16c** °दर] $CK_{82}K_{10}$; °दरः E **16d** शङ्खौ] $CK_{82}K_{10}$; श्रोतौ च E **17a** हृदिं] $CK_{82}K_{10}$; हृदिश् E • दशमं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; दशम C_{02} **17c** अन्यत्प्र°] CE ; अन्यं प्र° K_{82}, अन्य प्र° K_{10} **17d** द्विजोत्तम] $CK_{82}E$; जिजोत्तम K_{10} **18b** °भूतः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °भूत C_{45} **18c** आकाशस्य] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$; आकाश× C_{94} **18d** व्यापित्वं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; व्यापित्वां C_{45} **19c** अप्रतीघातिता] $C_{94}K_{82}K_{10}E$; अप्रतीघातता $C_{45}C_{02}$ **20a** °धातोर्वि°] C_{45} ; °धातो वि° $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$ **20c** शब्द°] $CK_{82}E$; शब्दः K_{10} • °पूर्व°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °पूर्वं C_{45} **21a** पूर्वं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; पूर्व C_{02} **21b** स्पर्श द्विजोत्तम] $C_{02}K_{82}$; स्पर्श×जोत्तम C_{94}, स्पर्श द्विजोत्तमः C_{45}, स्पर्श द्विजोत्तम $K_{10}E$ **21c** चिक्कणः] corr. ; चिक्कनः $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$, चिक्कलः C_{02}, चिक्करः E **21d** °स्निग्ध°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}E$; °श्निध° C_{45} परुषस्तीक्ष्णः] $C_{45}K_{10}$; परुषस्त्रीक्ष्णश् C_{94}, तीक्ष्णः K_{82}^{ac}, परुषा तीक्ष्णः K_{82}^{pc}, परुषस्तीक्ष्ण $C_{02}E$ **22b** द्वयम्] K_{82} ; द्वय $C_{94}C_{02}K_{10}E$, द्वयः C_{45} **22c** °द्वय°] $CK_{82}E$; °द्वयो K_{10} **22d** °गृह्यते] $C_{94}K_{82}K_{10}E$; °गृहते C_{45} **23a** ऽपानः] $C_{94}K_{82}E$; पान° $C_{45}K_{10}$

नागकूर्मो ऽथ कृकरो देवदत्तो धनंजयः ॥ २०:२३॥
दश वायुप्रधानैते कीर्तिता द्विजसत्तम।
धनंजयो भवेद्घोषो देवदत्तो विजृम्भकः ॥ २०:२४॥
कृकरः क्षुधकृन्नित्यं कूर्मोन्मीलितलोचनः।
नाग उद्घाटनं पुष्यं करोति सततं द्विज ॥ २०:२५॥
प्राणः श्वसति भूतानां निश्वसन्ति च नित्यशः।
प्रयाणं कुरुते यस्मात्तस्मात्प्राण इति स्मृतः ॥ २०:२६॥
अपनयत्यपानस्तु आहारं मनुजामधः।
शुक्रमूत्रवहो वायुरपानस्तेन कीर्तितः ॥ २०:२७॥
पीतभक्षितमाघ्रातं रक्तपित्तकफानिलम्।
समं नयति गात्रेषु समानो नाम मारुतः ॥ २०:२८॥
स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं नेत्रगात्रप्रकोपनम्।
उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मारुतः ॥ २०:२९॥
व्यानो विनामयत्यङ्गं व्यङ्गो व्याधिप्रकोपनः।
प्रीतिविनाशकथितं वार्धिक्यं व्यान उच्यते ॥ २०:३०॥

---

23 The next XX verses are parallel to a passage in the Bṛhatkālottara (NGMPP Reel No. B 29/59 Manuscript No. pra - 89): प्राणोपानः समानश्च उदानो व्यान एव च॥ नागः कुर्मोध्व कृकरो देवदत्तधनंययौ। प्राणस्तु प्रथमो वायुर्दशानामपि स प्रभुः॥ प्राणः प्राणमयः प्राण विसर्गापूरणं प्रति। नित्यमापूरयत्येष प्राणिनामुरसि स्थितः॥ निश्वासोच्छ्वासकामैस्तु प्राणो जीवसमाश्रितः। प्रयाणं कुरुते यस्मात्तस्मात्प्राण प्रकीर्तितः॥ अपानसहापानस्तु आहारं च नृणामधः। मूत्रशुक्रवहोवायुरपानस्तेन कीर्तितः॥ पीतं भक्षितमाघ्रातं रक्तपितकफानिलं। समं नयति मात्रेषु समानो नाम मारुतः॥ स्पदंयभ्यधरं वक्त्रं नेत्रगात्र प्रकोपनः। उद्वेजयति मर्माणि उदातो नाम मारुतः॥ व्यानो विनामयत्यंगं व्यानो व्याधिप्रकोपकः। प्रीतेचिनासी कथितो वाद्धिक्यात् व्यान उच्यते॥ ... cf. also Sārdhatriśatikālottara, Agnipurāṇa and Dīpikā by Aghoraśivācārya on the Mṛgendra

---

23c नाग°] $C_{45}K_{82}K_{10}E$; नाम° C_{94} • कृकरो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; कृकलो E **24b** कीर्तिता] $C_{45}K_{82}K_{10}$; ⟨कीर्त्ति⟩ता C_{94} , कीर्तिताः E **24c** भवेद्घोषो] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; भवेद्योषो K_{82} **25a** कृकरः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; कृकर E • °कृन्नित्यं] $C_{94}K_{82}K_{10}E$; कृन्नित्य C_{45} **25b** कूर्मोन्मीलितलोचनः] $C_{94}K_{82}E$; कर्मोल्मीनलोचनः C_{45} , कूर्मोन्मीनलोचनः K_{10} **25c** पुष्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; पुन्सां K_{10} **25d** द्विज] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; द्विजः K_{10} **26a** प्राणः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; प्राणाः E **26b** नित्यशः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; नित्य यः E **26c** प्रयाणं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; प्रयाणा E **27a** अपनय°] $C_{45}K_{82}K_{10}E$; अ⟨प⟩ × य° C_{94} **27b** आहारं मनुजामधः] $C_{94}C_{45}$; आहारं मनुजाधमः K_{82} , आहार मनुजाधमः K_{10} , आहारं मनुजापवः E **27d** °पानस्तेन] $C_{94}K_{82}K_{10}E$; °वानस्तेन C_{45} **28a** °घ्रातं] $C_{94}C_{45}K_{10}E$; °घ्राति K_{82} **28b** रक्तपित्त°] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; रक्तः पित्तः K_{10} **29** (स्पन्दयत्यधरं ... मारुतः)] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; omitted in K_{10} **29a** °धरं] $C_{94}C_{45}K_{82}$; omitted in K_{10} , °धर° E (unmetr.) **29b** °गात्रप्र°] $C_{94}K_{82}E$; °गात्रम्प्र° C_{45} , omitted in K_{10} **29c** मर्माणि] $C_{94}C_{45}K_{82}$; omitted in K_{10} , कर्माणि E **29d** उदानो नाम] $C_{45}K_{82}E$; ⟨उ⟩×××× C_{94} , omitted in K_{10} **30a** व्यानो वि°] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; व्यानो पि K_{10} **30b** °कोपनः] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; °कोपमः K_{10} **30c** प्रीतिवि°] $C_{94}C_{45}K_{82}$; प्रीतिर्वि° $K_{10}E$

दशवायुविभागे च कीर्तितो मे द्विजोत्तम।
दशवायुगुणांश्चान्यां छृणु कीर्तयतो मम ॥ २०:३१॥
वायोरनियम स्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता।
बलं शीघ्रं च मोक्षं च चेष्टा कर्मात्मना भवः ॥ २०:३२॥

[तेजो रूपश्च (१७-१६)]

वायुनापि सृजस्तेजस्तद्रूपं गुणमुच्यते।
शब्दस्पर्शसम ज्योतिस्त्रिगुणं समुदाहृतम् ॥ २०:३३॥
शब्दः स्पर्शः पुरा प्रोक्तः शृणु रूपगुणं ततः।
ह्रस्वं दीर्घमणु स्थूलं वृत्तमण्डलमेव च ॥ २०:३४॥
चतुरस्रं द्विरस्रं च त्र्यस्रं चैव षडस्रकम्।
शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तो नीलः पीतो ऽरुणस्तथा ॥ २०:३५॥
श्यामः पिङ्गल बभ्रुश्च नव रङ्गाः प्रकीर्तिताः।
नवधा नवरङ्गानामेकाशीति गुणाः स्मृताः ॥ २०:३६॥
तेजोधातु दश ब्रूमः शृणुष्वावहितो भव।
कामस्तेजो क्षणः क्रोधो जठराग्निश्च पञ्चमः ॥ २०:३७॥
ज्ञानं योगस्तपो ध्यानं विश्वाग्निर्दशमः स्मृतः।
दश तेजोगुणांश्चान्यान्प्रवक्ष्यामि द्विजोत्तम ॥ २०:३८॥
अग्नेर्दुर्धर्षताप्नोति तापपाकप्रकाशनः।

---

32 ≈ MBh 12.247.6: वायोरनियमः स्पर्शो वादस्थानं स्वतन्त्रता। बलं शैघ्र्यं च मोहश्च चेष्टा कर्मकृता भवः॥ **35cd** = MBh 12.177.32cd

---

31b मे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; ये E **31cd** °वायुगुणांश्चान्यां शृणु] $C_{94}C_{45}K_{82}$; °वायुगुणाश्चान्यं शृणु K_{10} , °धातुगुणाश्चान्यच्छृणु E **31d** कीर्तयतो मम] $C_{94}K_{82}K_{10}$; कीर्त्तियतो मम C_{45} , कीर्तय मे द्विज E **32b** वादस्थानं] em. ; वात×ने C_{94} , वातस्थाने $K_{82}K_{10}$E **33ab** सृजस्तेजस्त°] $C_{94}C_{45}K_{82}$E ; सृजत्वेजत्त° K_{10} **33b** °रूपं गुण°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; °रूपगुण° E **33cd** °ज्योतिस्त्रि°] $C_{94}K_{82}K_{10}$E ; °ज्योतित्रि° C_{45} **34a** शब्दः] K_{82}E ; शब्द° $C_{94}C_{45}K_{10}$ • प्रोक्तः] $C_{94}K_{82}K_{10}$; प्रोक्ताः C_{45}E **34b** रूपगुणं] $C_{94}C_{45}K_{10}$E ; रूपं गुणं K_{82} **34c** ह्रस्वं] $C_{94}K_{82}$; ह्रस्व° C_{45} K_{10}E • दीर्घमणु] $C_{94}C_{45}K_{82}$; °दीर्घमनु K_{10} , °दीर्घलघु E • स्थूलं] $C_{94}C_{45}K_{82}$E ; स्थूल K_{10} **34d** °मण्डलमेव] $C_{94}K_{82}$E ; °मण्डमेव C_{45} **35a** चतुरस्रं द्विरस्रं] $C_{45}K_{82}$; चतुरश्रन्द्वि×श्रं C_{94} , चतुरस्रद्विरस्रश् E **35b** त्र्यस्रं] $C_{94}C_{45}K_{82}$; तिस्रश् E **35c** शुक्लः] $C_{94}C_{45}K_{82}$; शुक्लं E **35d** नीलः] $C_{94}C_{45}K_{82}$; नील° E **36a** श्यामः पिङ्गल बभ्रुश्च] E ; श्यामः पिङ्गलो बभ्रुश्च C_{94} C_{45} , श्यामश्च पिङ्गलो बभ्रुश्च K_{82}^{ac} , श्याम पिङ्गलो भ्रुश्च K_{82}^{pc} **36b** रङ्गाः] $C_{94}C_{45}K_{82}$; रङ्गः E **36d** स्मृताः] $C_{94}C_{45}K_{82}$; स्मृतं E **37a** तेजोधातु दश] $C_{94}C_{45}K_{82}$; तेजोधातुर्दशं E **37c** तेजो क्षणः] C_{94} ; तेजः क्षणः C_{45} , तेज क्षणः K_{82} , तेजेक्षणः E **37d** जठराग्निश्च] K_{82}E ; जठ×ग्निश्च C_{94} **38b** विश्वाग्निर्द°] $C_{94}C_{45}$E ; विश्वाग्नि द° K_{82} **38c** दश तेजोगुणांश्चा°] $C_{94}K_{82}$; दश तेजोगुणाश्चा° C_{45} , दंशतेजोगुणाश्चा° E **39a** अग्नेर्दुर्धर्षताप्नोति] conj. ; अग्नेर्दुर्द्धषताप्नोति C_{94} , अग्ने दुर्द्धषताप्नोति $C_{45}K_{82}$, अग्नेर्दुर्धर्षवाप्नोति E

शौचं रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं दशमं चोर्ध्वभागिता ॥ २०:३९॥

[आपो रसश्च (१५-१४)]

ज्योतिसो ऽपि सृजश्चापः सरसो गुणसंयुतः।
चतुर्गुणाः स्मृता आपः विज्ञेया च मनीषिभिः ॥ २०:४०॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्च स चतुर्गुणः।
रूपादिगुण पूर्वोक्त अधुनाथ रसं शृणु ॥ २०:४१॥
कटुतिक्तकषायाश्च लवणाम्लस्तथैव च।
मधुरश्च रसान्षड्वै प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २०:४२॥
षड्रसाः षड्विभेदेन षट्त्रिंशगुण उच्यते।
आपधातु दश त्वन्यान्शृणु कीर्तयतो मम ॥ २०:४३॥
लाला सिङ्घाणिका श्लेष्मा रक्तः पित्तः कफस्तथा।
स्वेदमश्रु रसश्चैव मेदश्च दशमः स्मृतः ॥ २०:४४॥
दश आपगुणाश्चान्ये कीर्तयिष्यामि तान्शृणु।
अह्य शैत्यं रस क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता ॥ २०:४५॥
जिह्वा विष्यन्दिनी चैव भौमान्यश्रवणाधमः।

[भूमिर्गन्धश्च (१३-१२)]

आपश्चाप्यसृजद्भूमिस्तस्या गन्धगुणः स्मृतः ॥ २०:४६॥
चतुरापगुणान्गृह्य भूमेर्गन्धगुणः स्मृतः।

39cd ≈ MBh 12.247.5cd: अग्नेर्दुर्धर्षता तेजस्तापः पाकः प्रकाशनम्। शौचं रागो लघुस्तैक्ष्ण्यं दशमं चोर्ध्वभागिता॥ **41ab** ≈ MBh 12.299.11ab: शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः **46** ≈ MBh 12.247.4 (with अह्यः as a variant in the critical edition): अपां शैत्यं रसः क्लेदो द्रवत्वं स्नेहसौम्यता। जिह्वा विष्यन्दिनी चैव भौमाप्यास्रवणं तथा॥

39c रागो] $C_{94}C_{45}K_{82}$; गङ्गा E • लघुस्तैक्ष्ण्यं] corr. ; लघुस्तैक्षणं $C_{94}K_{82}E$, लघुस्तीक्षणं C_{45} **39d** दशमं चोर्ध्वभागिता] em. ; दशपञ्चोर्द्धभाषितम् C_{94}, दशमं चोर्धभाषितम् $C_{45}K_{82}$, दशमश्चोर्धभाषितम् E **40a** ज्योतिसो] C_{45} ; ज्योतिः सो $C_{94}K_{82}E$ • सृजश्चापः] C_{45} ; सृजश्चापि $C_{94}K_{82}E$ **40d** विज्ञेया च मनीषिभिः] E ; omitted in $C_{94}C_{45}K_{82}$ **41a** रूपं] $C_{94}C_{45}K_{82}$; रूपश् E **41c** पूर्वोक्त] $C_{94}C_{45}K_{82}$; पूर्वोक्तं E **42a** लवणाम्लस्त°] $C_{94}C_{45}K_{82}$; लवणान्तस्त° E **42c** रसान्षड्वै] corr. ; रसां षड्वै C_{94}, रसा षड्वै $K_{82}C_{45}E$ **43a** °रसाः] $C_{94}C_{45}K_{82}$; °रसा E • षड्विभेदेन] $C_{94}C_{45}E$; षड्भिर्भेदेन K_{82} **43a** आप°] $C_{45}K_{82}E$; ⟨आ⟩प° C_{94} • दश त्वन्यान्] corr. ; दश त्वन्यां $C_{94}K_{82}$, दशत्वंन्यां C_{45}, दश त्वन्या E **43b** कीर्तयतो] $C_{94}K_{82}E$; कीर्त्तियतो C_{45} **44a** लाला] $C_{94}K_{82}E$; ललां C_{45} • सिङ्घाणिका] corr. ; सिघानिका C_{94}, सि⟨घा⟩निका C_{45}, सिंघानिका K_{82} E • श्लेष्मा] $C_{94}C_{45}K_{82}$; शोष्मा E **44b** रक्तः] $C_{94}K_{82}$; रक्त° $C_{45}E$ **44c** रसश्चैव] $C_{94}C_{45}E$; रसंश्चैव K_{82} **44d** मेदश्च] $C_{94}C_{45}K_{82}$; मेदं च E • दशमः] $C_{94}K_{82}E$; मदः C_{45}^{ac}, मदनः C_{45}^{pc} **45a** दश आप°] $C_{94}C_{45}K_{82}$; दशश्चाप° E • चान्ये] $C_{94}C_{45}$; चान्या $K_{82}E$ **45b** तान्] E ; तां $C_{94}C_{45}K_{82}$ **45c** अह्य शैत्यं] C_{94} ; अङ्गशैत्यं C_{45}, अङ्ग्यशैत्यं K_{82}, अग्न्यशैत्य° E **46a** विष्यन्दिनी] $C_{45}K_{82}$; °वि⟨ष्⟩××नी C_{94}, °निष्पन्दिनी E **46b** भौमान्यश्रवणाधमः] $C_{94}C_{45}K_{82}$; भौमान्दशगुणाञ्शृणु E **46c** आपश्चाप्यसृजद्भू°] C_{45} ; आपश्चापीज्यजा भू° $C_{94}K_{82}$, आपश्च बीज्यजा भू° E **47a** °गुणान्गृ°] $C_{94}E$; °गुणं गृ° C_{45}, °गुणा गृ° K_{82}

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च पञ्चमः ॥ २०:४७॥
आपःपूर्वगुणाः प्रोक्ता भूमेर्गन्धगुणं शृणु।
इष्टानिष्टद्वयोर्गन्धः सुरभिर्दुरभिस्तथा ॥ २०:४८॥
कर्पूरः कस्तुरीकं च चन्दनागरुमेव च।
कुङ्कुमादिसुगन्धानि घ्राणमिष्टं प्रकीर्तितम् ॥ २०:४९॥
विड्मूत्रस्वेदगन्धानि वक्त्रगन्धं च दुःसहम्।
जीर्णस्फोटितगन्धानि अनिष्टानीति कीर्तितम् ॥ २०:५०॥
भूमेर्धातु दश त्वन्यान्कथयिष्यामि तच्छृणु।
त्वचं मांसं च मेदं च स्नायु मज्जा सिरा तथा ॥ २०:५१॥
नखदन्तरुहाश्चैव केशश्च दशमस्तथा।
दश त्वन्यान्प्रवक्ष्यामि शृणु भूमिगुणान्द्विज ॥ २०:५२॥
भूमेः स्थैर्यं रजस्त्वं च काठिन्यं प्रसवात्मकम्।
गन्धो गुरुश्च शक्तिश्च नीहारस्थापनाकृतिः ॥ २०:५३॥
गुणधातुविशेषश्च उत्पत्तिश्च द्विजोत्तम।
यथा श्रुतं मया पूर्वं कीर्तितं निखिलेन तु ॥ २०:५४॥
[बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि च (११-२)]
वैकारिकमहंकारं सत्त्वोद्रिक्तात्तु सात्त्विकः।
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ॥ २०:५५॥

51c C_{02} resumes here with मान्सञ्च मेदञ्च **53** ≈ MBh 12.247.3: भूमेः स्थैर्यं पृथुत्वं च काठिन्यं प्रसवात्मता। गन्धो गुरुत्वं शक्तिश् च संघातः स्थापना धृतिः॥ **55ab** ≈ Liṅgapurāṇa 1.70.38cd (= Śivapurāṇa 7.1.10.14cd): वैकारिकादहंकारात्सत्त्वोद्रिक्तात्तु सात्त्विकात्

47c रूपं च] $C_{94}K_{82}$; रूपञ्च C_{45}E **47d** पञ्चमः] $C_{94}C_{45}K_{82}$; पञ्चम E **48a** आपः॰] $C_{94}C_{45}K_{82}$; आप॰ E • प्रोक्ता] $C_{94}C_{45}K_{82}$; प्रोक्तो E **48b** भूमेर्ग॰] $C_{94}C_{45}$; भूमे ग॰ K_{82}, भूमिर्ग॰ E • शृणु] $C_{94}C_{45}K_{82}$; स्मृत E **48c** द्वयोर्गन्धः] $C_{45}K_{82}$E ; द्वयो×× C_{94} **49a** कस्तुरीकं च] $C_{94}C_{45}K_{82}$; कस्तूरीकञ्च E (unmetr.) **49b** ॰गरु॰] $C_{94}C_{45}K_{82}$; ॰गुरु॰ E **49d** घ्राणमिष्टं कीर्तितम्] C_{94} $C_{45}K_{82}^{pc}$; omitted in K_{82}^{ac}, घ्राणमिष्टं कीर्तितः E **50a** विड्मूत्रस्वेदगन्धानि] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}$E ; omitted in K_{82}^{ac} **50b** ॰गन्धं च] $C_{94}K_{82}$; ॰गन्धञ्च E **50c** ॰स्फोटित॰] $C_{94}K_{82}$; ॰स्फुटित॰ C_{45}, ॰स्फोटक॰ E **50d** कीर्तितम्] $C_{94}C_{45}^{pc}K_{82}$E ; कीतम् C_{45}^{ac} **51a** भूमेर्धा॰] $C_{94}C_{45}K_{82}$; भूमे धा॰ E **51ab** त्वन्यान्क॰] C_{94} ; त्वन्यां $C_{45}K_{82}$, त्वन्या क॰ E **51b** तच्छृणु] $C_{45}K_{82}$E ; ⟨त⟩×णु C_{94} **51c** त्वचं मांसं च मेदं च] C_{94} ; त्वचं मांसञ्च C_{45}, ×× मान्सञ्च मेदञ्च C_{02}, त्वचं मासं च मेदं च K_{82}, त्वचा मांसञ्च मेदञ्च E **51d** स्नायु] $C_{02}K_{82}$E ; श्नायुं $C_{94}C_{45}$ • सिरा तथा] em. ; शिरास्तथा $C_{94}K_{82}$, शिरस्तथा $C_{45}C_{02}$E **52b** केश॰] CK_{82} ; केशा॰ E **52c** त्वन्यान्प्र॰] E ; त्वन्याम्प्र॰ C_{94}, त्वन्यां प्र॰ $C_{45}C_{02}K_{82}$ **52d** ॰गुणान्द्वि॰] $C_{94}K_{82}$E ; ॰गुणा द्वि॰ C_{45}, ॰गुणां दिव्॰ C_{02} **53a** भूमेः] $C_{94}C_{02}K_{82}$E ; भूमिः C_{45} • स्थैर्यं] $C_{94}C_{45}K_{82}$E ; स्थैर्य C_{02} • रजस्त्वं च] CK_{82} ; रजत्वश् च E **53b** काठिन्यं] CK_{82} ; कठिन्यं E **53d** ॰कृतिः] $C_{94}C_{45}K_{82}$E ; ॰कृति C_{02} **54a** गुणधातु॰] K_{82} ; ⟨गुणन्धा⟩तु॰ C_{94}, गुणात्वातु॰ C_{45}, गुणं धातु॰ C_{02}E **54cd** पूर्वं कीर्तितं] $C_{94}C_{02}K_{82}$E ; पूर्व कीर्तित C_{45} **55ab** सत्त्वोद्रिक्तात्तु] corr. ; सत्त्वोदृक्तात्तु C_{94}, सत्त्वोनुक्तानु E

बुद्धीन्द्रियाणि पञ्चैव कीर्तितानि द्विजोत्तम।
हस्तपादस्तथा पायुरुपस्थो वाक्च पञ्चमः ॥ २०:५६॥

[श्रोत्रम् (११)]

श्रोत्रेण गृह्यते शब्दो विविधस्तु द्विजोत्तम।
वेणुवीणास्वनानां च तन्त्रीशब्दमनेकधा ॥ २०:५७॥
मुरज सौन्द पणवभेरीपटहनिस्वनम्।
शङ्खकाहलशब्दं च शब्दं डिण्डिमगोमुखम् ॥ २०:५८॥
कांसिकाहलमिश्रं च गीतानि विविधानि च।

[त्वक् (१०)]

त्वचया गृह्यते स्पर्शः सुखदुःखसमन्वितः ॥ २०:५९॥
मृदुसूक्ष्मसुखं स्पर्शः वस्त्रशय्यासनादयः।
तीक्ष्णशस्त्रजलं शैत्य उष्णतप्तक्षतेक्षरः ॥ २०:६०॥
एवमादीन्यनेकानि ज्ञेयानीष्टं द्विजोत्तम।

[चक्षुः (९)]

चक्षुषा गृह्यते रूपं सहस्राणि शतानि च ॥ २०:६१॥
देवरूपविकाराणि नक्षत्रग्रहतारकाः।
मानुषानां विकाराणि ग्रामं नगरपत्तनम् ॥ २०:६२॥
वृक्षगुल्मलतानां च पशुपक्षिशरीसृपां।
कृमिकीटपतङ्गानां जलजानामनेकधा ॥ २०:६३॥
शैलदारवरोमाणि रूपाणि विविधानि च।
धातुद्रव्यविकाराणि रूपाणि द्विजसत्तम ॥ २०:६४॥

[जिह्वा (८)]

जिह्वया गृह्यते स्वादो हृद्याहृद्यो द्विजोत्तम।
फलमूलानि शाकानि कन्दानि पिशितानि च ॥ २०:६५॥
पक्वापक्व विशेषाणि दधिक्षीरघृतानि च।
व्रीह्योषधिरसानां च मिश्रामिश्रमनेकधा ॥ २०:६६॥
षड्धर्मप्रतिभेदेन रसभेदशत स्मृतम्।

[घ्राणम् (७)]

घ्राणेन गृह्यते गन्ध इष्टानिष्टो द्विजर्षभः ॥ २०:६७॥

56c पायु°] C_{94} ; स्रायु° E **56d** °पस्थो वाक्च] E ; °प॑स्थो वा॑× C_{94} • पञ्चमः] C_{94} ; पञ्चमम् E **58a** मुरज] E ; मुरव C_{94} • सौन्द] E ; मौन्द C_{94} **59a** °काहल°] E ; °काताल° C_{94} **59c** गृह्यते] E ; गृह्य× C_{94} **60a** °सुखं] E ; °सुख° C_{94} (unmetr.) **60c** शैत्य] E ; शैत्ये C_{94} **64a** °रोमाणि] E ; °होमानि C_{94} **64d** द्विजसत्तम] E ; द्विज॑स॑×× C_{94} **65a** जिह्वया] E ; ××या C_{94} **66c** °षधि°] E ; °षध° C_{94} **67b** °शतं] C_{94} ; °शत E **67cd** गृह्यते गन्ध इष्टा°] E ; गृ॑ह्यते ग॑××ष्टा° C_{94} **67d** °निष्टो] C_{94} ; °निष्टा E

गुडाज्यं गुग्गुलुर्भष्मचन्दनागरुकं तथा।
कस्तूरिकुङ्कुमादीनामिष्टो गन्धो मनोहरः ॥ २०:६८॥
व्रणमूत्रपुरीषाणां मांसपर्युषितानि च।
वातकर्मादिदुर्गन्ध अनिष्टः समुदाहृतः ॥ २०:६९॥

[हस्तकर्म (६)]

हस्तेन कुरुते कर्म विविधानि द्विजोत्तम।
माहेन्द्रं वारुणं चैव वायव्याग्नेयमेव च ॥ २०:७०॥
आग्नेयपवनादीनि कांस्यो लोहस्त्रपुस्तथा।
अग्निकर्माण्यनेकानि यज्ञहोमक्रियास्तथा ॥ २०:७१॥
सूर्यव्यजनवातेन मुखवातेन वै तथा।
चमरचर्मवातेन वातयन्त्रं च वायवम् ॥ २०:७२॥
वारुणं तोयकर्माणि कुरुते विविधानि च।
रसोपरसकर्माणि तस्य पोषणकर्म च ॥ २०:७३॥
स्नानाचमनकर्माणि वस्त्रशौचादयस्तथा।
कायशौचं च कुरुते तृषानाशनमेव च ॥ २०:७४॥
नवमानि ह्यनेकानि वारुणं कर्म उच्यते।
माहेन्द्रं पार्थिवं कर्म अनेकानि द्विजोत्तम ॥ २०:७५॥
कुलालकर्मभूकर्म कर्म पाषाणमेव च।
दारुदन्तिमशृङ्गादि कर्म पार्थिवमुच्यते ॥ २०:७६॥
चतुष्कर्म समासेन हस्ततः परिकीर्तितम्।

[पादकर्म (५)]

पादाभ्यां गमनं कर्म दिशश्च विदिशस्तथा ॥ २०:७७॥
निम्नोन्नतसमे देशे शिलासंकटकोटरे।
तोयकर्दमसंघाते बहुकण्टकसंकुले ॥ २०:७८॥

[पायुकर्म (४)]

पायुकर्म विसर्गं तु कठिनद्रवपिच्छिलम्।
सरक्तफेनिलादीनि पायुशक्ति प्रमुञ्चते ॥ २०:७९॥

[उपस्थकर्म (३)]

68a गुडाज्यं गुग्गुलुर्] C_{94} ; गुडाज्यगुग्गुलु E **68b** °गरुकं] C_{94} ; °गुरुकस् E **68d** गन्धो] C_{94} ; गन्ध E **69b** मांस°] E ; मास° C_{94} **70a** हस्तेन] C_{94} ; हस्ताभ्यां E **70c** माहेन्द्रं वारुणं] C_{45} ; ××न्द्रम्वारुणञ् C_{94}, मोहेन्द्रवारुणं E **71a** °पवना°] E ; °पचना° C_{94} **73b** कुरुते] E ; कुरु× C_{94} **74d** तृषा°] E ; तृष° C_{94} **76a** कुलालकर्म°] E ; कु⟨ल⟩××र्म्म° C_{94} **76b** कर्म] C_{94} ; कर्मं E **77d** दिशश्च विदिशस्] C_{94} ; दिशश्च विदिशन् E **78d** बहुकण्टक°] E ; ⟨बहु⟩××क° C_{94} • °कुले] C_{94} ; °युते E **79a** पायु°] C_{94} ; पाप° E **79d** पायुशक्ति] E ; पायुच्छक्ति C_{94} • °मुञ्चति] C_{94} ; °मुञ्चते E

उपस्थकर्म आनन्दं करोति जननं प्रजा।
स्त्रीपुंनपुंसकं चैव उपस्थं कुरुते द्विज ॥ २०:८०॥

[वाक्कर्म (२)]

वाचा तु कुरुते कर्म नवधा द्विजपुङ्गव।
स्तुतिनिन्दा प्रशंसा च आक्रोशः प्रिय एव सः ॥ २०:८१॥
प्रश्नो ऽनुज्ञा तथाख्यानमाशीश्च विधयो नव।
एता नवविधा वाणी कीर्तितो मे द्विजोत्तम ॥ २०:८२॥

[मनश्चोन्मनश्च (१)]

अधुना कथयिष्यामि मनसो नव वै गुणान्।
चलोपपत्तिः स्थैरं च विसर्गकल्पनाक्षमा।
सदसच्चाशुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥ २०:८३॥
इष्टानिष्टविकल्पश्च व्यवसायः समाधिता।
मनसो द्विविधं रूपं मनश्चोन्मन एव च ॥ २०:८४॥
मनस्त्विन्द्रियभावत्वे उन्मनस्त्वमतीन्द्रिये।
निगृहीता विसृष्टं च बन्धमोक्षौ तु साधनम् ॥ २०:८५॥
निगृहीतेन्द्रियग्रामः स्वर्गमोक्षौ तु साधनम्।
विसृष्टे इन्द्रियग्रामे दुःखसंसारसाधनम् ॥ २०:८६॥
सकलं निष्कलं चैव मन एव विदुर्बुधाः।
सकलं मननानात्वे एकत्वे मननिष्कलम् ॥ २०:८७॥

[उन्मनः]

विगतराग उवाच।
मनः स्ववेद्यं लोकानामुन्मनस्तु न विद्यते।
उन्मनः कथयास्माकं कीदृशं लक्षणं भवेत् ॥ २०:८८॥
अनर्थयज्ञ उवाच।
उन्मनस्त्वं गते विप्र निबोध दशलक्षणम्।
न शब्दं शृणुते श्रोत्रं शङ्खभेरीस्वनादपि ॥ २०:८९॥
त्वचः स्पर्शं न जानाति शीतोष्णमपि दुःसहम्।
रूपं पश्यति नो चक्षुः पर्वताभ्यधिको ऽपि वा ॥ २०:९०॥

83c–f = MBh 12.247.9 **84ab** = MBh 12.247.10ab

80a आनन्दं] C_{94} ; आनन्द E **81d** आक्रोशः] E ; ×क्रोशः C_{94} **82b** चा विधयो नव] em. ; च विधयो नय C_{94}, चाविधियो नयः E **83d** विसर्गे°] E ; विसर्गे C_{94} • °क्षमा] C_{94} ; °समा E **83e** चाशुता] E ; चाशुताञ् C_{94} **84a** इष्टा°] E ; ×ष्टा° C_{94} **84b** समाधिता] C_{94} ; समाधिना E **84d** चोन्मन] E ; चोत्मन C_{94} **85b** °तीन्द्रिये] em. ; °नीन्द्रिये C_{94}, °तीन्द्रिय E **85cd** (निगृहीता ... साधनम्)] C_{94} ; omitted in E **86d** दुःख°] corr. ; ×ख° C_{94}, दुःखं E **89b** निबोध] E ; ×बोध C_{94} **89c** श्रोत्रं] C_{94} ; श्रोत्रे E

जिह्वा रसं न विन्देत मधुरास्रवतो ऽपि वा।
गन्धं जिघ्रति न घ्राणा तीक्ष्णं वाप्यशुचीन्यपि ॥ २०:९१॥
उन्मनस्तव मे ख्यातं सर्वद्वैतविनाशनम्।
भवपारगसुव्यक्तं निष्कलं शिवमव्ययम् ॥ २०:९२॥
स शिवः स परो ब्रह्मा स विष्णुः स परो ऽक्षरः।
स सूक्ष्मः स परो हंसः सो ऽक्षरः क्षरवर्जितः ॥ २०:९३॥
एष उन्मन जानीहि शिवश्च द्विजपुङ्गव।
कीर्तितो ऽस्मि समासेन किमन्यत्परिपृच्छसि ॥ २०:९४॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे पञ्चविंशतितत्त्वनिर्णयो नाम विंशतिमो ऽध्यायः॥

91b °स्रवतो] E ; °स्रवनो C_{94} **91c** घ्राणा] C_{94} ; घ्राणो E **92a** उन्मनस्तव मे] E ; ×××××× C_{94}
94d परिपृच्छसि] E ; परि×××× C_{94} **Colophon**: विंशतिमो] C_{94} ; विंशतितमो E

[एकविंशतिमो ऽध्यायः]

[विष्णुः स्वरूपं दर्शयति]

विगतराग उवाच।
अहो मतिमतां श्रेष्ठ अहो धर्मभृतां वर।
अहो दम शमः सत्य अहो यज्ञ अहो तपः ॥ २१:१॥
अनेनामृतवाक्येन विस्मयो मे परो गतः।
प्रीतो ऽस्मि च तपाधारज्ञानाद्भुतरसेन च ॥ २१:२॥
किं ददामि वरं ब्रूहि दातास्मि तव चेप्सितम्।
एतच्छ्रुत्वा ततस्तेन प्रत्युवाच शुभां गिरम् ॥ २१:३॥
[अनर्थयज्ञ उवाच।]
को भवान् वरदश्रेष्ठ देवदानवराक्षसाः।
अथवा भगवान्विष्णुर्मम जिज्ञासुरागतः ॥ २१:४॥
व्यक्तं त्वां पुरुषश्रेष्ठ जानामि पुरुषोत्तम।
रूपं दर्शय गोविन्द यद्यस्ति तपसः फलम् ॥ २१:५॥
ततस्तु पुण्डरीकाक्षो दर्शयामास स्वां तनुम्।
शङ्खचक्रगदापाणिः पीताम्बरधरो हरिः ॥ २१:६॥
अनर्थयज्ञस्तं दृष्ट्वा विस्मयं परमं गतः।
प्रहर्षमतुलं लब्ध्वा अश्रुपूर्णाकुलेक्षणः ॥ २१:७॥
वेपमानस्वरेणात्र उवाच च जनार्दनम्।

1a मतिमतां] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; मतिमना E **1b** वर] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; वरः C_{45}E **1c** दम शमः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; दमः शमः $C_{02}K_{07}$E **2b** मे परो गतः] $CK_{82}K_{07}$E ; ××××× K_{10} **2c** प्रीतो ऽस्मि च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}$E ; ⟨प्र⟩×× च C_{94} , ×××× K_{10} **2d** तपाधारज्ञानाद्भुतरसेन च] $CK_{82}K_{07}$; ×××××××××××× K_{10} , तपाधारज्ञानाद्भूतरसेन च E **3a** किं ददामि वरं ब्रूहि] $CK_{82}K_{07}$E ; ×××××××हि K_{10} **3b** चेप्सितम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; चेस्मितम् C_{45} **3d** शुभां गिरम्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; शुभाङ्गिराम् E **4a** भवान्] $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; भगवान् C_{94}^{ac} • वरद श्रेष्ठ] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; वरदः श्रेष्ठः E **4b** °राक्षसाः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °राक्षसः E **4d** °गतः] $CK_{82}K_{07}$E ; °ग्रतः K_{10} **5a** व्यक्तं त्वां] $C_{94}C_{45}K_{82}$; व्यक्तत्वं C_{02}E , व्यक्तत्व K_{10} , व्यक्तं त्वं K_{07} • °श्रेष्ठ] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °श्रेष्ठः E **5b** पुरुषोत्तम] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; ⟨पु⟩××त्तम C_{94} , पुरुषोत्त× C_{02} , पुरुषोत्तमः E **5c** रूपं दर्शय गोविन्द] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$E ; ××××××विन्द C_{02} **5d** तपसः फलम्] $CK_{82}K_{07}$E ; त×××× K_{10} **6ab** ततस्तु पुण्डरीकाक्षो दर्शयामास स्वां तनुम्] $CK_{82}K_{07}$E ; ×××××××××××××××× K_{10} **6c** शङ्खचक्रगदापाणिः] $CK_{82}K_{07}$E ; ×××××××× K_{10} **7b** विस्मयं] $CK_{82}K_{10}$E ; विस्मसं K_{07} **7c** लब्ध्वा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$E ; लब्ध C_{02} , ⟨लद्या⟩ K_{10} **8ab** वेपमानस्वरेणात्र उवाच च जनार्दनम्] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; वेपमान××××××च च जनार्दनम् C_{94} , वेपमान×××त्र उ××××××× C_{02} , वेपमानस्वरेणार्त उवाच च जनार्दनम् E

अद्य मे सफलं जन्म अद्य मे सफलं तपः ॥ २१:८॥
नमो नमस्ते ऽस्तु जनादिसम्भवे
नमो नमस्ते ऽस्तु च विश्वरूपिणे ।
नमो नमस्ते ऽस्तु जनाभिसम्भवे
नमो नमस्ते ऽस्तु पितामहोद्भवे ॥ २१:९॥

नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रशीर्षिणे
नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रचक्षुषे ।
नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रलिङ्गिने
नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रवक्षसे ॥ २१:१०॥
नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रमूर्तये
नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रबाहवे ।
नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रवक्त्रिणे
नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रमायिने ॥ २१:११॥
नमो नमस्ते ऽस्तु वराहरूपिणे
नमो नमस्ते ऽस्तु महीसमुद्धृते ।
नमो नमस्ते ऽस्तु च भूतसृष्टिने
नमो नमस्ते चतुराश्रमाश्रये ॥ २१:१२॥

नमो नमस्ते नरसिंहरूपिणे
नमो नमस्ते दितिजोरदारिणे ।
नमो नमस्ते ऽसुरचक्रसूदने
नमो नमस्ते ऽसुरदर्पनाशने ॥ २१:१३॥

8cd cf. MBh 5.113.5ab: अद्य मे सफलं जन्म तारितं चाद्य मे कुलम् and MBh 13.14.179a: अद्य जातो ह्य् अहं देव अद्य मे सफलं तपः

8c अद्य मे सफलं जन्म] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⟨अद्य⟩××××⟨जन्म⟩ C_{02} **9** (नमो ... °पितामहोद्भवे)] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; omitted in C_{45} **9b** नमस्ते] $CK^{pc}_{82}K_{10}K_{07}E$; नमस्तु K^{ac}_{82} • ऽस्तु च विश्वरूपिणे] $CK_{82}K_{07}E$; ××××××× K_{10} **9c** (नमो ... °भिसम्भवे)] $CK_{07}E$; omitted in K_{82} , ×××××××××××× K_{10} **9d** नमो नमस्ते ऽस्तु पितामहोद्भवे] $CK_{82}K_{07}E$; ×××××××××होत्तवे K_{10} **10** (नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रशीर्षिणे ... °वक्षसे)] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; omitted in $C_{94}C_{45}$ **10a** °शीर्षिणे] $K_{82}K_{10}K_{07}E$; omitted in $C_{94}C_{45}$, °शीर्षणे C_{02} **11** (नमो नमस्ते ऽस्तु सहस्रमूर्तये ... °मायिने)] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; omitted in C_{94} **11c** °वक्त्रिणे] E ; omitted in C_{94} , °चक्रिणे $C_{45}C_{02}K_{07}$, °वक्रिणे $K_{82}K_{10}$ **12a** (नमो ... वराहरूपिणे)] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; omitted in C_{94} **12c** °सृष्टिने] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °सृ×× C_{94} **12d** नमस्ते] $C_{94}C_{45}K^{pc}_{82}K_{10}K_{07}E$; नमस्ते स्तु $C_{02}K^{ac}_{82}$ • °श्रये] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °श्रमे C_{45} **13b** नमो नमस्ते दितिजोरदारिणे] CE ; omitted in K_{82} , नमो नमस्ते दितिजोरदारुणे K_{10} , नमो नमस्ते स्तु दितिजोरदारिणे K_{07} , नमो नमस्ते ऽदितिजोरदारणे E **13c** °चक्र°] conj. ; °शक्र° $CK_{82}K_{10}K_{07}E$ • °सूदने] $CK_{82}K_{10}E$; °सूदेने K_{07}

नमो नमस्ते दितिपुत्रदामने
नमो नमस्ते बलियज्ञसूदने ।
नमो नमस्ते ऽस्तु षडर्धविक्रमे
नमो नमस्ते त्रिदशार्तिनाशने ॥ २१:१४॥
नमो नमस्ते ऽस्तु अनन्त अच्युते
नमो नमस्ते जगदर्तिनाशने ।
नमो नमस्ते मधुकैटनाशने
नमो नमस्ते ऽस्तु त्रिलोकबान्धवे ॥ २१:१५॥
नमो नमस्ते त्रिदशाभिनन्दने
नमो नमस्ते ऽस्तु च दिव्यचक्षुषे ।
नमो नमस्ते ऽस्तु भवान्तपारगे
नमो नमस्ते ऽस्तु त्रिलोकपूजिते ॥ २१:१६॥
नमो नमस्ते ऽस्तु गदाग्रपाणये
नमो नमस्ते वरचक्रपाणये ।
नमो नमस्ते ऽस्तु च शङ्खपाणये
नमो नमस्ते ऽस्तु च कम्बुपाणये ॥ २१:१७॥
नमो नमस्ते ऽस्तु जलौघशायिने
नमो नमस्ते हरमर्दरूपिणे ।
नमो नमस्ते खगराजकेतवे
नमो नमस्ते शशिसूर्यलोचने ॥ २१:१८॥
नमो नमस्ते उरगारिवाहने
नमो नमस्ते ऽद्भुतरूपदर्शिने ।
नमो नमस्ते ऽयुतसूर्यतेजसे
नमो नमस्ते ऽमृतमन्थनध्रुवे ॥ २१:१९॥
नमो नमस्ते ऽमरलोकसंस्तुते
नमो नमस्ते जगमण्डपाश्रये ।
नमो नमस्ते जगदेकवत्सले

14a °दामने] $C_{94}C_{45}K_{82}$; °वामने $C_{02}E$, °नासने K_{10}, °〈वा〉मने K_{07} **14c** षडर्धविक्रमे] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; 〈ष〉×××क्रमे C_{94} **15b** जगद°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; जगदा° E **15c** °कैट°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; °कीट° $C_{02}K_{10}E$ वरचक्रपाणये] $CK_{82}K_{10}E$; वरक्रपाणसे K_{07} **18a** जलौघ°] $C_{94}C_{45}E$; जलोघ° $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$ **18b** नमस्ते हरमर्दरूपिणे] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; नम××××र्द्दरूपिणे C_{94}, ×××××××मर्द्दरूपिणे C_{02} **18c** °केतवे] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °केतने E **19b** °दर्शिने] $CK_{82}K_{07}E$; °दर्शने K_{10} **19c** ऽयुत°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; ऽस्तु च E • °तेजसे] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; °ते C_{02}, °लोचने K_{10} **20a** ऽमरलोकसंस्तुते] $CK_{10}K_{07}$; मरलोकवन्दिते K_{82}, मललोकसंस्तुते E **20b** नमो नमस्ते जगमण्डपाश्रये] $C_{94}C_{45}K_{07}E$; ××××××××××〈श्रये〉 C_{02}, omitted in K_{82}, नमो नमस्ते जगमण्डलाश्रये K_{10} **20c** जगदेक°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; जग〈दे〉क° C_{02} • °वत्सले] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °वत्सरे E

नमो नमस्ते शिवसर्वदे नमः ॥ २१:२०॥

क्षमस्व गोविन्द ममापराधम्
अतीव पृष्टेन दुरात्मनेन ।
मयेद सर्वं कथितं स्मयेन
दयां कुरु त्वं त्रिदशेश्वरेण ॥ २१:२१॥

वैशम्पायन उवाच।
स्तोत्रेणानेन संतुष्टः केशवः परवीरहा।
प्रत्युवाच महासेनो गिरया निरुपस्पृहा ॥ २१:२२॥
स्तोत्रेणानेन मे तात तुष्टो ऽस्मि भृशमेजितः।
दुर्लभान्यपि त्रैलोक्ये ददामि वरमीप्सितम् ॥ २१:२३॥
अनेन मां स्तौति निराश्रितेन
त्वयोक्तवेदार्थमनोहरेण ।
यावन्ति तत्राक्षरसंख्यमस्ति
तावन्ति कल्पान्दिवि ते वसन्ति ॥ २१:२४॥

त्वं चापि मे ब्रूहि वरं यथेष्टं
त्रैलोक्यराज्यादपि निर्विशङ्कम् ।
ददामि किं सप्तमहीश्वरत्वम्
अथार्थराशिं बहुकन्यकां वा ॥ २१:२५॥

वैशम्पायन उवाच।

20d Cf. Bṛhatkālottara (NGMPP B 29/59) f. 87a: ज्ञान २ शब्द २ सूक्ष्म २ शिवसर्वद ओं नमः शिवाय।

20d °सर्वदे] $CK_{82}K_{07}E$; °सर्वदो K_{10} **21a** ममा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; मम C_{02} **21b** °त्मनेन] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °त्मने C_{45} **21c** मयेद] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; मयेदं E (unmetr.) **21d** °शेश्वरेण] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °शैश्वरेण C_{45} **22a** स्तोत्रे°] $CK_{82}E$; स्त्रोत्रे° K_{10} , ⟨स्तो⟩त्रे° K_{07} **22b** केशवः परवीरहा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; केशव⟨ः परवीरहा⟩ C_{02} (top of akṣaras lost) **22c** प्रत्युवाच] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⟨प्रत्युवाच⟩ C_{02} (top of akṣaras lost) • महासेनो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; म××× C_{94} **22d** गिरया] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; गिरिया C_{02} • निरुप°] $CK_{82}K_{10}$; निरूप° $K_{07}E$ **23a** स्तोत्रे°] $CK_{82}K_{07}E$; स्त्रोत्रे° K_{10} • मे तात] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{07}E$; मत्तात C_{45} , संतात K_{82} **23c** त्रैलोक्ये] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; त्रैलोक्य C_{02} **24a** स्तौति] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; स्तोति $C_{02}K_{10}$ **24b** °वेदार्थ°] $CK_{82}K_{07}E$; °वेदार्थि° K_{10} **24d** कल्पान्] $C_{94}K_{82}$; कल्पं $C_{45}K_{10}K_{07}E$, कल्प C_{02} **25a** त्वं चापि मे ब्रूहि] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; त्वञ्च××××हि C_{94} **25b** °राज्या°] $CK_{10}K_{07}E$; °रा° K_{82}^{ac} , °राजा° K_{82}^{pc} • °शङ्कम्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °शङ्क E **25c** किं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; कि C_{45} • °त्वम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °त्वंम् C_{02} **25d** अथार्थराशिं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; अथार्थराशि C_{02} , अर्थार्थरासि K_{10} , अथार्थं राशीं E • °कन्यकां वा] $K_{82}K_{07}E$; °कन्यका वा $C_{94}C_{02}K_{10}$, °कन्यका×ा C_{45} **26** वैशम्पायन उवाच] em. ; अनर्थयज्ञ उवाच $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$, विगतराग उवाच $C_{02}K_{10}$, omitted in E

श्रुत्वैव दिव्यं वरमच्युतस्य
प्रणम्य पादद्वयपङ्कजे तु ।
विज्ञाय विष्णुं वरदं वरेण्यं
? प्रह्व चेतः पुकान्चितो ऽतो ऽब्रवीत् ॥ २१:२६॥
न कामये ऽन्यप्रवरं तु देव
असंशयं बन्धनसारमेकम् ।
विमुक्तबन्धो भवतः प्रसादाद्
भवामि गोविन्द रतश्च धर्मे ॥ २१:२७॥

भगवानुवाच।
यथैव चित्तं तव सुप्रसन्नं
महर्षिदेवैरपि नैव दृष्टम् ।
अकल्मषं दुःखविवर्जितत्वम्
भवार्णवस्तीर्णमसंशयेन ॥ २१:२८॥
गच्छाम भो साम्प्रत श्वेतद्वीपम्
अगम्य देवैरपि दुर्निरीक्ष्यम् ।
मद्भक्तिपूतमनसा प्रयाति
घोरार्णवे नैव पुनश्चरन्ति ॥ २१:२९॥
वैशम्पायन उवाच।
एवमुक्त्वा हरिस्तत्र करे गृह्य तपोधनम्।
ततः सो ऽन्तर्हितस्तत्र तेनैव सह केशवः ॥ २१:३०॥
एवं हि धर्मस्त्वधिकप्रभावाद्

26a श्रुत्वैव] $CK_{82}K_{07}E$; श्रुतैव K_{10} • वरमच्युतस्य] $CK_{82}K_{10}E$; वरमुच्युतस्य K_{07} **26b** °जे तु] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{07}E$; °हेतु C_{45} , °जे नु K_{82} **26cd** (विज्ञाय ... ऽब्रवीत्)] E ; omitted in $CK_{82}K_{10}K_{07}$ **27a** न कामये] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; अनर्थयज्ञ उवाच न कामये E • ऽन्यप्रवरं तु] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; न्यप्रभवन्तु C_{45} , ऽन्यं प्रवरं तु E • देव] $CK_{82}K_{07}E$; देदेव K_{10} **27b** असंशयं] $CK_{82}K_{07}$; असंशय $K_{10}E$ • °सारमेकम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °सारमे× C_{94} **27c** विमुक्तबन्धो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ××××× C_{94} • प्रसादाद्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; प्रमादाद् E **27d** रतश्च] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; रतञ्च E **28c** अकल्मषं] $K_{10}E$; अकल्मषस्त्वं $C_{94}K_{82}$ (unmetr.), अकल्मषत्वं $C_{45}K_{07}$ (unmetr.), अकल्मत्वं C_{02} (unmetr.) • दुःख°] $C_{94}^{pc}C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; दुः° C_{94}^{ac} **29a** गच्छाम भो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; गच्छामतो E • साम्प्रत] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; सम्प्रति E • °द्वीपम्] $CK_{82}K_{07}E$; °द्वीप K_{10} **29b** दुर्निरीक्ष्यम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$; दुर्निरीक्ष्× C_{94} , दुर्निरीक्षं K_{07} **29c** मद्भक्ति°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ××क्ति C_{94} • °पूत] CK_{82} ; °पूतं $K_{10}K_{07}E$ **30** वैशम्पायन उवाच] $C_{94}E$; omitted in $C_{45}C_{02}K_{82}^{ac}K_{10}K_{07}$, वैशं उ K_{82}^{pc} **30b** गृह्य तपोधनम्] $CK_{10}K_{07}E$; ××××धनं K_{82} **30c** ततस्सो ऽन्तर्हितस्त°] $C_{94}C_{45}$; ततः सो न्तर्हितस्त° K_{82} , ततस्ते न्तर्हितास्त° C_{02} , ततस्ते त्तर्हितास्त° K_{10} , ततेंस्ते तर्हितस्त° K_{07} , ततस्ते कर्हितास्त° E **30d** केशवः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; केशव E **31a** अधिक°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; अधिकं $C_{02}K_{10}E$

गतः स लोकं पुरुषोत्तमस्य ।
अशेषभूतप्रभवाव्ययस्य
सनातनं शाश्वतमक्षरस्य ॥ २१:३१॥

त्वमेव भक्तिं कुरु केशवस्य
जनार्दनस्यामितविक्रमस्य ।
यथा हि तस्यैव द्विजर्षभस्य
गतिं लभस्व पुरुषोत्तमस्य ॥ २१:३२॥

किमन्य भूयः कथयामि राजन्
यदस्ति कौतूहलमन्यशेषम् ।
पृच्छस्व मां तात यथेप्सितं ते
भविष्यभूतं भवतो यथेष्टम् ॥ २१:३३॥

जनमेजय उवाच।
कियन्ति कल्पानि गतानि पूर्वम्
भविष्यकल्पानि कियन्ति विप्र ।
एकैककल्पं कियदिन्द्रमुक्तम्
प्रवर्तमानादपि कीर्तयस्व ॥ २१:३४॥
वैशम्पायन उवाच।
परार्धकल्पं गत पूर्व राज्यम्
चतुर्दशैवेन्द्र नरेन्द्र कल्पम् ।
तथैव मन्वन्तर कल्पमेकम्
भविष्यकल्पं च परार्धमेव ॥ २१:३५॥

वराहकल्पः प्रथमो बभूव

31b गतः] $CK_{82}K_{10}E$; गता K_{07} • लोकं] $CK_{82}K_{07}E$; लोक K_{10} **31d** सनातनं] E ; सनातन C_{94} (top of akṣaras lost) $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$ • °क्षरस्य] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ××× C_{94} **32a** त्वमेव] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ×मेव C_{94} **32c** हि तस्यैव] $C_{94}C_{45}K_{07}E$; जितस्यैव $C_{02}K_{10}$, ⟨हि तस्यव⟩ (top of akṣaras lost) K_{82} **32d** लभस्व] $CK_{82}K_{10}E$; लभत्वं K_{07} **33a** किमन्य भू°] $C_{02}EK_{10}K_{07}$; किमन्यङ्गू° $C_{94}C_{45}K_{82}$ (unmetr.) • राजन्] $CK_{82}K_{10}E$; राजद् K_{07} **33d** भविष्य°] $CK_{82}E$; भवस्व° K_{10} , भवस्य K_{07} • भवतो] $CK_{82}K_{10}E$; भवते K_{07} • यथेष्टम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; यथेष्ट C_{02} **34** जनमेजय उवाच] $CK_{82}^{pc}K_{10}E$; omitted in K_{82}^{ac} , जयमेजय उवाच K_{07} **34a** कियन्ति] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; कियन्त E **34b** कियन्ति] $CK_{82}K_{10}E$; कियन्त K_{07} **34c** °कल्पं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °कल्प $C_{45}K_{82}$ **35** वैशम्पायन उवाच] $C_{94}C_{02}K_{82}E$; वेशनम्पायन उवाच C_{45} , ⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆⋆ K_{10} , वैशंपाराय उवाच K_{07} **35c** मन्वन्तरकल्पमेकम्] $CK_{82}^{pc}K_{10}$; मन्वरकल्पमेकम् K_{82}^{ac} , मण्वन्तरकल्पमेकं K_{07} , मन्वन्तरमेककल्पम् E **35d** कल्पं च परार्धमेव] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; क××××××× C_{94} , भूतञ्च परार्द्धतञ्च (eyeskip to to 21.33d)K_{10} **36a** बभूव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; बभू C_{45}

गताश्च मन्वन्तर षड् नरेन्द्र ।
चतुर्युगं सप्तति एकयुक्तं
मन्वन्तरा संख्यमुदाहरन्ति ॥ २१:३६॥
मन्वन्तराणां च चतुर्दशैव
कल्पस्य संख्या मुनयो वदन्ति ।
कल्पायुतश्चाह पितामहस्य
तथा च रात्रिं प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥ २१:३७॥

षड्लक्षकल्पेन तु मासमाहुस्
तद्द्वादशा वर्षमुदाहरन्ति ॥ २१:३८॥

तेनाब्देन परार्धकल्पगुणितं ब्रह्मायुरित्युच्यते
त्रैलोक्याधिपतिः प्रधानपुरुषो ब्रह्माप्यनित्यः स्मृतः ।
शेषं भूतचतुर्विधस्य नियतं जीवस्य किं शोच्यते
तस्मान्नास्ति जगत्सुसारविमलं मुक्त्वा शिवं शाश्वतम् ॥ २१:३९॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे कल्पनिर्णयो नामैकविंशतिमो ऽध्यायः॥

39d See the expression जगत्सुसार also in 1.1b

36b मन्वन्तर षड् नरेन्द्र] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_{07}$; मन्वरषट्नरेन्द्र C_{02} , मन्वन्तषट्नरेन्द्र K_{82}^{ac} , मन्वन्तरषट्नरेन्द्रः E **36c** °युगं] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °युग° E • एकयुक्तं] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; एकमुक्तं C_{45} **37a** मन्वन्तराणां च चतुर्दशैव] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}$; मन्वन्तराणान्तु चतुर्दशैव $C_{02}K_{10}$, omitted in E **37c** कल्पायुतश्चाह] $CK_{82}E$; ⋆⋆⋆⋆⋆ह K_{10} , कल्पायुतश्चाह K_{07} **37d** रात्रिं] $CK_{82}K_{07}E$; रात्रि K_{10} **38a** लक्षकल्पेन तु मासमाहुस्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; लक्षक×××××माहुस् C_{94} **38b** तद्द्वादशा व°] corr. ; तद्द्वादशा व° $C_{94}C_{45}K_{10}$, ततद्वादशा व° C_{02} , तद्द्वादशाद्व° K_{82} , तद्द्वादशाद्व° K_{07} , त्वद्द्वादशव° E **39a** °ब्देन] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °र्धेन E **39b** °पुरुषो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °पुरुषा C_{02} • °प्यनित्यः] $CK_{82}K_{10}E$; °पि नित्यः K_{07} **39c** नियतं] $CK_{82}K_{10}E$; नियितं K_{07} • किं] $CK_{82}K_{10}E$; कि K_{07} **39d** °विमलं मुक्त्वा] C_{02} ; °विरलं मुक्त्वा $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$, °विरलमुक्त्वा E **Colophon**: °विंशतिमो] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °विंशतितमो E • ऽध्यायः] $CK_{82}K_{10}E$; ध्याय K_{07}

[द्वाविंशो ऽध्यायः]

जनमेजय उवाच।
श्रुतो ऽथाब्जमुखाद्धर्मसारसंग्रहमुत्तमम्।
मधुरश्लक्ष्णवाणीभिः सम्यग्वेदार्थसंयुतम् ॥ २२:१॥
न्याययुक्तं महासारं गुह्यज्ञानमनुत्तरम्।
तृप्तो ऽस्मीहामृतं पीत्वा जन्ममृत्युरुजापहम् ॥ २२:२॥
प्रश्नमेकान्य पृच्छामि नामहेतुं तपोधन।
वर्णगोत्राश्रमं तस्माच्छ्रोतुमिच्छामि ते पुनः ॥ २२:३॥
वैशम्पायन उवाच।
शृणु राजन्नवहितो योगेन्द्रस्य महात्मनः।
आश्रमं वर्णजातीनां वक्ष्याम्येव नराधिप ॥ २२:४॥
हिमवद्दक्षिणे पार्श्वे मृगेन्द्रशिखरे नृप।
महेन्द्रपथगा नाम नदीतीरे नराधिप ॥ २२:५॥
तत्राश्रमपदं तस्य पुलिने सुमनोरमे।
वसति स्म महाभागस्तत्त्वपारगनिस्पृहः ॥ २२:६॥
शीलशौचसमाचारो जितद्वन्द्वो जितश्रमः।
जितमानभयक्रोधो जितसर्वपरिग्रहः ॥ २२:७॥

Testimonia for this chapter: C_{94} ff. 232r–234v, C_{45} ff. 233v–235r, C_{02} ff. 314r–317r, K_{82} ff. 39r–41v, K_{10} ff. 241v–243v, K_{07} ff. 247v–250r; C = C_{94}+ C_{45}+ C_{02}

1a श्रुतो ऽथाब्जमुखाद्धर्म°] em. ; श्रुतो वाब्जमुखाद्धर्मः C_{94} , श्रुतो वाब्जमुखोद्धर्मः C_{45} , श्रुतो वाब्जमुखा धर्मः C_{02} , श्रुतो चाब्जमुखाद्धर्मः K_{82}L , श्रुतो चाब्दमुखा धर्मः K_{10} , श्रुत्वा वाब्जमुखाद्धर्मः K_{07} , श्रुतो वा त्वन्मुखाद्धर्मः E **1c** °श्लक्ष्णवाणी°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; श्लक्ष्णणी° C_{94} , °श्लक्ष्यवानी° L , °श्लक्ष्णावाणी° E **2a** न्याययुक्तं महासारं] $C_{94}C_{02}K_{10}K_{07}$E ; न्यायमुक्तं महत्सारं C_{45} , न्याययुक्तं महत्सारं K_{82}L **2b** गुह्य°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$L ; गुह्यं E • °नुत्तरम्] $C_{94}K_{82}K_{10}$L ; °नुत्तमम् $C_{45}C_{02}K_{07}$, °नन्तरम् E **2cd** पीत्वा जन्म°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$LE ; ⟨पी⟩××न्म C_{94} **2d** °रुजा°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$LE ; °मुजा° C_{45} **3a** प्रश्न°] $CK_{82}K_{07}$LE ; प्रस्त° K_{10} • °कान्य] $CK_{10}K_{07}$; °कान्यत् K_{82} (unmetr.) , °कांन्यत् L (unmetr.) , °कोन्य E **3b** नाम°] $CK_{82}K_{10}$LE ; नाय° K_{07} • °हेतुं] $C_{94}C_{45}K_{82}$L ; °हेतु $C_{02}K_{10}K_{07}$E • °धन] $CK_{10}K_{07}$E ; °धनम् K_{82}L **3c** वर्ण°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$BL ; वर्णं E **4** उवाच] $CK_{82}K_{10}$LE ; ××× K_{07} **4a** राजन्न°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}$LE ; राजन° $C_{94}K_{10}$ **4ab** °वहितो योगेन्द्रस्य] $CK_{82}^{pc}K_{10}K_{07}$E ; °वहितो योगेन्द्र K_{82}^{ac} , °हितो योगन्द्रस्य L **4d** वक्ष्याम्येव] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$E ; वक्ष्यामेव $C_{45}K_{07}$L • °प] $CK_{82}K_{10}K_{07}$L ; °पः E **5b** मृगेन्द्र°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$LE ; ⟨मृ⟩×न्द्र° C_{94} • नृप] $CK_{82}K_{10}$; नृपः K_{07}LE **5c** महेन्द्र°] $CK_{82}K_{07}$E ; मृगेन्द्र° K_{10} , महिन्द्र° L **5d** °प] $CK_{82}K_{10}K_{07}$L ; °पः E **6b** पुलिने सु°] $C_{94}C_{45}K_{82}$; पुलिनेषु $C_{02}K_{10}K_{07}$E , पुलिने पु° L **6c** वसति] $CK_{82}K_{10}K_{07}$E ; वसन्ति L **6d** °पारग°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$LE ; °पार° C_{45} • °स्पृहः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$L ; °स्पृहाः E **7d** जित°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$LE ; जिज° C_{45}

सोमवंशप्रसूतास्ते क्षत्रिया द्विजतां गताः।
तपसा विनयाचारैर्विष्णुना द्विजकल्पिताः ॥ २२:८॥
अजिता नाम तत्पूर्वं कामक्रोधजितेन तु।
संकल्पस्तस्य राजेन्द्र कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ २२:९॥
अध्यात्मनगरस्फीतः अधिभूतजनाकुलः।
अधिदैवतसांनिध्यं दशायतन पञ्च च ॥ २२:१०॥
दशयज्ञव्रतं चीर्णं दशकामपराजितः।
नियमान्दश संश्रित्य दश वायव ऋत्विजः ॥ २२:११॥
दशाक्षरेण मन्त्रेण दशधर्मक्रियापदः।
दशसंयमदीप्ताग्नौ जिह्वातेजोदशेन्द्रियः ॥ २२:१२॥
दशयोगासनासीनो दशध्यानपरायणः।
बुद्धिर्वेदी मनो यूपः सोमपानो ऽमृताक्षरः ॥ २२:१३॥
दक्षिणाभय भूतेभ्यः पशुबन्ध स्वयंकृतः।
विनार्थं यज्ञमिष्ट्वा तु कालं च क्षपयत्यसौ।
अनर्थयज्ञं तं प्राहुर्मुनयस्तत्त्वदर्शिनः ॥ २२:१४॥
जनमेजय उवाच।
दशयज्ञमहं श्रोतुं देहि मां द्विजसत्तम।

---

10 Cf. 4.72: चतुरायतनं विप्र कथयिष्यामि तच्छृणु। करुणामुदितोपेक्षामैत्री चायातनं स्मृतम्॥ **11d** cf. 11.17ab: धारणाध्वर्युवत्कृत्वा प्राणायामश्च ऋत्विजः

8a सोम°] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; सोय° L • प्रसूतास्ते] $C_{45}C_{02}K_{10}K_{07}E$; प्र××× C_{94} , प्रसूतस्ते $K_{82}L$ **8b** क्षत्रिया] CK_{10} ; क्षत्रियो $K_{82}K_{07}LE$ • गताः] $CK_{10}E$; गतः $K_{82}K_{07}L$ **8c** °चारैर्वि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}LE$; °चारै वि° C_{02} **8d** द्विजकल्पिताः] E ; द्विजः कल्पितः CK_{07} (unmetr.) , द्विजकल्पितः $K_{82}K_{10}L$ **9a** पूर्वं] $CK_{10}K_{07}E$; पूर्व $K_{82}L$ **9c** संकल्पस्त] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; संकल्प त L **10ab** °स्फीतः अधि°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}LE$; °स्फीतरधि° C_{94} **10c** °सांनिध्यं] $C_{94}E$; सानैध्यं $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}L$, सान्नैध्यं K_{07} **10d** दशा°] $CK_{82}K_{10}K_{07}L$; देशा° E **11a** दशयज्ञव्रतं चीर्णं] $K_{82}K_{10}K_{07}L$; द⟨शयज्ञं⟩ ××श्चीर्णन् C_{94} , दशयज्ञव्रतचीर्णन् $C_{45}C_{02}$, दशयज्ञं व्रतं चीर्ण° E **11b** °पराजितः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}LE$; °पपराजितः C_{45} **11c** नियमान्दश] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; निमाया दश L^{ac} , नियमा दश L^{pc} **12b** °धर्मक्रियापदः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}LE$; °धर्मः क्रिपदः C_{02} **12c** °संयम°] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; °संशय° L • °दीप्ता°] $CK_{82}K_{07}L$; °दीप्तो K_{10} , °दीपा° E **12d** °दशे°] $CK_{82}K_{10}L$; °जिते° $K_{07}E$ **13a** °सनासीनो] $CK_{82}K_{10}K_{07}L$; समासीना E **13b** °यणः] $CK_{10}K_{07}E$; °यणाः $K_{82}L$ **13c** बुद्धिर्वेदी] $CK_{82}K_{10}L$; बुद्धि वेदी K_{07} , बुद्धिर्वेदि E **13d** °पानो ऽमृताक्षरः] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}L$; ×××××× C_{94} , °पानमृताक्षरः C_{02} , °दानमृताक्षरः E **14a** °भय] $CK_{82}K_{10}K_{07}L$; °ग्नय E **14a** °र्थं] $C_{94}C_{45}E$; °र्थे° $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}L$ **14b** कालं] $CK_{82}K_{10}K_{07}L$; कालाञ् E • क्षपयत्यसौ] $CK_{82}K_{07}L$; ⟨क्षपयत्यसौ⟩ K_{10} , क्षपयत्यसौः E **14cd** °यज्ञं तं प्राहुर्मुनयस्त°] $C_{94}C_{45}K_{10}K_{07}E$; °यज्ञ तं प्राहु मुनयस्त° C_{02} , °यज्ञन्तं प्राहुर्मुनय त° K_{82} , °यज्ञं प्राहुर्मुनय त° L **15a** °यज्ञमहं] $CK_{82}K_{10}K_{07}L^{pc}$; °यज्ञमिदं E **15b** मां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}LE$; मा C_{02} • °त्तम] $CK_{10}K_{07}E$; °त्तमः $K_{82}L$

दशकामदशध्यानं दशयोगदशाक्षरम् ॥ २२:१५॥
वैशम्पायन उवाच।
ब्रह्मदेवपितृयज्ञो यज्ञो भूतातिथेश्च ह।
जपो योगस्तपो ध्यानं स्वाध्यायश्च दश स्मृतः ॥ २२:१६॥
पत्नीपुत्रपशुभृत्यधनधान्ययशःश्रियः।
मान भोग दश राजन्दशकाम उदाहृतः ॥ २२:१७॥
मानसो यौगपद्यश्च संक्षिप्तश्च विशाम्पते।
विशाला नाम योगश्च ततो द्विकरणः स्मृतः ॥ २२:१८॥
रविः सोमो हुताशश्च स्फटिकाम्बरमेव च।
दशयोगासनासीनो नित्यमेव तपोधनः ॥ २२:१९॥
अनिरोधमनाः सूक्ष्मं ध्यायेद्योगः स मानसः।
प्राणायामैर्मनो रुद्ध्वा यौगपद्यः स उच्यते ॥ २२:२०॥

16b cf. Śatapathabrāhmana 11.5.6: अहरहर्भूतेभ्यो बलिं हरेत् तथैतम् भूतयज्ञं • Garuḍapurāṇa 1.50.71cd: भूतयज्ञः स वै ज्ञेयो भूतेभ्यो यस्त्वयं बलिः **18** cf. Dharmaputrikā 1.56: संक्षिप्ता प्रथमा ज्ञेया विशाला समनन्तरम्॥ ततो द्विकरणी चेति त्रिविधो योग उच्यते। **19ab** cf. Dharmaputikā 4:5cd: सूर्यचन्द्रहुताशार्चिःस्फाटिकाम्बरसन्निभाः **20ab** cf. Dharmaputrikā 1.54: अकृत्वा प्राणसंरोधं मनसैकेन केवलम्। ध्यायेत परमं सूक्ष्मं स योगो मानसः स्मृतः॥ **20cd** cf. Dharmaputrikā 1.55:संयम्य मनसा प्राणं प्राणायामैर्मनस्तथा। एवं ध्यायेत्परं सूक्ष्मं यौगपद्यः स उच्यते॥

15c °दशध्यानं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; °दशध्यान° $C_{02}E$, °दतध्यानन् L **15d** °क्षरम्] $C_{45}K_{10}K_{07}$; °क्षर× C_{94}, °क्षरः $C_{02}K_{82}LE$ **16** वैशम्पायन उवाच] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}LE$; ××××××वाच C_{94} **16a** °देव°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}LE$; °दैव° C_{45} • °यज्ञो] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °योज्ञो K_{07}, °यज्ञ $C_{02}L$ **16b** यज्ञो] $C_{94}C_{45}K_{82}L$; यज्ञ° $C_{02}K_{10}K_{07}E$ • °तिथेश्च ह] C_{45} ; °तिथिश्च ह $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}L$, °तिथिश्च यः E **16c** योगस्तपो ध्यानं] $CK_{10}K_{07}E$; योग××⟨धानं⟩ K_{82}, योग ⊔⊔ पानं L **16d** स्वाध्यायश्च] $CK_{10}K_{07}E$; ⟨साध्या⟩यश्च K_{82}, साधुतपश्च L **17a** °यशः°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}L$; °यश° $C_{02}E$ **17c** °भोग] $CK_{82}K_{10}K_{07}L$; °भोगं E **17d** °हृतः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}LE$; °हृतम् C_{45} **18a** यौगपद्यश्च] corr. ; यौगपद्यञ्च $C_{94}C_{45}K_{10}$, योगपद्यं च $C_{02}K_{82}K_{07}L$, योगपद्यश्च E **18b** °क्षिप्तश्च] E ; °क्सिप्तं च $CK_{82}K_{10}K_{07}L$ **18c** विशाला नाम योगश्च] E ; वि×××× योगञ्च C_{94}, विशाला नाम योगं च $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}L$ **18d** द्विकरणः] $C_{94}C_{45}K_{82}L$; विकरणः $C_{02}E$, द्विकरणी K_{10}, द्विकरण K_{07} **19a** रविः] C_{94} ; रवि° $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}LE$ **19b** स्फटिकाम्बर°] $CK_{10}K_{07}E$; स्फटिकां×र° K_{82}, स्फटिकांसत° L **19c** दशयोगासनासीनो] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; दशयोगसमासीनो C_{45}, देवयोगासतासीनो L, दशयोगासनासीनौ E **19d** °धनः] $C_{94}C_{45}K_{82}L$; °धन $C_{02}K_{10}K_{07}E$ **20a** अनिरोध°] $CK_{82}K_{10}K_{07}L$; अनिलाध° E • °मनाः] $CK_{82}K_{07}LE$; °मना K_{10} **20b** ध्यायेद्यो°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}L$; ध्यायो° C_{02}, ध्यानं यो° E **20c** °यामैर्म°] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}^{pc}LE$; °यामै म° C_{45}, °यामै म्म° C_{02}, °यामेर्म° K_{07}^{ac} • रुद्ध्वा] $CK_{82}K_{10}K_{07}L$; रुद्धा E **20d** यौग°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}^{pc}L$; योग° $C_{02}K_{10}K_{07}^{ac}E$

ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सर्वं स्थावरजङ्गमम्।
प्रलीयमानं ध्यायेत क्रमात्सूक्ष्मं विचिन्तयेत् ॥ २२:२१॥
संक्षिप्त एष आख्यातो विशालां छृणु तत्त्वतः।
ब्रह्मादिसूक्ष्मपर्यन्तं चिन्तयीत विचक्षणः ॥ २२:२२॥
संक्षिप्तां च विशालां च चिन्तयीत परस्परम्।
एषा द्विकरणी नाम योगस्य विधिरुच्यते ॥ २२:२३॥
देहमध्ये हृदि ज्ञेयं हृदिमध्ये तु पङ्कजम्।
पङ्कजस्य च मध्ये तु कर्णिकां विद्धि गोपते ॥ २२:२४॥
कर्णिकायास्तु मध्ये तु पञ्चबिन्दुं विदुर्बुधाः।
रविसोमशिखां चैव स्फटिकाम्बरमेव च ॥ २२:२५॥
रविमण्डलमध्ये तु भावयेच्चन्द्रमण्डलम्।
तस्य मध्ये शिखां ध्यायेन्निर्धूमज्वलनप्रभाम् ॥ २२:२६॥
अग्निमध्ये मणिं ध्यायेच्छुद्धधाराजलप्रभम्।

21ab ≈ Dharmaputrikā 1.57cd: ब्रह्मादिस्तम्भपर्यन्ताः सर्वे स्थावरजङ्गमाः **21cd** ≈ Dharmaputrikā 1.59ab: प्रलीयमानन्ध्यायेत क्रमाच्छून्यं भवेज्जगत् **22ab** cf. Dharmaputrikā 1.60ab: एष योगविधिः प्रोक्तः संक्षिप्तो नाम नामतः **23** ≈ Dharmaputrikā 1.62cd–63ab: एतौ संहारवर्गौ द्वौ पारम्पर्येण चिन्तयेत्॥ एषा द्विकरणी नाम योगस्य विधिरिष्यते। **25cd** cf. Dharmaputrikā 4.5cd: सूर्यचन्द्रप्रकाशार्चिस्फाटिकाम्बरसन्निभाः

---

21 (ब्रह्मादि° ... विचिन्तयेत्)] $CK_{82}K_{07}LE$; omitted in K_{10} **21a** °स्तम्ब°] $CK_{82}K_{07}E$; omitted in K_{10}, °स्तंभ° L • °पर्यन्तं] $C_{45}C_{02}K_{82}L$; °⟨द्विय⟩×° C_{94}, omitted in K_{10}, °पर्यन्त° $K_{07}E$ **21b** सर्वं] $C_{45}K_{82}$; ×× C_{94}, सर्व° $C_{02}K_{07}LE$, omitted in K_{10} **21c** प्रलीय°] $CK_{82}K_{07}E$; omitted in K_{10}, प्रणीय° L **21d** क्रमात्सू°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}LE$; क्रमा सू° C_{02}, omitted in K_{10} **22** (संक्षिप्त ... विचक्षणः)] $CK_{82}K_{07}LE$; omitted in K_{10} **22a** संक्षिप्त] $CK_{82}K_{07}E$; omitted in K_{10}, संक्षिप्तः L • एष] $CK_{82}K_{07}L$; omitted in K_{10}, एव E • आख्यातो] $C_{45}K_{07}$; आख्यातः $C_{94}C_{02}K_{82}LE$, omitted in K_{10} **22c** °सूक्ष्म°] $CK_{07}E$; °स्तंब° K_{82}, omitted in K_{10}, तव L • °पर्यन्तं] $CK_{82}L$; omitted in K_{10}, °पर्यन्त $K_{07}E$ **22d** चिन्तयीत] $C_{94}C^{pc}_{45}C_{02}K_{82}K_{07}LE$; omitted in K_{10}, चियीत C^{ac}_{45} **23** (संक्षिप्तां ... विधिरुच्यते)] $CK_{82}K_{07}LE$; omitted in K_{10} **23a** संक्षिप्तां] $C_{45}K_{07}$; संक्षिप्ता $C^{pc}_{94}C_{02}K_{82}LE$, omitted in $C^{ac}_{94}K_{10}$ • विशालां] $C^{pc}_{94}C_{45}K_{07}$; omitted in C^{ac}_{94}, विशाला $C_{02}K_{82}LE$, omitted in K_{10} **23c** द्वि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}L$; वि° $C_{02}E$, omitted in K_{10} **24a** ज्ञेयं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{07}E$; ज्ञेय $C_{02}L$, ज्ञे K^{ac}_{10}, ज्ञे× K^{pc}_{10} **24b** तु पङ्कजम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}LE$; ⟨तु⟩ प×× C_{94} **24c** पङ्कजस्य च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{07}E$; ×ङ्कजस्य च C_{94}, कङ्कस्य तु K_{10}, पन्कजंस्य च L **24d** कर्णिकां विद्धि गोपते] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}L$; कर्णिद्धिद्धि गोपते C_{02}, कर्णिकां च विंशापते E **25b** °बिन्दुं] $C_{94}K_{07}$; °बिन्दु $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}LE$ **25c** °शिखां] $C_{94}K_{82}L$; °शिखा $C_{45}C_{02}K_{10}K_{07}E$ **25d** स्फटि°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}LE$; स्फाटि° C_{45} **26b** भावयेच्चन्द्रमण्डलम्] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}LE$; भावये चन्द्रमण्डलः C_{02} **26c** °शिखां] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}L$; °शिखा $C_{02}E$ **27ab** मणिं ध्यायेच्छुद्ध°] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}LE$; ×××××× C_{94}, मनिं ध्यायेच्छुद्ध° C_{02} **27b** °धारा°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}L$; °धार° $C_{02}E$ • °प्रभम्] $C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}LE$; °प्रभाम् $C_{94}C_{45}$

तस्य मध्ये ऽम्बरं ध्यायेत्सुसूक्ष्मं शिवमव्ययम् ॥ २२:२७॥
दशयोगमिदं राजन्कथितं च मया तव।
दशध्यानं समासेन कीर्तितं शृणु तद्यथा ॥ २२:२८॥
घोषणी पिङ्गला चैव वैद्युती चन्द्रमालिनी।
चन्द्रा मनोऽनुगा चैव सुकृता च तथापरा ॥ २२:२९॥
सौम्या निरञ्जना चैव निरालम्बा च कीर्तिता।
सुपिषित्वाङ्गुलौ श्रोत्रे ध्वनिमाकर्णयेन्नरः ॥ २२:३०॥
तत्तदक्षरमाकर्ण्य अमृतत्वाय कल्प्यते।
पिङ्गलां तु शिखाधूमां ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितः ॥ २२:३१॥
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो निर्द्वन्द्वपदमाप्नुयात्।
वैद्युती तु निशामध्ये लक्षते ऽजमनामयम् ॥ २२:३२॥
पञ्चमाससदाभ्यासाद्दिव्यचक्षुर्भवेन्नरः।
बिन्दुमालां ततः पश्येत्तरुच्छायासमाश्रिताम् ॥ २२:३३॥
जात्यस्फटिकसंकाशं दृष्ट्वा मुच्यति बन्धनैः।
ध्यायेन्मनोऽनुगा नाम पक्ष्मीरापीड्य लोचने ॥ २२:३४॥
श्वेतपीतारुणं बिन्दुं दृष्ट्वा भूयो न जायते।

27c ऽम्बरं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; ऽम्बर C_{02}, बरं L, ऽक्षरं E **27d** सुसूक्ष्मं] $C_{02}K_{82}K_{07}$L ; सूक्ष्मं C_{94}, सुसूक्ष्म° C_{45}, ⟨स्व⟩सूक्ष्म° K_{10}, ससूक्ष्मं E **28c** °ध्यानं] $CK_{82}K_{07}$; °ध्यान K_{10}LE **29a** घोषणी] $CK_{82}K_{10}K_{07}$L ; घोषणा E **29b** वैद्युती] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$LE ; विद्युत C_{02}, विद्युती E **29c** चन्द्रा मनोऽनुगा] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$L ; चन्द्रा मनानुगा C_{94}, चन्द्रमनोनुगा C_{02}, चन्द्रो मनोऽनुगा E **29d** सुकृता च तथापरा] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{07}$L ; सुकृता तथापरा C_{45}, omitted in K_{10}, सुकृता च तथापर E **30a** सौम्या निरञ्जना चैव] $C_{45}C_{02}K_{82}$LE ; सौम्या निरञ्जना ×× C_{94}, omitted in K_{10}, सौम्या णिरञ्जना चैव K_{07} **30b** कीर्तिता] $CK_{82}K_{10}K_{07}$E ; कीर्तिताः L **30c** सुपिषित्वाङ्गुलौ] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; सु×षिचाङ्गुलौ C_{02}, सुपिथित्वाङ्गुलौ L, सुशिषि चाङ्गुलौ E **30d** °कर्णये°] K_{10} ; °कर्षये° $CK_{82}K_{07}$E, °कर्षय° L **31a** °कर्ण्यं] $CK_{10}K_{07}$LE ; °कण्ण्य K_{82} **31c** पिङ्गलांतु शिखाधूमां] $C_{94}C_{45}K_{10}$L ; पिङ्गला तु शिखाधूमं C_{02}E, पिङ्गलान्तु शिखाधूमां K_{82}, पिङ्गलान्तु शिखाधूमा K_{07} **31d** °तन्द्रितः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$E ; °तेन्द्रितः L **32a** विमुक्तः] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$LE ; विमुक्त C_{02} **32b** निर्द्वन्द्व°] CK_{07} ; निद्वन्द° $K_{82}K_{10}$L, निर्द्वन्द° E **32c** वैद्युती तु] $CK_{82}K_{10}K_{07}$E ; वैद्युतीन्त L **32d** लक्षते ऽजम°] C_{02}E ; लक्ष्ये तेजा° $C_{94}C_{45}$, लक्ष्यतेजा° $K_{82}K_{10}$L, लक्षतेज अ° K_{07} **33a** पञ्चमाससदा°] $C_{45}K_{82}K_{10}$L ; ⟨प⟩××ससदा° C_{94}, पञ्चमासस्सदा° C_{02}, पञ्चमाससमा° E, पञ्चमासं सदा° K_{07} **33ab** °साद्दि] $CK_{82}K_{10}$LE ; °सा दि° K_{07} **33b** °क्षुर्भवेन्न°] $C_{94}C_{45}K_{82}$E ; °क्षुर्भवे न° C_{02}, °क्षु भवेन्न° K_{10}L, °र्क्षु भवेन्न K_{07} **33c** ततः पश्येत्] $CK_{82}K_{10}K_{07}$L ; तु यः पश्येन् E **33d** तरुच्छाया°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$L ; नरच्छायां E • °श्रिताम्] CK_{10} ; °श्रिताः K_{82}L, °श्रितम् K_{07}E **34a** °कसंकाशं] $CK_{82}K_{10}K_{07}L^{pc}$E ; °संककाशं L^{pc} **34b** बन्धनैः] $C_{94}K_{82}K_{07}$; बन्धवैः C_{45}, बन्धनात् $C_{02}K_{10}$E, वंचनैः L **34d** पक्ष्मी°] CK_{82}L ; यक्ष्मी K_{10}, यक्ष्मो° K_{07}, पक्षी° E • लोचने] $C_{94}C_{45}K_{82}$L ; लोचनः K_{10}, लोचनैः C_{02}E, लोचनै K_{07}

मनोऽनुगादि षट्त्वेते ध्यानमुक्तं मया तव ॥ २२:३५॥

[परमाणुः]

अधुनान्यत्प्रवक्ष्यामि परमाणु चतुर्विधम्।
पार्थिवादिचतुर्भूतं यैर्व्याप्तं निखिलं जगत्।
लक्षणं तस्य राजेन्द्र शृणु वक्ष्यामि साम्प्रतम् ॥ २२:३६॥
पार्थिवोर्ध्वगतिः सूक्ष्मः परमाणु नराधिप।
प्रत्यक्षदर्शनं ध्यानं लक्षयेन्नियतं शुचिः ॥ २२:३७॥
मुच्यते सर्वपापेभ्यो राहुना चन्द्रमा यथा।
तेन यो ऽभ्यसते नित्यं स योगी भुवनेश्वरः ॥ २२:३८॥
अधोगति महाराज परमाणु जलोद्भवः।
अभ्यसेद्यदिदं राजन्सर्वपातकनाशनम् ॥ २२:३९॥
आग्नेयपरमाणूनि तिर्यगूर्ध्वगतिः स्मृता।
य इदं ध्यायते नित्यमुत्तमां गतिमाप्नुयात् ॥ २२:४०॥
वायव्यपरमाणूनि अधोर्ध्वतिर्यगास्मृता।
न स मुह्यति तं दृष्ट्वा वायुसम्भव भूपते ॥ २२:४१॥
चत्वार एते राजेन्द्र परमाणु निरीक्षते।
तेन सर्वमखैरिष्टं तेन तप्तं तपस्तथा ॥ २२:४२॥
तेन दत्ता मही कृत्स्ना सप्तसागरसंवृता।
सर्वतीर्थाभिषेकश्च सर्वव्रतक्रिया तथा ॥ २२:४३॥

35c °षट्त्वेते] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}L$; °षट्त्वेता C_{45} , °षड्भेन $C_{02}E$ **35d** °क्तं मया तव] $C_{02}K_{82}K_{07}L$ E ; ⟨क⟩×× तव C_{94} , °क्तं समासतः C_{45} , °क्त मया तव K_{10} **36b** °विधम्] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$ E ; °विधः C_{45} **36cd** °भूतं यैर्व्याप्तं] K_{82} ; °भूतं यैर्व्याप्तिन् C_{94} , °भूतं यै व्याप्तं $C_{45}C_{02}K_{10}$, °भूतं यै व्याप्त K_{07} , °भूतैर्यैर्व्याप्तं E **37a** पार्थिवोर्ध्व°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; पार्थिवोर्द्ध° E **37b** परमाणु नराधिप] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}$; परमाणु नराधिपः C_{02} , परमाणु नराधिनराधिप K_{82}^{ac} , परमानु नराधिप K_{10} , परमाणुर्नराधिप $K_{07}E$ **37c** प्रत्यक्षदर्शनं] $CK_{10}E$; प्रत्यक्षं दर्शनं $K_{82}K_{07}$ **37d** लक्षयेन्नियतं] $C_{94}K_{82}K_{10}K_{07}$; लक्षयेन्नियतः C_{45} , लक्षयेन्नियत C_{02} , लक्षयन्नियतः E **38a** सर्वपापेभ्यो] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⟨सर्वपापेभ्यो⟩ C_{94} **38b** राहुना] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⋆⋆ना C_{94} **38c** ऽभ्यसते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; लभ्यते C_{45} **38d** °श्वरः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °श्वर E **39b** परमाणु ज°] $CK_{82}K_{10}E$; परमानुर्ज° K_{07} **39c** अभ्यसेद्यदिदं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; अभ्यसेदिदं C_{02} **40a** आग्नेय°] $CK_{82}K_{07}E$; अग्नेय° K_{10} • °परमाणूनि] $CK_{82}K_{07}$; °परमानूनि K_{10} , परमाणुश्च E **40b** तिर्यगूर्ध्व°] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; तिर्यगूर्द्ध° E • °गतिः] $CK_{82}K_{07}E$; °मितिः K_{10} • स्मृता] $C_{94}K_{82}$; स्मृताः $C_{45}C_{02}K_{10}K_{07}E$ **40d** गतिमाप्नु°] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; फलमाप्नु° C_{45} **41a** वायव्यपरमाणूनि] $C_{45}K_{07}$; वाय⋆⋆रमाणूनि C_{94} , वायव्यं परमाणूनि $C_{02}K_{82}$, वायव्या परमाणूनि K_{10} , वायव्यं परमाणुश्च E **41b** °र्ध्वतिर्य°] $CK_{10}K_{07}E$; °र्ध्वन्तिर्य° K_{82} **42b** परमाणु निरीक्षते] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}$; परमाणुर् रीक्षते C_{45} , परमाणुं निरीक्षते K_{07} , परमाणुर्निरीक्षते E **42c** °मखैरि°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}E$; °मयैरि° C_{02} , °मखेरि° K_{07} **42d** तप्तं तपस्तथा] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}$; तप्तं तपन्तथा C_{02} , सप्तन्तपस्तथा K_{07} , तप्तन्तप्तं तथा E **43c** °भिषेकश्च] $CK_{10}K_{07}E$; °भिषेक K_{82}^{ac} , °भिषेकं च K_{82}^{pc}

अनेनैव विधानेन दशध्यानं नराधिप।
कुरुते अव्यवच्छिन्नं सर्वकामफलप्रदम् ॥ २२:४४॥

[दशाक्षरमन्त्रः]

दशाक्षरं महाराज योगीन्द्रस्य महात्मनः।
कथयामि समासेन शृणुष्वावहितो भव ॥ २२:४५॥
प्रणवादिस्वरा त्रीणि दीर्घबिन्दुसमायुतम्।
पञ्च पञ्च चवर्गे तु वायुबीजमधःस्थितम् ॥ २२:४६॥
त्रयोदशस्वरायुक्तं पञ्चमे परिकीर्तितम्।
पञ्चविंशतिमः षष्ठः अक्षरः परिकीर्तितः ॥ २२:४७॥
यादृशं पञ्चमे प्रोक्तं सप्तमे च प्रयोजयेत्।
आकारस्वरसंयुक्तं सर्वपातकनाशनम् ॥ २२:४८॥
प्रथमं पञ्चमे वर्गे तृतीयस्वरयोजितम्।
उत्तरेकारसंयुक्तं नवमं परिकीर्तितम् ॥ २२:४९॥
दशमः पुनरोंकारः मन्त्रश्रेष्ठो दशाक्षरः।
जपतो ध्यायतो वापि पार्थिवादिक्रमेण तु।
मुच्यते सो ऽपि संसारे संशयो नास्ति भूपते ॥ २२:५०॥

[आचारविधिः]

आचारमूलो धर्मस्तु धर्ममूलो जनार्दनः।
तेन सर्वजगद्व्याप्तं त्रैलोक्यं सचराचरं ॥ २२:५१॥
आचाराल्लभतीह आयुरतुलमक्षप्यवित्तं तथा
आचारात्सुतमीप्सितं च लभते श्रीकीर्तिप्रज्ञायशः ।
आचाराल्लभते च लक्ष्मिममतुलां ख्यातिं तथैवोत्तमाम्

44a अनेनैव विधानेन] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; अ⋆××××धानेन C_{94} **44c** °च्छिन्नं] $CK_{82}K_{07}E$; °च्छिन्न K_{10} **45a** दशाक्षरं] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; दशाक्षर° $C_{02}E$ **46a** त्रीणि] $CK_{82}K_{10}E$; त्रीनि K_{07} **46c** पञ्च पञ्च] $CK_{82}K_{10}K_{07}E$; पञ्च⋆⋆ E • तु] $CK_{82}K_{07}E$; च K_{10} **46d** °धःस्थितम्] $CK_{10}K_{07}$; °धस्थितं $K_{82}E$ **47a** त्रयोदश°] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}E$; ×योदश° $C_{94}K_{07}$ • °युक्तं] $CK_{82}K_{10}E$; °युक्त K_{07} **47b** पञ्चमे] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; पञ्चम E **47c** षष्ठः] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; षष्ठ E **48a** पञ्चमे] $C_{45}K_{82}K_{07}$; पञ्चमेः $C_{94}C_{02}K_{10}$, पञ्चमः E **48c** आकार°] $C_{94}C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}$; अकार° $C_{02}E$ **49c** उत्तरेकारसंयुक्तं] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}$; उत्तरेका××⋆⋆ C_{94}, उक्तरेकारसंयुक्तं E **49b** नवमं परिकीर्तितम्] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ⋆⋆××रिकीर्तितम् C_{94} **50a** °कारः] $C_{94}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; °कारौ C_{45} **50a** संसारे] $CK_{10}K_{07}E$; संसार K_{82} **52a** आचाराल्लभतीह] $C_{45}K_{82}K_{10}K_{07}E$; ××××भतीह C_{94}, आचारा लभतीह C_{02} • °मक्षप्यवित्तं तथा] $CK_{82}K_{10}K_{07}$; °मैश्वर्य्यवित्तन्तथा E **52b** आचारात्सुतमीप्सितं च] $C_{45}C_{02}K_{82}K_{10}K_{07}E$; आचारात्सु⟨तमीप्सित⟩× C_{94} • श्रीकीर्तिप्रज्ञायशः] $C_{94}C_{45}K_{82}^{pc}K_{10}K_{07}E$; श्रीकीर्तिप्रज्ञां यशः C_{02}, omitted in K_{82}^{ac} **52c** आचाराल्लभते] $CK_{82}^{pc}K_{10}K_{07}E$; omitted in K_{82}^{ac} • लक्ष्मिममतुलां] $C_{45}C_{02}$; लतुलं C_{94}, लक्ष्मिममतुलं $K_{82}K_{10}E$, ⋆क्ष्मिममतुलं K_{07} • °त्तमाम्] $C_{45}C_{02}K_{82}$; °त्तमम् $C_{94}K_{10}K_{07}E$

आचारादिह मन्त्रधर्मपरमं प्राप्नोति निःसंशयम् ॥ २२:५२॥

जनमेजय उवाच।
आचारात्प्रभवानुसंशकथितं सुश्लिष्टधर्माकरम्
आचारात्कतिवंश कीर्तय पुनस्तृप्तिर्न मे जायते ।
सर्वज्ञः त्वमहं शृणोमि वरदं किञ्चिन्न मे शाश्वतम्
तन्मे कीर्तय धर्मसारशुभदमाचारमूलाश्रयम् ॥ २२:५३॥

वैशम्पायन उवाच।
नित्यं नम्रशिरोद्विजातिगुरुषु शुश्रूषणं देवता
तिष्ठेताचमनेन चाशनकरं वामास्थिनानोददे ।
सूर्याग्निशशिबन्धुरार्यपुरतः कुर्यान्न चावश्यकम्
शस्ये भस्मनि गोव्रजे द्विज जलं कुर्यान्न चार्कं नरः ॥ २२:५४॥

पादेनाग्निजलं स्पृशेन्न च गुरुं पादेन पादं तथा
शौचं कार्य जलादिना च नियतं नाधो जलं कारयेत् ।
कुर्यान्नित्यभिवादनं द्विजगुरोर्मातापितृदेवताम्
एताचारविधिः समासनियमस्तुभ्यं मया कीर्तितम् ॥ २२:५५॥

[स्त्रियः]

जनमेजय उवाच।
स्त्रीणां किं प्रियमस्ति तद्वद विभो संसारसारस्त्रियाम्
किं सद्भाव न वेद्मि तस्य विषये किं द्वेष्य किं तात्प्रियम् ।
पश्यामि न च तस्य गर्भकलया प्राप्नोति निःसंशयम्
मायाजालसहस्रगापि युवती कुर्वन्ति भर्ता प्रियम् ॥ २२:५६॥
वैशम्पायन उवाच।
राजन्किं प्रियमस्ति अर्थपरतः पश्यामि नान्यन्नृपे

52d आचारादिह] $CK_{82}K_{07}E$; आचारादिषु K_{10} • °परमं] $CK_{82}K_{10}E$; °परम K_{07} • °संशयम्] $CK_{07}E$; °संशयः $K_{82}K_{10}$ **53a** °संशकथितं सुश्लिष्ट°] C_{45} ; °संश××××श्लिष्ट C_{94} , °संसयथितं सुश्लिष्व° C_{02} , °सङ्गकथितं सुश्लिष्ट° E **53b** °तिवंश] $C_{94}C_{45}$; °थिवंस C_{02} , °तिधाऽङ्ग E • पुनस्तृप्तिर्न] $C_{94}C_{45}E$; पुनस्तृप्ति न्न C_{02} **53c** °ज्ञः] $C_{94}C_{45}E$; °ज्ञ C_{02} • किञ्चिन्न] $C_{02}E$; किञ्चन C_{94} , किञ्चान् C_{45} **53d** °सारशुभदमा°] $C_{94}C_{45}E$; °साभदं C_{02} **54a** देवता] C_{45} ; देव⋆ C_{94} , दैवता C_{02} , दैवतम् E **54b** तिष्ठेताचमनेन] $C_{45}C_{02}$; ××ताचमनेन C_{94} , तिष्ठेनाचमनेन E • वामास्थिनानोददे] $C_{94}C_{45}$; वामास्थिनानोओदरे C_{02} , वामास्थि मानादरम् E **54c** बन्धुरार्यपुरतः] E ; बन्धु आर्यपुरुतः C_{94} , बन्धु आर्यपुरतः $C_{45}C_{02}$ **54d** भस्मनि गोव्रजे] $C_{94}C_{02}E$; ⟨भस्मनि गोव्र⟩जे C_{45} **55a** °ग्निजलं] $C_{94}C_{02}E$; °ग्निं जलं C_{45} **55b** जलं कारयेत्] $C_{45}C_{02}E$; ××××× C_{94} • नियतं] $C_{94}C_{45}E$; निनियतं C_{02} **55c** °वादनं] $C_{94}C_{02}E$; °वादं न C_{45} • °पितृदेवताम्] C ; °पित्रृद्दैवतम् E **55d** समास°] $C_{94}C_{02}E$; समा° C_{45}

पुत्रार्थैकप्रयोजनं युवतयः स्वायम्भुवोक्तामरैः ।
कान्ता नित्यकला प्रवर्तनकरी धर्मसखाया सती
माया वापि करोति सद्य मनुजात्यक्तान्य वा सेवते ॥ २२:५७॥
स्त्रीसङ्गं परिवर्जयेन्नरपते आयासदं दुःखदम्
मृत्युद्वारभयाकरं विषगृहमापत्सुघोरालयम् ।
अग्निर्मारुतमत्तवारणसम तस्यानुगामी सदा
स्त्रीहेतोर्हतरावणस्त्रिदशप इन्द्रो ऽपि विस्थापितः ॥ २२:५८॥
स्त्रीहेतोरपि चन्द्रमास्त्रिभुवने धिक्तां गतश्चामरो
दण्डक्षो हतराष्ट्रपौरसहितः किं भूय वक्ष्याम्यहम् ॥ २२:५९॥
[विप्र-मुनि-भिक्षु-निर्ग्रन्थि-परिव्राजक-र्ष्यादयः]
जनमेजय उवाच।
विप्रे कीदृशलक्षणं भवति भो कीदृग्मुनिश्चोच्यते
तेनार्थेन भवेत भिक्षु भगवन्निग्रन्थि को वा द्विज ।
केनार्थेन भवेद्विजेन्द्र भगवन्ज्ञेयः परिव्राजकः
! ज्ञेयाः किमृषयश्च लक्षण मुनेरिच्छामि ज्ञातुं पुनः ॥ २२:६०॥
वैशम्पायन उवाच।
सत्यं शौचमहिंसता दमशमौ भूतानुकम्पी सदा
आत्मारामजितो स्वधर्मनिरतः सत्त्वस्थ नित्यं मनः ।
कामक्रोधयमस्वदारनिरतः संत्यज्य लोभः शनैः
एवं यः कुरुते द्विजातिसुवरः शूद्रो ऽपि यः संयमी ॥ २२:६१॥
तस्माच्छद्मकवर्जितः स भगवान्संसारभीभिद्यकः
यत्तत्स्थानपरं व्रजन्ति पुरुषाः तस्मात्परिव्राजकः ।
ग्रन्थिदारसुतं धनंश्च विरति निर्ग्रन्थिक सोच्यते
रम्यन्ते ऋषिराश्रमे धृतिमनस्तस्मादृषिः सोच्यते ॥ २२:६२॥
कायवाङ्मनदण्डतत्परतरस्ते दण्डिकरूच्यते
सद्धर्मश्रवणं वदन्ति श्रवणः सद्धर्मब्रह्माक्षरः ।
पाशप्रक्षिपतं पशुत्वसकलं पाशूपतास्ते स्मृताः
विप्रे पाशुपतादिभिक्षुसकलं पृष्टो ऽस्म्यहं लक्षणम् ॥ २२:६३॥
सर्वं तत्कथितो ऽसि लक्षण मया सन्धिश्चनिर्नाशनम्
प्रज्ञासंग्रहशीतवर्धनपरं संसारनिर्मूलनम् ।

एतज्ज्ञानपरं प्रबोधमतुलं नित्यं शिवं धार्यते ॥ २२:६४॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे द्वाविंशतितमो ऽध्यायः॥

[२३ निद्रोत्पत्तिः]

जनमेजय उवाच।
देवानां दानवानां च उत्तरारणिमेव च।
विद्विषन्ति च ते ऽन्योन्यं कारणं तस्य कीर्तय ॥ २३:१॥
वैशम्पायन उवाच।
पापपुण्यस्वभावाभ्यां देवदैत्यस्य भूपते।
धर्मपक्षस्मृतो देवो दानवो ऽधर्मपक्षतः ॥ २३:२॥
हेतुना तेन राजेन्द्र अन्योन्यं विद्विषन्ति ते।
देवद्वेष्टासुराः सर्वे विबुधाश्चासुरद्विषः ॥ २३:३॥

[धर्माधर्मविपक्षता]

धर्माधर्मविपक्षतां शृणु परां भूतानुकम्पोदयाम्
सत्यं शौचमहिंसता दमशमो निर्मानमीर्ष्यारुषा ।
तृष्णालोभरतस्य कामविषयः सर्वेन्द्रियाणां जयः
आध्यात्मेषु रतिः प्रसन्नमनसो निर्द्वन्द्वसर्वालयः ॥ २३:४॥

पापोपेक्षणशश्वपुण्यमुदितो दीनेषु कारुण्यता
दानं शीलधृतिक्षमाजपतपः स्वाध्यायमौने रतिः ।
योगाभ्यासरतिर्दिवौकसगणे ज्ञाने च सांख्ये तथा
अक्रोधार्जवतेजयज्ञमभयं संतोष अद्रोहता ॥ २३:५॥

त्यागो मार्दवह्रीरचापलरतिर्न्यासाभिमानो ग्रहात्
मैत्रीभावसदारपैशुनमतिर्ब्राह्मण्यश्रद्धान्वितः ।
एताचार सदा नरेन्द्र विबुधाः संक्षेपतः कीर्तिताः
दैत्यानां शृणु कीर्तये स्ववहितो ऽसम्भाव्य तेषां निजम् ॥ २३:६॥

1ab दानवानां च उत्तरारणिमेव] K_{82}E ; दा××××××णिमेव C_{94} **1d** तस्य] C_{94}E ; त⟨स्य⟩ K_{82} **2c** धर्मपक्ष°] K_{82} ; धर्मे पक्षः C_{94}, धर्मपक्षः E ● देवो] $C_{94}K_{82}$; देवा E **2d** ऽधर्म°] E ; दर्प्प° C_{94}, दर्प° K_{82} **3c** देवद्वेष्टासुराः सर्वे] em. ; देवद्वेष्टासुरः सर्वे K_{82}E, ⟨दे⟩वद्वे⟨ष्टा⟩सुरस् ×× C_{94} **3d** विबुधाश्] K_{82}E ; ××धाश् C_{94} **4a** °विपक्षतां] E ; °विवक्षतां $C_{94}K_{82}$ ● °कम्पोदयाम्] $C_{94}K_{82}$; °कम्पादयाम् E **4b** ईर्षा°] $C_{94}K_{82}$; ईर्ष्या° E **4d** प्रसन्नमनसो निर्द्वन्द्व°] K_{82}E ; प्रसन्न××××× C_{94} **5a** पापो°] $C_{94}K_{82}$; पापा° E ● °शश्व°] $C_{94}K_{82}$; °शश्व° E **5c** योगाभ्यासरतिर्दिवौकस°] C_{94} ; योगाभ्यासरतिदिवौकस° K_{82} (unmetr.), योगभ्यासरतिदिवैकस° E (unmetr.) **5d** °भयं] E ; °भयस् C_{94}, °भयः K_{82} **6a** °ह्रीरचापलरतिन्यासा°] K_{82}E ; ⟨ह्री⟩××××रतिर्न्यासा° C_{94} **6b** °न्वितः] K_{82} ; °न्विता C_{94}E **6c** कीर्तिताः] $C_{94}K_{82}$; कीर्तितः E **6d** दैत्यानां] K_{82}E ; दैत्याना C_{94} ● कीर्तये] C_{94}E ; कीर्तय K_{82} ● स्ववहितो] C_{94} ; स्ववहिसं K_{82}, त्ववहितो E ● निजम्] C_{94} E ; निजः K_{82}

दैत्याः पापरतिस्वभावचपला निर्लज्जदर्पालसाः
कामक्रोधवशाः सुदुष्टमनसस्तृष्णाधिका निर्दयाः ।
शौचाचारविवर्जिता गुरुगिरान्नानित्य कुर्युः क्रियाः
जीवाकर्षणजीवनः प्रतिदिनं मोहान्धरागान्विताः ॥ २३:७॥

निद्रा नित्य दिवा प्रसक्तमशुचिः सूर्योदये सुप्यते
आशापाशशतैर्निबद्धहृदयो हृत्वा परस्वं पुनः ।
मात्सर्यात्परपाकभेदनिरतो मूलस्य दुष्पूरता
! नास्तीकत्वपराङ्गनास्वभिरत उत्कोचकामः सदा ॥ २३:८॥

देवब्राह्मण विद्विषन्ति सततं लोभाच्च कार्यक्रिया
धर्मं दूषयते च मूढमनसा आर्यं च तीर्थं तथा ।
हन्तव्यान्यहताश्च मन्यबहवो विस्फूर्जितमद्रुवन्
दैत्यानां कथितं च चिह्न कतिचित्सद्भावतः कीर्तितम् ॥ २३:९॥

मर्त्येष्वेव नरेन्द्र मानुषमभूद्देवासुराणां नृपः
यो यं प्रोक्तः स्वभावतामुभयतो मानुष्यलोके तथा ।
यन्मे पृच्छितवान्नरेन्द्र कथितं यत्त्वं पुरा गोपितम्
विद्वेषोभयकारणं नरपते किं भूय वक्ष्याम्यहम् ॥ २३:१०॥

[निद्रोत्पत्तिः]

जनमेजय उवाच।
अस्ति कौतूहलं चान्यं पृच्छामि त्वां द्विजोत्तम।
कथं निद्रा समुत्पन्ना सर्वभूतविमोहनी ॥ २३:११॥
रात्रौ प्रजायते कस्माद्दिवा कस्मान्न जायते।
कस्माच्च कुरुते जन्तोर्निद्रा नेत्रप्रमीलनम्।
एतन्मे संशयं छिन्धि सर्वज्ञो ऽसि द्विजोत्तम ॥ २३:१२॥
वैशम्पायन उवाच।
देवी ह्येषा महाभागा निद्रा नेत्राश्रया नृणाम्।

7a दैत्याः] C_{94} ; दैत्या $K_{82}E$ **7b** कामक्रोधवशाः] $K_{82}E$; ⋆××××शास् C_{94} **7d** जीवाकर्षण°] $C_{94}K_{82}$; नैवाकर्षण° E **8b** हृत्वा परस्वं पुनः] $K_{82}E$; ह्र×××××नः C_{94} **8c** मात्सर्या] $C_{94}K_{82}$; मांसर्या° E **8d** °पराङ्गनास्वभिरत] C_{94} ; °पराङ्गनास्त्वभिरत K_{82}, °पराङ्गनाप्यभिरतो E • उत्कोच°] $C_{94}K_{82}$; उक्ता च E **9c** °हताश्] C_{94} ; °हतांश् K_{82}, °हतां E • मन्य°] $C_{94}K_{82}$; यन्य E • विस्फूर्जितमद्रुवन्] K_{82} ; विस्फुर्ज्जिते नक्रवत् E, वि××××द्रुवन् C_{94} **9d** कथितं] $C_{94}K_{82}$; कथितश् E **10b** °लोके] $C_{94}K_{82}$; °लोकन् E **10c** पृच्छितवान्] $K_{82}E$; पृच्छितवा C_{94} **10d** विद्वेषोभयकारणं नरपते किं] $K_{82}E$; वि×द्वेषोभय×××××पते कि C_{94} **11a** कौतूहलं] C_{94} K_{82} ; कौतुहलंश् E **11d** °मोहनी] $C_{94}^{pc}K_{82}E$; °मोहिनी C_{94}^{ac} **12c** जन्तोर्] $C_{94}K_{82}$; जन्तो E **12f** सर्वज्ञो ऽसि] $K_{82}E$; ×××× C_{94} **13b** °श्रया] $C_{94}K_{82}$; °श्रयो E

तस्या वशं गतं सर्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ २३:१३॥
सदेवदानवगणा गन्धर्वोरगराक्षसाः।
यक्षभूतपिशाचाश्च पशुपक्षिसरीसृपाः ॥ २३:१४॥
गुह्यकाश्च मृगा नागा किंनरा जलजोरगाः।
निद्रावशगताः सर्वे पाप्मना त्वभिलङ्घिताः ॥ २३:१५॥
देवदानवकर्मान्ते तस्मिन्नमृतसम्भवे।
मन्दरोत्थापने विष्णुर्देवासुरसमागमे ॥ २३:१६॥
जायते विग्रहे त्वेषा कृते ह्यमृतमन्थने।
रजस्तमश्चासुरं वै सत्त्वं देवकृतैः शुभैः ॥ २३:१७॥
ततः सत्त्वमयी देवी रजस्तमनिवासिनी।
क्रोधजा वै स्थिता मध्ये देवदानवपक्षयोः ॥ २३:१८॥
तामद्भुतमयीं दृष्ट्वा विस्मिता देवदानवाः।
तस्याः प्रभावाभिहता दुद्रुवस्ते दिशो दश ॥ २३:१९॥
तत्र पीताम्बरधरो विष्णुरेकस्तु तिष्ठति।
साभिगत्वा विशालाक्षी नारायणमथाब्रवीत् ॥ २३:२०॥
देवदानवनाथस्त्वं त्वयि सर्वं प्रतिष्ठितम्।
देहि देव ममावासं यत्राहं निवसे सुखम् ॥ २३:२१॥
ततो नारायणस्तुष्टस्तां देवीं प्रत्यभाषत।
शरीरे मम वस्तव्यं विष्णुरेनामथाब्रवीत् ॥ २३:२२॥
ततस्तां वैष्णवं तेजः पाप्मना समतिष्ठत।
ततः शेते स वैकुण्ठः पाप्मना त्वभिलङ्घितः ॥ २३:२३॥
तस्मिन्शयाने वित्रस्ता देवासुरगणास्तथा।
ऊचुस्ते परमोद्विग्नाः शयानं विष्णुमच्युतम् ॥ २३:२४॥
त्रातारं नाभिगच्छाम उत्तिष्ठोत्तिष्ठ केशव।
ततः शङ्खगदापाणिरुत्तिष्ठत महाभुजः ॥ २३:२५॥

14a °दानव°] C_{94}E ; °दानवा° K_{82} **14d** °सरीसृपाः] $C_{94}K_{82}$; °शरीसृपः E **15a** गुह्यकाश्च] em. ; गुह्यकश्च E, गुह्यवस्त्र° $C_{94}K_{82}$ • नागाः] $C_{94}K_{82}$; नागा E **15b** किंनरा जलजोरगाः] em. ; किंनरा जलजा नगाः K_{82}E, किन्न××××गाः C_{94} **16a** °कर्मान्ते] $C_{94}K_{82}$; °कर्मात्ते E **16b** °मृत°] $C_{94}K_{82}$; °नृत° E **16c** °त्थापने] E ; °त्पादने $C_{94}K_{82}$ **18ab** सत्त्वमयी देवी रजस्तमसि वासिनी] K_{82} ; सत्त्वमयी ⟨दे⟩××××मसि वासिनी C_{94}, सत्त्वमयी देवी रजस्तमनिवासिनी E **19a** °भुत°] $C_{94}K_{82}$; °भूत° E **19d** दश] $C_{94}K_{82}$; दशः E **20a** पीता°] $C_{94}K_{82}$; पिता° E **20c** साभि°] $C_{94}K_{82}$; सोभि° E **20d** °ब्रवीत्] K_{82}E ; °⟨ब्र⟩× C_{94} **21a** देव°] K_{82}E ; ×× C_{94} **21b** सर्वं] $C_{94}K_{82}$; सर्व° E **22c** वस्तव्यं] E ; वास्तव्यम् $C_{94}K_{82}$ **23a** वैष्णवं] $C_{94}K_{82}$; विष्णुवत् E **23d** पाप्मना त्वभिलङ्घितः] K_{82} ; पाप्मना त्वभिलङ्घिताः E, पाप्म××××घितः C_{94} **24a** तस्मिन्] C_{94}E ; तस्मि K_{82}

उत्थितश्च विशालाक्षः पाप्मना तस्य पृष्ठतः।
ततः सा विग्रहवती स्थिता नारायणालये ॥ २३:२६॥
विष्णुर्देवासुरगणानिदं वचनमब्रवीत्।
अस्माकं वै शरीरेषु इयं पाप्मा विनिःसृता ॥ २३:२७॥
एषाभिसत्त्वारसता सत्येन भगिनी मम।
विश्रुतां त्रिषु लोकेषु तां पूजयथ मां यथा ॥ २३:२८॥
ततो देवासुरगणाः सप्तलोकाः समानुषाः।
विभक्ता वैष्णवी पाप्मा तेषु सर्वेषु देवता ॥ २३:२९॥
पर्वतेष्वथ वृक्षेषु सागरेषु सरित्सु च।
ततो निद्रावशगतं जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ २३:३०॥
एषोत्पत्तिश्च निद्राया यथा वसति तच्छृणु।
त्रीणि स्थानानि यस्या वै शरीरेषु शरीरिणाम् ॥ २३:३१॥
श्लेष्मपित्तानिलस्थाने त्रीणि पक्षाणि वासिनः।
तमः श्लेष्माश्रया निद्रा रजोनिद्रा तु वातिका ॥ २३:३२॥
पित्ताश्रयां स्मृतां निद्रां सात्त्विकां विद्धि भूपते।
आदित्यप्रभवं तेजस्तस्मिन्सत्त्वं प्रतिष्ठति ॥ २३:३३॥
निद्रा दिवा न भवति तस्मात्सत्त्वगुणात्मिका।
यस्मात्सोमोऽवा निद्रा तमांसि च रजांसि च ॥ २३:३४॥
तस्माद्रात्रौ भवेन्निद्रा तामसी हरजात्मिका।
यदा हि सर्वाङ्गगतौ श्रोतांसि प्रतिपद्यते ॥ २३:३५॥
रजस्तमश्च नियतस्तदा निद्रा प्रवर्तते।
तमस्यूर्ध्वगतश्रोतो ह्यक्षिपक्ष्मासमाश्रिता ॥ २३:३६॥
तमः प्रवर्तते जन्तोस्ततस्त्वक्ष्णोर्निमीलनम्।
नासाक्षिकर्णश्रोतांसि प्रयुज्यन्ते कफेन तु ॥ २३:३७॥

26a उत्थित°] $C_{94}K_{82}$; उत्तिष्ठ° E • विशालाक्षः] $C_{94}K_{82}$; विशालाक्षिः E **26c** ततः सा विग्रहवती] K_{82}E ; तत××××⟨व⟩ती C_{94} **27a** विष्णुर्] C_{94}E ; विष्णु K_{82} • °गणान्] C_{94}E ; °गणा K_{82} **27d** विनिःसृता] em. ; विनिसृता $C_{94}K_{82}$E (unmetr.) **28a** एषाभिसत्त्वारसता] C_{94} ; एषातिसत्वानसता K_{82}, एषातिसत्त्वामसती E **28c** °श्रुतां] C_{94} ; °श्रुता K_{82}, °श्रुतो E **29b** °लोकाः समानुषाः] K_{82}E ; °⟨लो⟩×××नुषाः C_{94} **32ab** °निलस्थाने त्रीणि] E ; °निलस्थान त्रीणि K_{82}, नि××××णि C_{94} **32b** पक्षाणि] C_{94} ; पक्षा नि° K_{82}E **32c** तमः] $C_{94}K_{82}$; तम° E **32d** निद्रा तु] $C_{94}K_{82}$; निद्राति° E **33a** स्मृतां] C_{94}E ; स्मृता K_{82} **33d** सत्त्वं प्रतिष्ठति] $C_{94}K_{82}$; सर्व प्रतिष्ठितं E **34c** यस्मा°] $C_{94}K_{82}$; तस्मा° E **34d** तमांसि च रजांसि च] K_{82} E ; त⟨मां⟩सि च ⟨र⟩××× C_{94} **35a** भवेन्] C_{94}E ; भवन् K_{82} **35c** सर्वा°] K_{82}E ; सत्वा° C_{94} **36a** नियतस्] $C_{94}K_{82}$; नियतंस् E **36c** °गतश्रोतो] $C_{94}K_{82}$; °गते श्रोत्रो E **36d** ह्यक्षि°] C_{94} K_{82} ; ह्याक्षि° E **37ab** जन्तोस्तत°] $C_{94}K_{82}$; जन्तो तम° E **37b** त्वक्ष्णोर्नि°] C_{94} ; त्वक्ष्णो नि° K_{82}E **37c** °श्रोतांसि] K_{82}E ; श्रो⟨ता⟩× C_{94} **37d** प्रयुज्यन्ते कफेन] K_{82}E ; ×××××फेन C_{94}

हृदयं मुह्यते चापि तमसा चावृतं मनः।
स्पर्शं न वेदयत्येव न शृणोति न पश्यति ॥ २३:३८॥
नोच्छ्वासयति नासाभ्यां विवृताक्षिमुखो नरः।
एषा नृणामन्तकरी निद्रा वै तामसी स्मृता ॥ २३:३९॥
अकर्मण्यप्रवृत्तिश्च मृतवत्स्वपते क्षितौ।
निद्रोत्पत्तिं विकारं च कथितो ऽस्मि नराधिप।
तस्मान्निद्रां न सेवेत तमोमोहप्रवर्धनीम् ॥ २३:४०॥

॥ इति वृषसारसंग्रहे निद्रोत्पत्तिस्त्रयोविंशतिमो ऽध्यायः॥

39b °मुखो नरः] $C_{94}K_{82}$; °मुखेन च E **39c** °न्तकरी] $K_{82}E$; °नकरी C_{94} **40a** °त्पत्तिं विकारं च] K_{82} ; °त्पत्तिं विकारश्च E, °त्प⟨त्ति⟩×××× C_{94} **40d** °वर्धनीम्] C_{94} ; °वर्धनी $K_{82}E$
Colophon: °विंशतिमो] $C_{94}K_{82}$; °विंशतितमो E

[२४ शास्त्रवर्णनम्]

जनमेजय उवाच।
देवानां दानवानां च वैषम्यानि श्रुतानि मे।
निद्रासम्भवमाश्चर्यं त्वत्प्रसादेन वेदितम् ॥ २४:१॥
त्रैलोक्यविस्तरायामं श्रोतुमिच्छामि भो द्विज।
कस्मिंश्चिन्नरकं ज्ञेयं पातालं च द्विजोत्तम ॥ २४:२॥
सप्तद्वीपं समिच्छामि सप्तसागरमेव च।
मेरुमूर्धं च विप्रेन्द्र देवालयं निबोध माम् ॥ २४:३॥

[त्रैलोक्यं नरकाणि च]

वैशम्पायन उवाच।
शृणु संक्षेपतो राजन्त्रैलोक्यायामविस्तरम्।
कालाग्निः प्रथमो ज्ञेयः सर्वाधस्तान्नरेश्वर ॥ २४:४॥
तस्योपरि नृपश्रेष्ठ ज्ञेया नरककोटयः।
रौरवादि अवीच्यन्तं यातनास्थानमुच्यते ॥ २४:५॥

[सप्त पातालाः]

उपरिष्टात्तु विज्ञेयाः पातालाः सप्त एव तु।
आभासतालः प्रथमः स्वतालश्च ततः परम् ॥ २४:६॥
शीतलश्च गभस्तिश्च शर्करश्च शिलातलम्।
सप्तमं तु महातालं शेषनागकृतालयः ॥ २४:७॥
बलिश्च दैत्यराजेन्द्रो राक्षसश्च विशंखणः।
इत्येवमादयः सर्वे नागदानवराक्षसाः ॥ २४:८॥

[सप्त द्वीपाः प्रियव्रतसुताश्च]

सप्त द्वीपास्ततो ज्ञेयाः सप्तसागरसंवृताः।
प्रियव्रतस्य पुत्रो ऽभूद्दश राजपराक्रमः ॥ २४:९॥

Niśv Kārikā 149:उपरिष्टात् तु देवेशि पातालास्सप्त एव तु For a similar enumeration of Priyavrata's ten sons and the seven islands, see, e.g., Vāyupurāṇa 33.1 ff.

1b वैषम्यानि] em. ; वैशम्यानि $C_{94}C_{45}$E • मे] $C_{94}C_{45}$; वै E **1d** त्वत्प्रसादेन वेदितम्] C_{45} E ; त्वत्प्र××××××तम् C_{94} **2a** °लोक्य°] $C_{94}C_{45}$; °लोक्या° E **2b** भो] $C_{94}C_{45}$; वै E **2c** कस्मिंश्चिन्नरकं] em. ; कस्मिंश्चिन्नरके $C_{94}C_{45}$, कस्मिश्चिन्नरकं E **3c** °मूर्धं] $C_{94}C_{45}$; °मूर्धश् E **3d** देवालयं] corr. ; देवालय $C_{94}C_{45}$E **4b** °विस्तरम्] C_{45}E ; ××× C_{94} **5a** नृप°] C_{94}E ; नृ° C_{45} **6d** स्वतालश्च] E ; स्वलालश्च C_{94}^{ac} , स्वतालश्च C_{94}^{pc} , सुतालश्च C_{45} **7a** शीतलश्च] C_{94}E ; श्रीतलश्च C_{45} **7b** शर्करश्च शिलातलम्] em. ; ×××××लातलम् C_{94} , शिलातलम् C_{45} , शर्करश्च शिलावृतम् E **7c** सप्तमं] $C_{94}C_{45}$; सप्तमस् E **7d** °लयः] C_{94}E ; °लयम् C_{45} **8b** विशंखणः] E ; विसंशनः C_{94} , विसंशयः C_{45} **9** (सप्त ... °पराक्रमः)] $C_{94}C_{45}$; omitted in E

अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः।
ज्योतिष्मान्द्युतिमान्हव्यः सवनः पत्र एव च ॥ २४:१०॥
अग्निबाहुश्च मेधा च पत्रश्चैव त्रयो जनाः।
संसारभयभीतेन मोक्षमार्गसमाश्रिताः ॥ २४:११॥
अग्नीध्रं प्रथमद्वीपे अभ्यषिञ्चत्प्रियव्रतः।
प्लक्षद्वीपेश्वरं चक्रे नाम्ना मेधातिथिं तथा ॥ २४:१२॥
वसुश्च शाल्मलीद्वीपे अभिषिक्तो महीपतिः।
ज्योतिष्मन्तं कुशद्वीपे राजानमभिषेचयेत् ॥ २४:१३॥
क्रौञ्चद्वीपेश्वरं चक्रे द्युतिमन्तं नरेश्वर।
शाकद्वीपेश्वरं हव्यं पुष्करे सवनः स्मृतः ॥ २४:१४॥
मध्ये पुष्करद्वीपस्य पर्वतो मानसोत्तरः।
लोकपालाः स्थितास्तत्र चतुर्भिश्चतुरो दिशः ॥ २४:१५॥
महावीतः स्मृतो वर्षो धातकी च नराधिप।
तस्य बाह्यः समुद्रो ऽभूत्स्वादूदक इति स्मृतः ॥ २४:१६॥
चतुःषष्टि स्मृतो लक्षो योजनानां नराधिप।
पुष्करद्वीपमन्तश्च क्षीरोदो नाम सागरः ॥ २४:१७॥
द्वात्रिंशल्लक्षविस्तारः शाकद्वीपबहिर्वृतः।
जलदश्च कुमारश्च सुकुमारमणीचकः ॥ २४:१८॥
कुसुमोत्तरमोदश्च सप्तमं च महाद्रुमम्।
हव्यपुत्राः स्मृताः सप्त वर्षनाम तथा स्मृतः ॥ २४:१९॥

---

10 ≈ Brahmapurāṇa 5.9:आग्नीध्रश् चाग्निबाहुश् च मेध्यो मेधातिथिर् वसुः। ज्योतिष्मान् द्युतिमान् हव्यः सवलः पुत्रसंज्ञकः॥ ≈ Brahmāṇḍapurāṇa 1.13.104 and 1.14.9 ≈ Padmapurāṇa 1.7.83 etc.

10ab अग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः] corr. ; अग्नीन्ध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः C_{45} , अग्निन्ध्रश्चाग्निवा⋆× ×××धातिथिर्व्वसुः C_{94} , omitted in E **10cd** हव्यः सवनः पत्र एव च] C_{94}E ; ⟨हव्यः सवनः पत्र एव च⟩ C_{45} **11a** मेधा च] C_{94}E ; मेधाश्च C_{45} **11d** °मार्ग°] C_{45}E ; °मार्गं C_{94} **12a** अग्नीध्रं] em. ; अग्निन्ध्रं C_{94} , अग्नीन्ध्र C_{45} , अग्निन्धं E • प्रथम°] E ; प्रथमं $C_{94}C_{45}$ **12b** अभ्यषिञ्चत्] $C_{94}C_{45}$; अभ्यषिञ्चत E **12d** मेधातिथिं तथा] C_{94}E ; मेधातिथितन्तथा C_{45} **13a** वसुश्च शाल्मली°] C_{45} ; ×××××× C_{94} , वसुञ्च शाल्मली E **14b** द्युतिमन्तं नरेश्वर] C_{94} ; द्युतिमन्तन्नरेश्वरम् C_{45}^{pc} , श्वरञ्चक्रे द्युतिमन्तन्नरेश्वरम् C_{45}^{ac} , द्युतिमन्तं नरेश्वरः E **14d** सवनः] $C_{94}C_{45}$; सवन E **15d** चतुरो दिशः] C_{45}E ; ××××× C_{94} **16** (महावीतः ... स्मृतः)] $C_{94}C_{45}$; omitted in E **16a** महावीतः] $C_{94}C_{45}$; महानीतः E • स्मृतो] C_{94}E ; स्मृता C_{45} **16c** बाह्यः] C_{94} E ; बाह्य C_{45} **16d** °दूदक] C_{94}E ; °दूक C_{45} **17a** चतुः°] C_{45} ; चतु° C_{94} • लक्षो] C_{94} ; लक्षा C_{45} , omitted in E **17b** नराधिप] C_{94} ; नराधिपः C_{45} , omitted in E **18a** °विस्तारः] $C_{94}C_{45}$; °विस्तारैः E **18b** °बहिर्वृतः] conj. ; °वहवृणः C_{94} , °बहुवृतः C_{45} , °वहवृणे E **18cd** कुमारश्च सुकुमारमणीचकः] C_{45}E ; कुमा⋆××××⋆⋆णीचकः C_{94} **19b** सप्तमं] $C_{94}C_{45}$; सप्तमश् E

द्वीपान्तं दधिमण्डोदक्षीरोदार्धं विनिर्दिशेत्।
क्रौञ्चद्वीपसमुद्रान्ते सप्त वर्षास्तु ते स्मृताः ॥ २४:२०॥
कुशलो मनोनुगश्चोष्णः यावनश्चान्धकारकः।
मुनिश्च दुन्दुभिश्चैव सुता द्युतिमतस्तु वै ॥ २४:२१॥
दध्यर्धे घृतमण्डोदः कुशद्वीपसमावृतः।
तत्रापि सप्तवर्षे च नामतः शृणु भारत ॥ २४:२२॥
उद्भिमान्वेणुमांश्चैव स्वैरन्नालम्बनो धृतिः।
षष्ठः प्रभाकरश्चैव कपिलः सप्तमः स्मृतः ॥ २४:२३॥
घृतमण्डस्तदर्धेन तस्यान्ते मदिरोदधिः।
समन्ताच्छाल्मलीद्वीपो वर्षाः सप्तैव कीर्तिताः ॥ २४:२४॥
श्वेतश्च हरितश्चैव जीमूतो रोहितस्तथा।
वैद्युतो मानसश्चैव सुप्रभः सप्तमः स्मृतः ॥ २४:२५॥
मदिरोदधितो ऽर्धेन ज्ञेयस्त्विक्षुरसोदधिः।
प्लक्षद्वीपो वृतस्तेन सप्तवर्षसमन्वितः ॥ २४:२६॥
शान्तश्च शिशिरश्चैव सुखदानन्द एव च।
शिवक्षेमो ध्रुवश्चैव सप्त मेधातिथेः सुताः ॥ २४:२७॥
लवणोदस्तु तस्यान्ते जम्बूद्वीपसमावृतः।
लक्षयोजनविस्तार उपद्वीपसमन्वितः ॥ २४:२८॥
अङ्गद्वीपो यवद्वीपो मलयद्वीप एव च।
शङ्खद्वीपकमुद्वीपो वराहद्वीप एव च ॥ २४:२९॥

Cf. Brahmapurāṇa 20.36–37ab: ज्योतिष्मतः कुशद्वीपे शृणुध्वं तस्य पुत्रकान्। उद्भिदो वेणुमांश्चैव स्वैरथो रन्धनो धृतिः॥ प्रभाकरो ऽथ कपिलस्तन्नाम्ना वर्षपद्धतिः।

20a °मण्डोद°] C_{45} ; °मण्डादि° C_{94}E **20b** विनिर्दिशेत्] $C_{94}C_{45}$; निर्दिशेत् E **20c** °द्वीप°] $C_{94}C_{45}$; °द्वीपे E **20d** वर्षास्] $C_{94}C_{45}$; वर्षन् E **21a** कुशलो मनोनुगश्चोष्णः] C_{45} ; कुशलो मनोनुगश्चो〈ष्णः〉 C_{94}, कुशलोम्नोनुगश्चोष्णः E **21b** यावनश्चान्धकारकः] C_{45} ; 〈या〉〈वन〉〈श्चा〉〈×××× C_{94}, यवनश्चान्धकारकः E **21d** सुता द्युतिमतस्] $C_{94}C_{45}$; सुतद्युतिमनस् E **22a** घृत°] $C_{94}C_{45}$; धृत° E **22b** °द्वीप°] $C_{94}C_{45}$; °द्वीपः E **22c** °वर्षे] $C_{94}C_{45}$; °वर्षं E **22d** भारत] C_{94}E ; भारतः C_{45} **23a** वेणुमांश्चैव] C_{94} ; वेणुमां व C_{45}, धेनुसाश्चैव E **23b** स्वैर°] C_{94} ; स्वैरा° E **24a** °मण्डस्तदर्धेन] C_{45} ; मण्डोतदर्धेन C_{94}, मण्डोतर्धेन E **24b** तस्यान्ते मदिरो°] E ; 〈त〉×××दिरो° C_{94}, तस्यान्तेमधिरो° C_{45} **24d** वर्षाः] C_{45}E ; वर्षोः C_{94} **25b** रोहित°] $C_{94}C_{45}$; लोहित° E **26a** °दधितो] $C_{94}C_{45}$; °दधिनो E **26b** ज्ञेयस्त्वि°] $C_{94}C_{45}$; ज्ञेय त्वि° E **27a** शान्तश्च शिशिरश्] C_{45}E ; ×××××रश् C_{94} **27c** शिव°] C_{94} ; शिवशिव° E **28a** °दस्तु तस्यान्ते] $C_{94}C_{45}$; °दधिस्यान्ते E **28b** जम्बू°] C_{94}E ; ज〈म्बु〉° C_{45} • °द्वीप°] $C_{94}C_{45}$; °द्वीपा° E • °वृतः] C_{94}E ; °वृताः C_{45} **28c** °विस्तार] $C_{94}C_{45}$; °विस्तारो E **28d** °द्वीप°] $C_{94}C_{45}$; °द्विप° E **29** (अङ्गद्वीपो ... एव च)] C_{94}E ; omitted in (eyeskip to to 24.32cd)C_{45} **29d** एव च] E ; ×× C_{94}, omitted in C_{45}

सिंह बर्हिणद्वीपं च पद्मश्चक्रस्तथैव च।
वज्ररत्नाकरद्वीपो हंसकः कुमुदस्तथा ॥ २४:३०॥
लाङ्गलो वृषद्वीपश्च द्वीपो भद्राकरस्तथा।
चन्द्रद्वीपश्च सिन्धुश्च चन्दनद्वीप एव च।
उपद्वीपसहस्राणि एवमादीनि कीर्तितम् ॥ २४:३१॥

[अग्नीध्रपुत्रा जम्बुद्वीपे]

अग्नीध्रो नववर्षेषु नवपुत्रानसिञ्चयत्।
नाभिः किंपुरुषश्चैव हरिवर्ष इलावृतः ॥ २४:३२॥
पञ्चमं रम्यकं वर्षं षष्ठं चैव हिरण्मयम्।
कुरवः सप्तमो ज्ञेयो भद्राश्वश्चाष्टमः स्मृतः ॥ २४:३३॥
नवमः केतुमालो ऽभून् नववर्षाः प्रकीर्तिताः।
हिमवद्दक्षिणे पार्श्वे वर्षो भारतसंज्ञितः ॥ २४:३४॥
अत्रापि नवभेदो ऽभूद्भारतात्मजसम्भवः।
इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च ताम्रवर्णो गभस्तिमान् ॥ २४:३५॥
नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वश्चाथ वारुणः।
अयं च नवमो द्वीपः कुमारीद्वीपसंज्ञितः।
दक्षिणे हेमकूटस्य वर्षः किंपुरुषः स्मृतः ॥ २४:३६॥
निषधो दक्षिणपार्श्वे हरिवर्ष इति स्मृतः।
मेरुमूले तु राजेन्द्र ज्ञेयो वर्ष इलावृतः ॥ २४:३७॥
उत्तरणेण (उत्तरेण?) तु नीलस्य वर्ष रम्यक उच्यते।
श्वेत-उत्तरतो ज्ञेयो वर्षरम्यहिरण्मयः ॥ २४:३८॥
तस्य उत्तरतो ज्ञेयस्त्रिशृङ्गवरपर्वतः।
तस्य चोत्तरपार्श्वे तु वर्षः कुरुवले स्मृतः ॥ २४:३९॥
पूर्वं भद्राश्वतो ज्ञेयः केतुमालस्तु पश्चिमे।
हिमंवान्हेमकूटश्च निषधो नील एव च ॥ २४:४०॥
श्वेतश्च शृङ्गवन्तश्च षडेते वर्षपर्वताः।
अशीतिनवतीलक्षः - वर्षपर्वतमायतम् ॥ २४:४१॥

---

30 (सिंह ... तथा)] C_{94}E ; omitted in C_{45} **30a** सिंह बर्हिण°] E ; ×××र्हिण° C_{94}, omitted in C_{45} **30b** पद्मश्चक्र] C_{94} ; omitted in C_{45}, पद्मचक्र° E **31** (लाङ्गलो ... कीर्तितम्)] C_{94}E ; omitted in C_{45} **31d** चन्दन°] C_{94} ; omitted in C_{45}, नन्दन° E **31ab** (उपद्वीप° ... कीर्तितम्)] C_{94}E ; omitted in C_{45} **32c** अग्नीध्रो] em. ; अग्नीन्ध्र $C_{94}C_{45}$, अग्नीन्ध्रो E **32d** °सिञ्चयत्] C_{45} ; सि⋆× C_{94}, °भिषिञ्चयत् E **32a** नाभिः] E ; ×× C_{94}, नाभि C_{45} **33** (पञ्चमं° ... प्रकीर्तिताः)] C_{94} C_{45} ; omitted in E **34c** °मालो] C_{94} ; °मानो C_{45}, omitted in E **34** (नवमः ... °सम्भवः)] $C_{94}C_{45}$; omitted in E **35cd** ऽभूद्भारतात्मज°] C_{45}E ; ×××××ज° C_{94} **36c** सौम्यो] C_{45}E ; सौम्या C_{94} **36d** गान्धर्व°] $C_{94}C_{45}$; गन्धर्व° E

हिमवान्हेमकूटश्च निषधश्चेति दक्षिण।
श्वेतश्चैवत्रिशृङ्गश्च नीलश्चैव तथोत्तरे ॥ २४:४२॥
निषधो नीलमध्ये तु मेरुः शैलमनोरमः।
प्रविष्टषोडशाधस्तां चतुराशीतिमुच्छ्रितः ॥ २४:४३॥
योजनानां सहस्राणि द्वात्रिंशद्धर्ध ! विस्तृतः।
ब्रह्मामनोवती नाम पुरेव सतिमध्यमे ॥ २४:४४॥
देवराजो ऽमरावत्यामग्निस्तेजोवती पुरे ॥ २४:४४॥
यमः संयमनी नाम नित्यं वसति भूपते।
नैऋतिर्वसति नित्यं रम्ये शुद्धवती पुरे ॥ २४:४५॥
वरुणो भोगवत्यां तु वायोर्गन्धवती पुरी।
महोदयापुरी रम्या सोमस्यालयरं स्मृतम् ॥ २४:४६॥
यशोवती पुरी रम्यान्नित्यमास्ते त्रिशूलिनः।
तत्रगङ्गा चतुःभिन्ना निपतन्ती महीतले ॥ २४:४७॥
उत्तरे पश्चिमे चैव पूर्वदक्षिणतस्तथा।
पूर्वं गङ्गा स्रवत्याच्चालकानन्दा च दक्षिणे ॥ २४:४८॥
शीता पश्चिमगा गङ्गा भद्रसोमा तथोत्तरे।
षष्टियोजनसाहस्रं निरालम्बा निपत्य च ॥ २४:४९॥
भद्राश्वं स्रावयित्वा तु वनान्युपवनानि च।
द्रोणस्थली गिरीणां च अतिक्रम्यार्णवं गता ॥ २४:५०॥
तथैवालकनन्दा च गताशैलेननिम्नगा।
गङ्गा भारतवर्षं च प्रविष्टालवणो दधिम् ॥ २४:५१॥
स्रावयित्वा स्थलीन्सर्वान्मानुषाकलुषापहा।
पश्चिमेन गतागङ्गा सीतानामा च भारतः ॥ २४:५२॥
स्रावयेत्केतुमालां च क्षेत्रशैववनस्थलीम्।
अतिक्रम्यार्णवगता स्थलीद्रोणी च निम्नगा ॥ २४:५३॥
भद्रसोमनदीत्येवं स्रावयित्वोत्तरं कुरुन्।
स्थली प्रस्रवणद्रोणीमतिक्रम्यार्णवं गता ॥ २४:५४॥
मेरो वै दक्षिणे पार्श्वे जम्बूवृक्षः सनातनः।
तेन नामाङ्कितो राजन्जम्बूद्वीप इति श्रुतम् ॥ २४:५५॥
कोटीषोडशभिश्चैव अयुतानि त्रयोदश।
अधोर्धयाम राजेन्द्र क्षित्यावरणमन्ततः ॥ २४:५६॥
नवलक्षाधिकं राजन्पञ्चकोटी मही स्मृता।
योजनानां तु विज्ञेयः पृथिव्यायामविस्तरात् ॥ २४:५७॥

स्वादूदकस्य च बहिर्लोकालोको महागिरिः।
कञ्चनिद्विगुणाभूमि तस्माद्गिरिबहि स्मृतः ॥ २४:५८॥
तस्माद्बाह्यः समुद्रो भूद्गर्भादेति समुद्रराट्।
अष्टाविंशतिकं लक्षं शतलक्षाणि विस्तरम् ॥ २४:५९॥
एतद्भूर्लोकविस्तारो ह्यत ऊर्ध्व भुवः स्मृतः।
स्वर्लोकास्यपरेणैव महर्लोकमतः परम् ॥ २४:६०॥
जनलोकस्तपः सत्यं क्रमशः परिकीर्तितम्।
ब्रह्मलोकः स्मृतः सत्यं विष्णुलोकमतः परम् ॥ २४:६१॥

[शिवलोकः]

तस्मात्परेण बोधव्यं दिव्यध्यानपुरं महत्।
सहस्रभौमप्रासादं वैदूर्यमणितोरणम् ॥ २४:६२॥
नानारत्नविचित्राणि नानाभूतगणाकुलम्।
सर्वकामसमृद्धानि पूर्णं तत्र मनोहरैः ॥ २४:६३॥
तत्र सिंहासने दिव्ये सर्वरत्नविभूषिते।
तत्रास्ते भगवान्रुद्रः सोमाङ्कितजटाधरः ॥ २४:६४॥
त्र्यक्षत्रिभुवनश्रेष्ठस्त्रिशूली त्रिदशाधिपः।
देव्या सह महाभागो गणैश्च परिवारितः ॥ २४:६५॥
स्कन्दनन्दिपुरोगश्च गणकोटिशताकुलः।
अनेकरुद्रकन्याभि रूपिणीभिरलङ्कितः ॥ २४:६६॥
तत्र पुण्यनदी सप्त सर्वपापापनोदनी।
सुवर्णवालुकादिव्या रत्नपाषाणशोभिता ॥ २४:६७॥
पावनी च वरेण्या च वरार्हावरदा वरा।
वरेशावरभद्रा च सुप्रसन्ना जलाशिवा ॥ २४:६८॥
अनेककुसुमारामा रत्नपुष्पफलद्रुमाः।
अनेकरत्नप्राकारा योजनायुतमुच्छ्रिताः ॥ २४:६९॥
अहिंसासत्यनिरताः कामक्रोधविवर्जिताः।
ध्यानयोगरतानित्यं तत्र मोदन्ति ते नराः ॥ २४:७०॥
तत्र गोमातरस् सर्वा निवसन्ति यतव्रताः।
गोलोकः शिवलोकश्च एक एव विधीयते ॥ २४:७१॥
तस्माद्ऊर्ध्वं परं ज्ञेयं स्थानत्रयमनुत्तमम्।
कन्दगौरी महेशानं नित्यशुद्धं परं शिवम् ॥ २४:७२॥
दिनकृत्कोटिसङ्कासमनोपम्यं सनातनम्।

66c °कन्याभि°] corr. ; °कन्यभि° E

आदित्याद ! शिवान्तश्च द्विस्थेणोर्ध्वक्रमैः मृस्तः (स्मृतः) ॥ २४:७३॥

[शास्त्रवर्णना]

अभ्यन्तरे तत्कथितो ऽद्य सारं
किमन्य राजन् कथयामि सारम् ।
ज्ञानार्णवं कीर्तित धर्मसारम्
पुराणवेदोपनिषत्सुसारम् ॥ २४:७४॥

यथा हि राजा परिवारमध्ये
यथान्तवर्ती बहिवर्तिनेव ।
भुञ्जन्ति भोगान्सततान्तवर्ती
क्लेशाधिकं नित्य बहिःस्थितानाम् ॥ २४:७५॥

यथैव राजा करिणो ऽन्तदन्तम्
भुञ्जन्ति भोगान्सततं नरेन्द्र ।
युध्येत राजा बहिर्दन्तभोगैर्
यदन्तरं पश्य समानजातम् ॥ २४:७६॥

न दानतुल्यं त्वभयप्रदस्य
न यज्ञतुल्यं जित-इन्द्रियस्य ।
न चार्थतुल्यं जितकामिनश्च
न धर्मतुल्यं दमकामितस्य ॥ २४:७७॥

बह्वन्तरं नैव हि धर्मयोश्च
क्लेशाधिकं बाह्यफलाल्पसारम् ।
यदत्र धर्मं फलनैष्ठिकस्य
न तुल्य कोटीशतयाजिनापि ॥ २४:७८॥

एतत्पवित्रं परमं सधर्मम्
पुरा यथोक्तं परमेश्वरेण ।
मयापि तुल्यं कथितं यथावत्

74a अभ्यन्तरे तत्क°] $C_{94}C_{45}$; अत्यन्तरेत्क° E **74b** किमन्य रा°] C_{94}E ; किमन्यद्रा° C_{45} **74c** ज्ञानार्णवं कीर्तित धर्मसारम्] C_{45}E ; ज्ञानार्ण〈ङ्कीर्ति〉××××× C_{94} **75a** °वारमध्ये] C_{94} ; °वारणै C_{45}, °चारमध्ये E **75b** यथान्तव°] C_{45}E ; यथान्तर्व्व C_{94} • °वर्तिनेव] C_{45}E ; वर्त्ति〈ने〉व C_{94} **75c** भुञ्जन्ति भोगान्] C_{45}E ; 〈भुञ्ज〉 ××× C_{94} • सततान्तवर्ती] C_{94}E ; सततान्नवर्ती C_{45} **75d** बहिः°] C_{94}E ; बहि° E **76a** करिणो ऽन्तदन्तम्] C_{45} ; करिणो ऽन्तर्दन्तम् C_{94}, करिणान्तदन्तदत्तम् E **76b** भुञ्जन्ति] C_{45}E ; भुजन्ति C_{94} **76c** राजा] C_{94}E ; राज C_{45} • बहिर्दन्तभोगैर्] $C_{94}C_{45}$; बहिदत्तभोगैर् E **76d** यदन्तरं पश्य समानजातम्] C_{45} ; यदन्तरे पश्य समानजातम् E, यदन्त〈रे〉 ××××नजातम् C_{94} **77c** °कामिनश्च] E ; कामिन×× C_{94} **77d** न धर्मतुल्यं] E ; ××××× C_{94}, omitted in C_{45} • दमकामितस्य] C_{94} ; omitted in C_{45}, दमकामिनस्य E **78c** °नैष्ठिकस्य] E ; °नैशिकस्य C_{45}

पुराणवेदोपनिषत्सुसारम् ॥ २४:७९॥
सदोजसौभाग्यमतीव मेधा
निरुत्सुकः सौम्यमनुत्तमं च ।
सुपुत्रपौत्रं न विच्छिन्नगोत्रम्
भवन्ति विद्याधरलोकपूज्यम् ॥ २४:८०॥
यशश्रियं कीर्तिरतीव तेजो
जनप्रियो धान्यधनायुवृद्धिम् ।
प्रबोधप्रज्ञारुजधर्मवृद्धिम्
भवन्ति तं शास्त्रसदाभियोगी ॥ २४:८१॥

यशस्विनी आर्यसुवर्णशृङ्गी
वेदान्तविप्रद्विजगायनेषु ।
दत्त्वा फलं तीर्थमनुत्तमेषु
शृण्वन्ति ये तस्य भवेत्सपुण्यम् ॥ २४:८२॥
दशाधिकं वाचयितुश्च पुण्यम्
शताधिकं यः पठति प्रभाते ।
सहस्रशः पुस्तकृतस्य पुण्यम्
परे ऽभ्यस्ते कीर्तयते ऽयुतानि ॥ २४:८३॥

अधीत्य यस्योरगतं सुशास्त्रम्
समस्तमध्यायमनुक्रमेन ।
दशायुताङ्गो ददतुश्च पुण्यम्
लभत्यसंदिग्धयथादिनैकं ॥ २४:८४॥

येनेदं शास्त्रसारमविकलमनसा यो ऽभ्यसेत्तत्प्रयत्नात्
व्यक्तो ऽसौ सिद्धयोगी भवति च नियतं यस्तु चित्तप्रसन्नः ।
पित्र्यं यो गीतपूर्वं प्रतिदिन शतश उद्धियन्ते च सर्वे
आत्मानं निर्विकल्पं शिवपदमसमं प्राप्नुवन्तीह सर्वे ॥ २४:८५॥

80a सदोज°] E ; सदोजः C_{45} **80b** निरुत्सुकः] E ; निरुत्सुक° C_{45} **81a** यशः°] C_{45} ; यश° E **81b** °वृद्धिम्] C_{45} ; °वृद्धिः E **81c** °वृद्धिम्] E ; °वृद्धि C_{45} **81d** तं] C_{45} ; ते E **82c** °नुत्तमेषु] E ; °नुमेषु C_{45} **83a** वाचयितुश्च] C_{45} ; वाच चतुश्च E **83d** परे] C_{45} ; परो E • कीर्त°] C_{45} ^{pc} ; कीर्ति° C_{45} ^{ac} **84c** दशायुताङ्गो ददतु°] E ; दशायु⟨तङ्ग दे⟩दतु° C_{45} **84d** °यथादिनैकं] E ; °य⟨थादि⟩नैकं C_{45} **85a** °सारम°] $C_{94}C_{45}K_{82}E$; °सारंम° C_{02} • °विकल°] $C_{94}K_{82}E$; °किल° C_{45} • भ्यसेत्तत्प्र°] CK_{82} ; भ्यसेत प्र° E **85b** सौ] $C_{45}C_{02}K_{82}E$; सो C_{94} • चित्त°] CE ; विन्न° K_{82} • °प्रसन्नः] $C_{94}C_{02}K_{82}E$; °प्रयान्ना C_{45} **85c** पित्र्यं यो गीतपूर्वं] CK_{82} ; नित्य यो धीतयोत पूर्व्वं E • °दिनशतश उद्धियन्ते च सर्वे] K_{82} ; ⟨दिन⟩×××××××××× C_{94} , °दिनशतस उद्धियन्ते च सर्वे C_{45} , °दिनशतस उद्रियन्ते च सर्वे C_{02} , °दिनशतशो उर्द्धि यन्ते च सर्वे E

॥ इति वृषसारसंग्रहे शास्त्रवर्णना नाम चतुर्विंशतितमो ऽध्यायः समाप्तः॥

॥ वृषसारसंग्रहः समाप्त इति॥

Colophon: °वर्णना] $C_{94}C_{45}$; °वर्णनो E • ध्यायः समाप्तः] $C_{94}C_{45}$; ध्यायः E वृषसारसंग्रहः समाप्त इति] C_{94} ; वृषसारसंग्रहं समाप्त इति C_{45} , omitted in E